

ΔΩΡΕΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡΙΘ. 55

ΕΠΙ ΔΥΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΟΝΟΜΑΣΙΑΣ

ΥΠΟ
ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ ΠΑΣΑΔΑΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1965

(Aε10)

(BεP3)
YE 1 (55)

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Σελ.	στ.	ἀ ν τ ι	ἀ ν ά γ ν ω θ ι
ια'	34	BELDUIN	BALDUIN
ιβ'	29	Palaialogoslar devri anıtları	Palaialogoslar devri anıtları
ιδ'	2	TEXIER - PULLAN, Byzantine Architecture, London 1959	TEXIER - PULLAN, Byzantine Architecture, London 1864
ιδ'	9	MAMBOURY, Carte topographique de Constantinople	MAMBOURY, Carte topographique de Constantinople
2	20	β) προβή εις έξουχι τών μεσικήν κατασκευαστικήν	β) προβή εις έξουχιστικήν κατασκευαστικήν
2	22	γ) άσοληθή μετá χρι τούδε	γ) άσοληθή μετá τών μέχρι τούδε
2	31	πρός τήν πρόσ τόν Λύκον πλευράν αὐτῆς	πρός τήν πρόσ τόν Λύκον πλευράν αὐτοῦ
4	23	<i>établie</i>	<i>établie</i>
9	22	(παρένθ. πίν. 1β και σχ. 2)	(πίν. 1β και σχ. 2)
9	34	(πίν. 2β)	(πίν. 1β)
13	19	EORSCHMEIMER - STRZYGOWSKI	FORSCHMEIMER - STRZYGOWSKI -
13	32	SCHMEIDER	SCHNEIDER
16	22	Κεφ. Β' (πίν. 4γ)	Κεφ. Β' (πίν. 3γ)
18	37	Byzantine Churches of Con/ple	Byzantine Churches in Con/ple
20	35	Byzantine Churches of Con/ple	Byzantine Churches in Con/ple
34	29	τὸ τμήμα «α ε ζ γ»	τὸ τμήμα «ι ε ζ γ»
37	19	(σχ. 14,2)	(σχ. 14)
37	31	ὡς τοίχος άπλοῦς άνευ τρυπάνου και τόξου	ὡς τοίχος άπλοῦς άνευ τρυπάνου και τόξου
46	2	καταλαμβάνει τὰ 5/8 αὐτῆς	καταλαμβάνει τὰ 6/8 αὐτῆς
48	19	(Μ. ΓΛΥΚΑΣ)	(Μ. GHYKA)
57	25	καλυπτομένη σήμεραν έξωτερικῶς ὑπὸ τῆς μουσουλμανικῆς άψίδος (μιχρόμπ) φαίνεται έξωτερικῶς	καλυπτομένη σήμεραν έξωτερικῶς ὑπὸ τῆς μουσουλμανικῆς άψίδος (μιχρόμπ) φαίνεται έξωτερικῶς
67	37	σ. 5 κ.έ.	σ. 12 κ.έ.
72	19	τήν άπαρχήν τόξου, πλινθοκτίστου, κατὰ τὸν τρόπον Ιχνογραφῆσεός του	τήν άπαρχήν τόξου, τόξον πλινθοκτίστον κατὰ τὸν τρόπον Ιχνογραφῆσεός του
73	31	ἡ μὲν μεγάλη ὡς πεντάπλευρος	ἡ μὲν μεγάλη ὡς έξάπλευρος
75	13	(πίν. 13 και σχ. 18)	(πίν. 6γ και σχ. 23)
77	2	εἶναι ἐν άκόμενῳ στοιχείῳ μαρτυροῦντα	εἶναι ὡς τόσα στοιχεία μαρτυροῦντα
79	21	ὡς φυσικωτέρα	ὡς φυσικωτέρας
79	24	(σ. 60, πίν. 6γ και παρένθ. πίν. ΙΓ')	(σ. 61, πίν. 6γ και παρένθ. πίν. ΙΓ')
83	12	(πίν. ΙΕ' - ΚΖ')	(παρένθ. πίν. ΙΕ' - ΚΖ')
83	14	(σχ. 37)	(σ. 70)
83	16	(σχ. 34)	(σ. 62)
84	20	(πίν. 10α)	(πίν. 7γ)
91	11	ἐνῶ εις τήν Ἀχειροποίητον (Ἑσκι - Τζουμᾶ)	ἐνῶ εις τήν Ἀγ. Αἰκατερίνην (Γιακούη-πασᾶ)
103	10	«Byzantine Churches of Con/ple»	«Byzantine Churches in Con/ple»
105	21	LE MONUMENT SOUS LE NOM DE MANASTIR MESDJIDI	LE MONUMENT CONNU SOUS LE NOM DE MANASTIR MESDJIDI
108	5	nous pouvons trouver les analogies de forme	nous pouvons trouver des analogies de forme
108	7	(pl. 10β)	(fig. 30)

Π Ι Ν Α Ξ Τ Ω Ν Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Ω Ν

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	Σελις
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ	γ' - δ'
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΑΡΕΝΘΕΤΩΝ ΠΙΝΑΚΩΝ	ε' - ζ'
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ	ζ' - η'
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	θ' - ι'
	ια' - ιδ'

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Περὶ τῆς σημασίας τῶν μικρῶν διαστάσεων βυζαντινῶν μνημείων	1 - 4

Μ Ε Ρ Ο Σ Π Ρ Ω Τ Ο Ν

Τ Ο Φ Ε Ρ Ο Ν Τ Η Ν Ε Π Ω Ν Υ Μ Ι Α Ν « Σ Α Ν Τ Ζ Α Κ Τ Α Ρ Μ Ε Σ Τ Ζ Η Α Ι » Β Υ Ζ Α Ν Τ Ι Ν Ο Ν Κ Τ Η Ρ Ι Ο Ν

Κ ε φ ἄ λ α ι ο ν Α'. Περιγραφή τοῦ κτηρίου	5 - 16
1. Κάτοψις	6
2. Ἐγκαρσία καὶ κατὰ μῆκος τομὴ	6 - 7
3. Βορεία πρόσοψις	7 - 8
4. Δυτικὴ πρόσοψις	8
5. Νοτιὰ πρόσοψις	8
6. Ἀνατολικὴ πρόσοψις	8 - 11
7. Ὑλικά οἰκοδομῆς	11
α) Οἱ λίθοι	11 - 13
β) Αἱ πλίνθοι	13
γ) Τὸ κονίαμα	14
8. Τὸ οἰκοδομικὸν σύστημα	14
9. Πέσσοι	16
Κ ε φ ἄ λ α ι ο ν Β'. Σχέδια, περιγραφαὶ καὶ γνῶμαι ἐρευνητῶν	16 - 23
Κ ε φ ἄ λ α ι ο ν Γ'. Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς κατασκευῆς τοῦ κτηρίου	23 - 41
10. Ἡ ἄψις	23 - 24
11. Ὁ τροῦλλος	24 - 26
12. Ἡ νοτιὰ πλευρὰ	26 - 41
Κ ε φ ἄ λ α ι ο ν Δ'. Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς μορφῆς τοῦ κτηρίου	42 - 44
Κ ε φ ἄ λ α ι ο ν Ε'. Χρονολόγησις τοῦ μνημείου	45 - 50
Κ ε φ ἄ λ α ι ο ν ΣΤ'. Περὶ τῆς ταπίσεως τοῦ κτηρίου	50 - 55

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΤΟ ΦΕΡΟΝ ΤΗΝ ΕΠΩΝΥΜΙΑΝ «ΜΑΝΑΣΤΗΡ ΜΕΣΤΖΗΔΙ» ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΝ ΚΤΗΡΙΟΝ

	Σελίς
Κεφάλαιον Α'. <i>Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ κτηρίου</i>	56-71
13. Κάτοψις	56-57
14. Ἐγκόρσιαι τομαί	57-58
15. Τομὴ κατὰ μῆκος	58
16. Βορεία πρόσοψις	58-59
17. Δυτικὴ πρόσοψις	59-60
18. Νοτία πρόσοψις	60-61
19. Ἀνατολικὴ πρόσοψις	61
20. Αἱ ἀνασκαφαί	61-67
21. Ὑλικὰ οἰκοδομῆς	67-69
α) Οἱ λίθοι	67-69
β) Αἱ πλίνθοι	69
γ) Τὸ κονίαμα	69
22. Τοιχοδομία	69-70
23. Κίονες, κιονόκρανα	70-71
24. Τὸ ἀρχικὸν δάπεδον	71
Κεφάλαιον Β'. <i>Σχέδια, περιγραφαὶ καὶ γινῶμαι ἐρευνητῶν</i>	72-76
Κεφάλαιον Γ'. <i>Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς κατασκευῆς τοῦ κτηρίου</i>	76-89
25. Ἡ ἐξωτερικὴ στοὰ	76-81
26. Ἡ ἐσωτερικὴ διάταξις	81-89
α) Οἱ κίονες τῆς στοᾶς	83
β) Οἱ ἐσωτερικοὶ κίονες	83-84
γ) Αἱ ἀψίδες	84-86
δ) Ἡ κάλυψις τοῦ νάρθηκος	86
ε) Ἡ ἐκλέπτυνσις τῶν ἐγκαρσίων τοίχων τοῦ νάρθηκος	86
στ) Ὁ φωτισμὸς	86-89
Κεφάλαιον Δ'. <i>Ἡ μορφή τοῦ κτηρίου</i>	89-92
Κεφάλαιον Ε'. <i>Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ τύπου τοῦ κτηρίου καὶ προσπά- θια χρονολογήσεως αὐτοῦ</i>	92-96
Κεφάλαιον ΣΤ'. <i>Περὶ τῆς ταπίσεως τοῦ κτηρίου</i>	97-99
Κεφάλαιον Ζ'. <i>Γενικὰ συμπεράσματα</i>	99-101
Γαλλικὴ περίληψις	102-108

Κ Α Τ Α Λ Ο Γ Ο Σ Σ Χ Ε Δ Ι Ω Ν

Σχ. 1: Χάρτης τῆς Βυζαντινῆς Κωνσταντινουπόλεως δεικνύων τὴν θέσιν τῶν δύο ἐν τῇ ἀνά χειρας μελέτῃ ἐξεταζομένων κτηρίων.

Α. ΤΟ ΦΕΡΟΝ ΤΗΝ ΕΠΩΝΥΜΙΑΝ «ΣΑΝΤΖΑΚΤΑΡ ΜΕΣΤΖΗΔΙ» ΚΤΗΡΙΟΝ

- Σχ. 2: Προοπτικὴ ὄψις τῆς ἀψίδος ἐξωτερικῶς.
 Σχ. 3: Ἀνάλυσις τοῦ οἰκοδομικοῦ συστήματος τοῦ κτηρίου.
 Σχ. 4: Αἱ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Πασπάτη προεξοχαὶ τοῦ νοτίου τοίχου ἐν κατόψει.
 Σχ. 5: Ἡ κάτοψις τοῦ Φάν Μίλλιγκεν.
 Σχ. 6: Διερεύνησις τοῦ ζητήματος ἀσπίδος ἢ τρούλλου ἐπὶ λοφίων.
 Σχ. 7: Ὁ ἀριστερῶ τοῦ σχεδίου τοῦ Πασπάτη τοίχος ἐν κατόψει.
 Σχ. 8: Διερεύνησις τοῦ ζητήματος τῶν «ἀντηρίδων».
 Σχ. 9: Προβολικὴ ὄψις «προπύλου».
 Σχ. 10: Προοπτικὴ ὄψις «προπύλου».
 Σχ. 11: Δύο τρόποι συνδέσεως προσκτίσματος καὶ κτηρίου.
 Σχ. 12: Τρίτος τρόπος συνδέσεως προσκτίσματος καὶ κτηρίου.
 Σχ. 13: Διερεύνησις τοῦ ζητήματος τῆς ἐξαφανίσεως τοῦ συνδετικοῦ διαδρόμου.
 Σχ. 14: Ἀξονομετρικὴ ὄψις τῶν θόλων.
 Σχ. 15: Καθορισμὸς τοῦ πάχους καὶ τῆς κατευθύνσεως τῶν τοίχων τοῦ συνδετικοῦ διαδρόμου.
 Σχ. 16: Τὸ «Μαρτύριον» τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἰλισοῦ.
 Σχ. 17: Ἀρμονικαὶ χαράξεις.
 Σχ. 18: Τὸ βαπτιστήριον τοῦ ναοῦ τῆς Βάρνας.
 Σχ. 19: Ἀποκατάστασις τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ κτηρίου.

Β. ΤΟ ΦΕΡΟΝ ΤΗΝ ΕΠΩΝΥΜΙΑΝ «ΜΑΝΑΣΤΗΡ ΜΕΣΤΖΗΔΙ» ΚΤΗΡΙΟΝ

- Σχ. 20: Ἐνεπίγραφος πλάξ καὶ «τραπεζοειδὲς κιονόκρανον».
 Σχ. 21: Τοίχος ἐλθὼν εἰς φῶς κατὰ τὴν κατασκευὴν δεξαμενῆς βενζίνης καὶ πῆλι-
 νος σωλήν.
 Σχ. 22: Τὰ παρὰ τὸ κτήριον ἀρχαῖα φρέατα.
 Σχ. 23: Ἡ κάτοψις τοῦ Φάν Μίλλιγκεν.
 Σχ. 24: Α) Καθορισμὸς τῆς βάσεως τῆς ἐξωτερικῆς στοᾶς.
 Β) Καθορισμὸς μετακλιονίων βορείας καὶ νοτίας πλευρᾶς.

- Σχ. 25 : Α, Β) Καθορισμός μετακινίων δυτικής πλευράς.
 Γ, Δ) Καθορισμός τοῦ τρόπου συναντήσεως τῶν στοῶν.
 Ε) Συμπλήρωσις μετακινίων δυτικῆς πλευράς.
- Σχ. 26 : Α) Ὁ ἐν τῇ στοᾷ κλειστὸς χώρος.
 Β) Διάρθρωσις ἐσωτερικοῦ χώρου κατὰ τὸ σύστημα τρικλίτου βασιλικῆς.
 Γ) Διάρθρωσις ἐσωτερικοῦ χώρου κατὰ σύστημα ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς ναοῦ.
- Σχ. 27 : Τρόπος καλύψεως τῶν μικρῶν ἀψίδων.
- Σχ. 28 : Τρόποι καλύψεως τοῦ νάρθηκος.
- Σχ. 29 : Αἱ σαρκοφάγοι.
- Σχ. 30 : Σύγκρισις ἐξεταζομένου κτηρίου καὶ ναῶν τῆς Καστορίας.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΑΡΕΝΘΕΤΩΝ ΠΙΝΑΚΩΝ

A. ΤΟ ΦΕΡΟΝ ΤΗΝ ΕΠΩΝΥΜΙΑΝ «ΣΑΝΤΖΑΚΤΑΡ ΜΕΣΤΖΗΔΙ» ΚΤΗΡΙΟΝ

α) Τὸ κτήριον ὡς ἔχει σήμερον.

Πίν. Α': Κάτοψις

Πίν. Β': Ἐγκαρσία τομῆ

Πίν. Γ': Κατὰ μῆκος τομῆ

Πίν. Δ': Βορεία πρόσοψις

Πίν. Ε': Δυτικὴ πρόσοψις

Πίν. ΣΤ': Ἀνατολικὴ πρόσοψις

Πίν. Ζ': Πεσσίσκοι ἀψίδος

B. ΤΟ ΦΕΡΟΝ ΤΗΝ ΕΠΩΝΥΜΙΑΝ «ΜΑΝΑΣΤΗΡ ΜΕΣΤΖΗΔΙ» ΚΤΗΡΙΟΝ

α) Τὸ κτήριον ὡς ἔχει σήμερον

Πίν. Η': Κάτοψις

Πίν. Θ': Ἐγκάρσιαι τομαί

Πίν. Ι': Τομῆ κατὰ μῆκος

Πίν. ΙΑ': Βορεία πρόσοψις

Πίν. ΙΒ': Δυτικὴ καὶ ἀνατολικὴ πρόσοψις

Πίν. ΙΓ': Νοτιά πρόσοψις

Πίν. ΙΔ': Κίονες τριβήλου

β) Ἀποκατάστασις τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ κτηρίου κατὰ τὸ σύστημα τοῦ «ἔγγεγραμμένου σταυροειδοῦς μετὰ τρούλλον» ναοῦ.

Πίν. ΙΕ': Κάτοψις

Πίν. ΙΣΤ': Ἐγκαρσία τομῆ

Πίν. ΙΖ': Κατὰ μῆκος τομῆ

Πίν. ΙΗ': Βορεία πρόσοψις

Πίν. ΙΘ': Δυτικὴ πρόσοψις

Πίν. Κ': Ἀνατολικὴ πρόσοψις

Κ Α Τ Α Λ Ο Γ Ο Σ Π Ι Ν Α Κ Ω Ν

Α. ΤΟ ΦΕΡΟΝ ΤΗΝ ΕΠΩΝΥΜΙΑΝ «ΣΑΝΤΖΑΚΤΑΡ ΜΕΣΤΖΗΔΙ» ΚΤΗΡΙΟΝ

- Πίν. 1. α : Γενική ἄποψις τοῦ κτηρίου.
 β : Τὸ κάτω μέρος τῆς ἀψίδος ἐκ Νότου.
 γ : Τὸ κατώφλιον τῆς νοτίας πύλης.
- Πίν. 2. α. Οἱ τριπλοὶ θόλοι.
 β : Ὁ νότιος πεσσίσκος τῆς ἀψίδος ἐσωθεν.
 γ : Ὁ νότιος πεσσίσκος τῆς ἀψίδος ἔσωθεν.
- Πίν. 3. α,β : Ἐνεπίγραφοι πλίνθοι.
 γ : Τὸ σχέδιον τοῦ Πασπάτη

Β. ΤΟ ΦΕΡΟΝ ΤΗΝ ΕΠΩΝΥΜΙΑΝ «ΜΑΝΑΣΤΗΡ ΜΕΣΤΖΗΔΙ» ΚΤΗΡΙΟΝ

- Πίν. 4. α : Γενική ἄποψις τοῦ κτηρίου.
 β : Ἡ βορεία μικρὰ ἀψις ἔσωθεν.
 γ : Τὸ κατώτερον τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς βορείας προσόψεως.
- Πίν. 5. α : Τὸ ἀνώτερον τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς βορείας προσόψεως.
 β : Βορεία ὄψις
 γ : Δυτικὴ ὄψις.
- Πίν. 6. α : Λεπτομέρεια νοτίας πλευρᾶς.
 β : Τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς νοτίας προσόψεως.
 γ : Ἡ νοτία πλευρὰ μετὰ τὴν ἐκσκαφὴν τοῦ χώματος.
- Πίν. 7. α : Ἀνατολικὴ ὄψις.
 β : Λεπτομέρεια κεντρικῆς ἀψίδος.
 γ : Ἡ πρὸς Νότον μικρὰ ἀψίς.
- Πίν. 8. α : Ἡ πρὸς Βορρᾶν μικρὰ ἀψίς.
 β : Ὁ κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τῶν περὶ τὸ κτήριον χωμάτων ἐλθὼν εἰς φῶς «ὄχετὸς» τῆς βορείας πλευρᾶς.
 γ : Ἡ κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τῶν χωμάτων ἀποκαλυφθεῖσα τομὴ τοῦ δυτικοῦ «ὄχετοῦ».
- Πίν. 9. α : Ὑπόλειμμα κίονος.
 β : Δεύτερον ὑπόλειμμα κίονος.
 γ : Τρίτον ὑπόλειμμα κίονος.

- Πίν. 10. α: Τραπεζοειδές «κιονόκρανον» ἀποκαλυφθὲν κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν χωμάτων καὶ χρησιμοποιούμενον ὡς στόμιον φρέατος.
 β: Μία τῶν κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν χωμάτων ἀνευρεθεισῶν ἐπιτυμβίων πλακῶν.
 γ: Τὸ κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν πρὸς Νότον χωμάτων ἀποκαλυφθὲν τμήμα τοίχου, ἐκ Δυσμῶν ὁρώμενον, καὶ ὁ «ὄχετος» τῆς νοτίας πλευρᾶς.
- Πίν. 11. α: Τὸ αὐτὸ τμήμα τοίχου, ἐξ Ἀνατολῶν.
 β: Τὰ κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν χωμάτων ἐλθόντα εἰς φῶς ὑπολείμματα πλακοστρώτου δαπέδου εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς νοτίας πλευρᾶς.
 γ: Ἀνάλογα ὑπολείμματα εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευράν.
- Πίν. 12. α: Κατώφλιον θύρας τῆς νοτίας πλευρᾶς καὶ ἀρχὴ τοίχου, ἐλθόντα εἰς φῶς κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν χωμάτων.
 β: Ἡ ἀποκαλυφθεῖσα, ὑπὸ τὸ ξύλινον δάπεδον, βᾶσις τοῦ βορείου κίονος τοῦ τριβήλου τοῦ νάρθηκος, ὅπου φαίνεται ἐγγράματον τὸ γράμμα Μ καὶ σταυρός.
 γ: Τὸ δι' ἑκκακῆς ἀποκαλυφθὲν νότιον θεμελίον τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου.
- Πίν. 13. α: Τὸ ἐπὶ τοῦ προηγουμένου θεμελίου ὑπόλειμμα τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.
 β: Ἀνωμαλία ἐπιφανείας τοῦ μεταξὺ τῆς μεγάλης καὶ τῆς μικρᾶς ἀψίδος τοίχου.
 γ: Οἱ κατὰ τὴν κατασκευὴν δεξαμενῆς βενζίνης ἐλθόντες εἰς φῶς πήλινοι σωλήνες.
- Πίν. 14. α: Ὁ πρὸς Δυσμᾶς τοῦ κτηρίου ἐλθὼν εἰς φῶς ὑπόγειος θόλος.
 β: Δεπτομέρεια τοιχοδομίας.
 γ: Τὸ μεταξὺ νάρθηκος καὶ κυρίως ναοῦ τριβήλον.
- Πίν. 15. α: Τὸ σχέδιον τοῦ Πασπάτη.
 β: Κιονόκρανον τοῦ νοτίου κίονος τοῦ τριβήλου.
 γ: Ἡ ἀποκαλυφθεῖσα ὑπὸ τὸ ξύλινον δάπεδον βᾶσις τοῦ νοτίου κίονος, τῆς ὁποίας ἡ λάξευσις δὲν ἔχει περατωθῆ.
- Πίν. 16. α: Μερικὴ ὄψις τοῦ τεμένους, ὅπου φαίνονται οἱ τρεῖς ἐκ τῶν πρὸ αὐτοῦ τεσσάρων κίωνων.
 β: Αἱ κατὰ τὴν ἀνέγερσιν τῆς πανεπιστημιακῆς κλινικῆς ἀνευρεθεῖσαι χριστιανικαὶ σαρκοφάγοι.
 γ: Ὁψις πρὸς τὸ «διακονικόν» τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου «ἐν τῷ Τροούλλῳ», ὅπου φαίνεται ἡ δοκὸς ἢ ὑποβαστάζουσα τὸ λοφίον τοῦ τροούλλου, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ κίονος ἐπὶ τοῦ ὁποίου τοῦτο ἠδράζετο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐν τῷ ἐπομένῳ πίνακι παρατίθενται, ἐκτὸς τῶν εἰδικῶν ἔργων εἰς τὰ ὅποια ἀναφέρονται αἱ ἐν τῷ κειμένῳ παραπομπαί, καὶ ἔργα γενικωτέρου ἐνδιαφέροντος, ὡς ἀποτελοῦντα ἀπαραίτητον βιβλιογραφικὸν συμπλήρωμα δι' ἐπισταμένην ἐξέτασιν τῶν θεμάτων τῆς μελέτης.

- ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ Ε., Ἐκφρασις τῆς Ἁγίας Σοφίας, τ. 1-3, Ἀθήναι 1907-9.
- ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ Σ., Κωνσταντινούπολις, Ἀθήναι 1851.
- ΚΡΟΥΜΒΑΧΕΡ Κ., Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, μτφρ. Γ. Σωτηριάδου, Βιβλιοθήκη Μαρασλή, τ. 1-3, ἐν Ἀθήναις 1897-1900.
- ΜΙΧΕΛΗΣ Π., Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ ὡς Τέχνη, Ἀθήναι 1940.
- » » Αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης, Ἀθήναι 1946.
- ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ὁ Ταξιάρχης τῶν Καλυβίων παρὰ τὴν Κάρυστον, Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν 8, Ἀθήναι 1961, σ. 204-248.
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., Ἡ Εὐλόστερος Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς Λεκάνης, Ἀθήναι 1952.
- » » Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, Ἔκδ. 2, Ἀθήναι 1958.
- ΠΑΣΠΑΤΗΣ Α., Βυζαντινὰ Μελέται, Κωνσταντινούπολις 1877.
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ., Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, τ. 1-2, ἐν Ἀθήναις 1952.
- » » Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, τ. 1, Ἀθήναι 1942.
- ΧΕΡΤΣΒΕΡΓ Γ., Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῆς Ρωμαϊκῆς Κυριαρχίας, μτφρ. Π. Καρολίδου, Βιβλιοθήκη Μαρασλή, τ. 1-3, Ἀθήναι 1902.
- Ἀθηνᾶ. Σύγγραμμα περιοδικῶν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρείας, Ἀθηνῆναισι 1889 ἔ.
- Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, ἐκδ. ὑπὸ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἀθήναι 1935 ἔ.
- Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Ἀθήναι 1924 κ.ἔ.
- Ἐδρετήριον τῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, ἐκδιδόμενον ὑπὸ ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ-ΣΩΤΗΡΙΟΥ. Μέρους Α. 1. Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Ἀττικῆς. Α. Ἀθηνῶν, Τχ. Α-Γ ἐν Ἀθήναις 1927-1933.
- Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου. 1955, Θεσσαλονίκη. Τεχνικὰ Χρονικὰ (ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ), Ἀθήναι.
- ARSEVEN G., L'art Turc, Istanbul 1939.
- BAYNES, N. - MOSS H., Byzantium, Oxford 1948.
- BELDUIN S., The Dome, Princeton 1950.

- BOSSERT H., Altsyrien, Tübingen 1951.
- CHOISY A., L'art de bâtir chez les Byzantins, Paris 1883.
- » » Histoire de l'Architecture, Paris 1943.
- CRESWELL K., A Short Account of Early Muslim Architecture, London 1958.
- DALTON O. M., Byzantine Art and Archaeology, Oxford 1911.
- « » East Christian Art, Oxford 1925.
- DEICHMANN F., Grundrisstypen des Kirchenbaues in frühchristlicher und byzantinischer Zeit im Morgenlande auf kunstgeographischer Grundlage, 1937.
- » » Studien zur Architektur Konstantinopels im 5. und 6. Jahrhundert nach Christus, Baden-Baden 1956.
- DELAHAYE H., Deux Typica byzantins de l'époque des Paléologues, Bruxelles 1921.
- DER NERSESSIAN S., Armenia and the Byzantine Empire, Cambridge Mass. 1937.
- DIEHL CH., Manuel d'art Byzantin, τ. 1-2, Paris 1925-'26.
- DIEHL - LE TOURNEAU - SALADIN, Les Monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918.
- DÖLGER F. - SCHNEIDER A., Byzanz, Bern 1952.
- DYGGVE E. - EGGER R., Der altchristliche Friedhof von Marusinac, Wien 1939 (Forschungen in Salona, III).
- EBERSOLT J., Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantine, Paris 1907.
- » » Étude sur la topographie et les monuments de Constantinople, Paris 1909.
- » » Monuments d'architecture byzantine, Paris 1934.
- » » Rapport sommaire sur une mission à Constantinople, Paris 1911.
- EBERSOLT J. - THIERS A., Les églises de Constantinople, Paris 1913.
- EYICE S., La mosquée Sekbanbachi Ibrahim Agha et le problème de la localisation du monastère de «Kyra Martha», Istanbul 1954.
- » » Son devir Bizans Mimârisi - Istanbul'da Palaiologos'lar Devri Anıtları, (μετὰ γεφυ. περιλήψεως, Spätbyzantinische Architektur: Bauten der Palaiologenzeit in Istanbul), Istanbul 1963.
- FILOW B., Die altbulgarische Kunst, Bern 1919.
- FORSCHMEIER - STRZYGOWSKI, Byzantinische Wasserbehälter von Konstantinopel, Wien 1863 (Byz. Denkmäler, II).
- GEORGE W.S. z.ä. The Church of Saint Eirene at Constantinople, Oxford 1912.
- GRABAR A., Martyrium, τ. 1-2, Paris 1946, κατ Album 1943.
- GRÉGOIRE H., Recueil des Inscriptions Grecques Chrétiennes d'Asie Mineure, τ. 1, Paris 1922.
- GURLITT C., Die Baukunst Konstantinopels, Berlin 1912.
- HAMILTON J., Byzantine Architecture and Decoration, New-York 1933.
- HERZFELD E. - GUYER S., Meriamlik und Korykos, Manchester 1930 (Monumenta Asiae Minoris, Antiqua, II).
- JANIN R., Constantinople Byzantine, Paris 1950.

- JANIN R., La Géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin, I, III: Les Églises et les Monastères, Paris 1953.
- KAUFMANN C. M., Handbuch der christlichen Archäologie, Paderborn 1922.
- KAUTSCH R., Kapitell-Studien, 1936.
- KHITROWO, MADAME DE, Itinéraires russes en Orient, Genf 1889.
- KONSTANTINOWIETZ I., Ikonostasis, Lwow 1939.
- KRAUSS F., Geschichte der christlichen Kunst, Freiburg 1908.
- LASSUS J., Sanctuaires chrétiens de Syrie, Paris 1947.
- MAVRODINOV N., L'église à nef unique et l'église cruciforme en pays bulgare, Sofia 1931.
- MEYER-PLATH B.—SCHNEIDER A. M., Die Landmauern von Konstantinopel, 2, Berlin 1943 (Denkmäler Antiker Architektur, 8).
- MILLET G., L'Ancient Art Serbe, Paris 1919.
- » » L'art Byzantin év A. MICHEL, Histoire de l'Art, t. I, Paris 1905, σ. 127-501.
- » » L'École grecque dans l'Architecture byzantine, Paris 1916.
- MORDTMANN A., Esquisse topographique de Constantinople, Lille 1892.
- PIGANIOL A., L'Empereur Constantin, Paris 1932.
- » » L'Empire Chrétien, 325-395, Paris 1947.
- PIERCE H. - TYLER R., Byzantine Art, New-York 1926.
- PREUSSER C., Nordmesopotamische Denkmäler, Leipzig 1911.
- PULGHER D., Les anciennes églises byzantines de Constantinople, Vienne 1880.
- RAMSEY-BELL, The Thousand and One Churches, London 1910.
- RÉGIMBAL M., Cours élémentaire de résistance des matériaux et de stabilité des constructions, Paris 1947.
- RICHTER J., Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte, Berlin 1897.
- ROTT H., Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908.
- RUMPLER M., La coupole dans l'Architecture byzantine et musulmane, Strasbourg 1956.
- RUMPLER - SCHLACHTER M., Le triomphe de la coupole dans l'architecture byzantine, Strasbourg 1947.
- SALZENBERG W., Altchristliche Baudenkmale von Konstantinopel, vom V. bis XII, Jahrhundert, t. 1 (Text) -2 (Tafeln) Berlin 1854-'55.
- SAYAR M. - ERGUVANLI K., Türkiye Mermerleri ve İnşaat Taşları, Istanbul 1955.
- SCHNEIDER A. M., Byzanz. Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt, Berlin 1936 (Istanbul Forschungen, 8).
- » » Die römischen und byzantinischen Denkmäler von Iznik-Nicaea, Berlin 1943 (Istanbul Forschungen, 16).
- SCHULZE V., Grundriss der christlichen Archäologie, München 1919.
- STIKAS E., L'église byzantine de Christianou, Paris 1959.
- SWIFT E., Roman Sources of Christian Art, New-York 1951.
- SWOBODA K. - KNOLL FR., Denkmäler aus Lykaonien, Pamphylien, Isaurien, Berlin 1933.

- TALBOT RICE D., Byzantine Art, London 1954.
- TEXIER C. - PULLAN R., Byzantine Architecture, London 1959.
- ÜNSAL B., Turkish-Islamic Architecture, London 1959.
- VAN MILLINGEN A. - TRAQUAIR R., Byzantine Churches in Constantinople,
London 1912.
- VASILIEV A., History of the Byzantine Empire, Madison 1952.
- WULFF O., Die altchristliche und byzantinische Kunst, Berlin 1914.
- WULZINGER K., Byzantinische Baudenkmäler zu Konstantinopel, Hannover 1925.
- MAMBOURY E., Carte topographique du Constantinople - Istanbul, jusqu'à la fin
du XVe siècle, établie sur les plans officiels de la ville, 1951.
- CABROL F., Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie. Paris 1907 é.
- KLAUSER TH., Reallexikon für Antike und Christentum. Stuttgart 1950 é.
- KRAUSSE F., Realenzyklopädie der christlichen Altertümer.
Islâm Ansiklopedisi. Istanbul.
- Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher. Berlin 1920-'23, Athen 1926/27 n.é.
- Byzantion. Paris-Liège 1924 é., Paris-Bruxelles 1930, Bruxelles 1931 é.
- Byzantinische Zeitschrift. Leipzig 1892 n.é., Leipzig-Berlin 1929 n.é., München
1943 n.é.
- Cahiers archéologiques. Paris 1945 é.
- Échos d'Orient. Paris 1898/9 n.é., Bucarest 1938 n.é.
- Fetih ve Istanbul. Istanbul.
- Revue Belge de Philologie et d'Histoire. Bruxelles.
- Studi Byzantini e Neoellenici. Roma 1939 é.
- Seminarium Kondakovianum. Prag 1927 é.
- American Journal of Archaeology.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ Βυζαντινολογία, εἰς ἰδιαίτερον μορφωθείσα ἐπιστήμη, ἀντιμετωπίζει πλείστα ὅσα προβλήματα, διὰ τὴν ἐπίλυσιν τῶν ὁποίων μεγάλως συντελεῖ καὶ θὰ συντελέσῃ ἢ μελέτη τῶν ἐν τῇ πάλαι ποτὲ πρωτευούσῃ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους μνημείων τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Ἀξιόλογος ἐργασία ὑπὸ πλείστων διαπρεπῶν ἐρευνητῶν ἔχει ἤδη συντελεσθῆ, δι' ἐπισταμένης ἐξετάσεως τῶν περιορῶντων βυζαντινῶν μνημείων τῆς πόλεως, τῶν ὁποίων ἐξονυχιστικαὶ ἀρχιτεκτονικαὶ καὶ φιλολογικαὶ μελέται ἔχουν δημοσιευθῆ εἰς διαφόρους γλώσσας. Δυστυχῶς ὁμως μία ὀλόκληρος σειρά, μικροτέρων μὲν εἰς διαστάσεις κτηρίων, ἴσης ὁμως τοῦλάχιστον σημασίας πρὸς τὰ προαναφερθέντα διὰ τὴν μελέτην τῆς βυζαντινῆς τέχνης, παραμελήθησαν μέχρι τοῦδε, ἐνῶ ἀκριβῶς ταῦτα ἔχρηζον ἰδιαίτερας προσοχῆς διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους :

α) Τὰ σημαίνοντα βυζαντινὰ κτήρια τῆς πόλεως, ἀποτελοῦντα σήμερον ἐξ ἴσου περιώνυμα μουσουλμανικὰ τεμένη, τυγχάνουσιν ἀσυλίας, ἐξασφαλιζούσης εἰς αὐτὰ βεβαίαν μακροζωίαν ἐνῶ τὰ ἐντὸς συνοικιῶν μικρὰ βυζαντινὰ κτήρια, μὴ προζαλοῦντα τὴν προσοχὴν, εἶναι μοιραῖον νὰ ὑφίστανται παντοίας ἀλλοιώσεις.

β) Τὰ σημαίνοντα βυζαντινὰ κτήρια, ἀποτελοῦντα περιλάλητα μνημεῖα, κυρίως θρησκευτικοῦ προορισμοῦ, ἀναφέρονται ὑπὸ πλείστων ὄσων συγγραφέων, βυζαντινῶν τε καὶ μεταγενεστέρων, οὕτως ὥστε νὰ εἶναι ἀρκεύτως γνωστὴ ἡ ἱστορία αὐτῶν καὶ ἡ μορφή, ἐνῶ τὰ μικρὰ βυζαντινὰ μνημεῖα, ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον βοθητικὰ κτήρια, σπανίως ἂν ὄχι σὺδόλως, ἀναφέρονται ἀπὸ τὰς πηγάς.

γ) Τὰ σημαίνοντα βυζαντινὰ κτήρια διατηρήσαντα, ὡς ἀνωτέρω ἀνεφέρθη, τὴν σημασίαν αὐτῶν κατὰ τὴν ὀθωμανικὴν περίοδον, ἀπετέλεσαν πάντοτε καὶ ἀποτελοῦν, ἱστορικὸς τόπος, πέριξ τῶν ὁποίων διεμορφώθη ἡ ἀστεοδομικὴ διάταξις τῆς πόλεως, ὡς περὶ κύρια σημεῖα, ἐνῶ τὰ μικρὰ κτήρια πολλάκις εὐρέθησαν ἐμποδίζοντα τὴν διάταξιν ταύτην. Ἄλλ' ἢ ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν παραμέλησις τῶν μικρῶν τούτων κτηρίων λαμβάνει σοβαρὰς ἔναντι τῆς ἐπιστήμης διαστάσεις, ὅταν ἀναλογισθῆ τις ὅτι ἡ ἔγκαιρος μελέτη αὐτῶν ἠδύνατο ν' ἀποβῆ λίαν δια-

φωτιστική διὰ συγκροτήματα ἀπὸ πολλοῦ ἔξαφανισθέντα, τῶν ὁποίων μέρος ἀπετέλουν τὰ διασωθέντα ταῦτα μικρῶν διαστάσεων μνημεῖα.

Τὸ θλιβερὸν ὅμως εἶναι ὅτι καὶ τὰ ἐλάχιστα ἐκ τῶν κτηρίων τούτων, ἅτινα ἔτυχον τῆς προσοχῆς τῶν ἀσχοληθέντων μετὰ τῶν σημαντικῶν μνημείων ἐπιστημόνων, δὲν ἐξητάσθησαν δυστυχῶς μετὰ τῆς δεούσης προσοχῆς: Ἑλληπὴ σχέδια, ἀνακριβεῖς περιγραφαὶ καὶ ἀνθάιρετοι δοξασίαι ἀπέτέλεσαν τὴν βάσιν θεωρητῶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐσφαλμένων, αἵτινες σήμερον ἑλλείφει καλυτέρων ἔγνων ἀποδεκταὶ ὑφ' ὄλων σχεδὸν τῶν περὶ τὰ βυζαντινὰ ἀσχολουμένων.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συντόμως ἐκτεθέντων καθίσταται φανερὰ ἡ ἀνάγκη ἐπισταμένης καὶ προσεκτικῆς μελέτης τῶν μέχρις ἡμῶν διασωθέντων τούτων μνημείων, ὡφελιμοτάτων, ὡς ἀπαραιτήτων διὰ τὴν κατανόησιν τῶν ρευμάτων καὶ ἐξελίξεων τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς πραγματικῆς αὐτῶν μορφῆς, ἀλλὰ καὶ πρὸς διόρθωσιν ἀνακριβειῶν.

Ἡ ἀνὰ χεῖρας μελέτη εἶναι μία τοιαύτη προσπάθεια. Ὁ γράφων, ἐν πλήρει συναισθήσει τοῦ λεπτοῦ ἔργου ὅπερ ἀναλαμβάνει, περιορίσθη εἰς τὴν ἐξέτασιν δύο τοιούτων κτηρίων, καταναλώσας ἱκανὸν χρόνον εἰς τὴν ὅσον οἶόν τε πληρεστέραν ἐξέτασιν αὐτῶν, προσπαθήσας ὅπως, ἐπωφελοῦμένος τῆς ὡς μονίμου κατοικοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως προνομοῦχον αὐτοῦ θέσεως, δι' ἐπανελημμένων ἐπαληθεύσεων ἐπὶ τόπου α) παρουσιάσῃ ἀκριβῆ—ὅσον τοῦτο εἶναι ἀνθρωπίνως δυνατὸν—σχέδια τῆς σημερινῆς αὐτῶν καταστάσεως, β) προβῆ εἰς ἐξονημάτων μέσικὴν κα-τασκευαστικὴν καὶ μορφολογικὴν μελέτην αὐτῶν καὶ γ) ἀσχοληθῆ μετὰ χροὶ τοῦδε διὰ βεβιασμένης θεωρήσεως προκνησῶν ἀνακριβειῶν.

Πρόδηλον εἶναι ὅτι μόνον ἀνασκαφικὴ ἐργασία ὁδηγεῖ εἰς πλήρως ἔξακριβωμένα ἀποτελέσματα. Δυστυχῶς ὅμως τοῦτο δὲν εἶναι πάντοτε δυνατὸν διὰ τὰ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημεῖα, δι' ὃ καὶ εἰς τοιαύτην περίπτωσιν ἀκολουθεῖται, κατ' ἀνάγκην, ἡ διὰ συλλογισμῶν ἀποδεικτικὴ μέθοδος.

Τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος δύο κτήρια εὐρίσκονται, ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀρχαίαν βυζαντινὴν πόλιν, ἀμφοτέρω εἰς τὸν μεταξὺ τῆς θέσεως τοῦ τείχους τοῦ Κωνσταντινίου καὶ τοῦ Θεοδοσιανοῦ τείχους χώρον, τὸ μὲν φέρον τὴν ἐπωνυμίαν «Μαναστῆρ μεστίζηδι» ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ἐβδόμου λόφου, πρὸς τὴν πρὸς τὸν Δύκον πλευρὰν αὐτῆς, τὸ δὲ φέρον τὴν ἐπωνυμίαν «Σαντζικατάρ μεστίζηδι» εἰς τοὺς πρὸς τὴν Προποντιδα πρόποδας τοῦ αὐτοῦ λόφου, πέραν τῆς Δωδεκάτης Ρεγεῶνος. Τὸ πρῶτον γειτνιάζει πρὸς τὴν πόλιν τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ, ἐνῶ τὸ δεύτερον εὐρίσκεται εἰς τὰ Ὑψωμαθεῖα, παρὰ τὴν μεγάλην μονὴν τῆς Περιβλέπτου (σχ. 1).

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν νέαν πόλιν, τὸ φέρον τὴν ἐπωνυμίαν «Μαναστῆρ μεστίζηδι» εὐρίσκεται εἰς τὴν περιοχὴν «Τὸπ-καποὺ» ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς μεγάλης

λεωφόρον «Μιλλέτ», τῆς ἀγούσης ἔξω τῆς πόλεως, παρὰ τὸν μέγαν σταθμὸν λεωφορείων τῆς Διευθύνσεως Τροχιοδρόμων. Τὸ φέρον τὴν ἐπωνυμίαν «Σαντζακτάρ μεσιτζηδὶ» κεῖται εἰς τὴν περιοχὴν «Σαμάτια», παρὰ τὴν λεωφόρον Σαμάτια - Γεντίκουλε.

Ἰδιαίτερα προσοχὴ κατεβλήθη κατὰ τὴν ἐκπόνησιν τῶν παριστόντων τὰ κτήρια σχεδίων¹, ὡς ἔχουσι σήμερον, εἰς τρόπον ὅσπερ ταῦτα ν' ἀποτελέσουν ἔγκυρον βᾶσιν πρὸς περαιτέρω μελέτας, ἄνευ ἐνδοιασμοῦ περὶ τῆς ἀκριβείας αὐτῶν. Οἰαδήποτε, διὰ τοῦτο, ἀντιφατικὴ ἢ μὴ συμβιβαζομένη πρὸς τὴν λογικὴν λεπτομέρεια ἐπὶ τῶν σχεδίων τούτων δὲν πρέπει νὰ νομισθῇ ὅτι σημαίνει παραδρομὴν, ἀλλὰ πιστὴν ἀπεικόνισιν τῆς πραγματικότητος, ὡς τοῦτο συμβαίνει εἰς τὰς ἐπὶ τῆς νοτίας προσόψεως τοῦ «Μαναστήρ», τρεῖς σειρὰς πλίνθων, ὑπὸ τὸ λοξότυπον γεῖσον, αἵτινες περιορίζονται ἀπροσδοκῆτως εἰς δύο εἰς τὴν βορείαν καὶ εἰς τὰ μεγάλα τόξα τῶν προσόψεων τοῦ «Σαντζακτάρ», τὰ ὅποια δὲν ἀνταποκρίνονται, ὡς θὰ ἀνέμενε τις, πρὸς τὰς ὀπισθεν αὐτῶν καμάρας.

Περαίωνων θεωρῶ χρέος μου ὅπως εὐχαριστήσω καὶ δημοσίᾳ τὸν κηδεμόνα καὶ εἰσηγητὴν τῆς ἐργασίας ταύτης κύριον Π. Μιχαλῆν, καθηγητὴν τοῦ Ε.Μ.Π., διὰ τὰς πολυτίμους παρατηρήσεις καὶ τὸ ἐν γένει στοργικὸν αὐτοῦ ἐνδιαφέρον.

Ἐπίσης τὸν καθηγητὴν κύριον Α. Ὁρλάνδον εἰσηγηθέντα καὶ τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἀποδεχθὲν τὴν δημοσίευσιν τῆς μελέτης ἐν τῷ πλαίσιῳ τῶν ἐκδόσεων τῆς Ἐταιρείας.

¹ Ἄπαντα τὰ σχέδια τῆς μελέτης ἐκπονηθέντα ὑπὸ τοῦ γράφοτος φέρουν τὴν ὑπογραφήν: Aristidi.
² Ὁ χάρτης τοῦ σχήματος I κατηρτίσθη ἐπὶ τῆ βᾶσει τοῦ *Carte Topographique de Constantinople - Istanbul jusqu' à la fin du XVe s. établie sur les plans officiels de la ville par E. MAMBOURY, 1951*, σημειωθέντων ἐπ' αὐτοῦ καὶ τοποθετητῶν καταλλήλως τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν ἀνὰ χεῖρας μελέτην στοιχείων, πλαισιουμένων μόνον ὑπὸ χαρακτηριστικῶν κτηρίων καὶ τοποθεσιῶν τῆς πόλεως, πρὸς πλήρη κατατοπισμὸν τοῦ ἐξετάζοντος αὐτόν.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΤΟ ΦΕΡΟΝ ΤΗΝ ΕΠΩΝΥΜΙΑΝ «ΣΑΝΤΖΑΚΤΑΡ ΜΕΣΤΖΗΔΙ» ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΝ ΚΤΗΡΙΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΚΤΗΡΙΟΥ

Τὸ διὰ τῆς τουρκικῆς του ὀνομασίας γνωστὸν κτήριο Σαντζακτάρ μεσττζηδί - Συνοικιακὸν τέμενος τοῦ Σημαιοφόρου ἐξωτερικῶς παρουσιάζει ὄψιν κανονικοῦ ὀκταγώνου μεγίστου πλάτος 13 μέτρων (πίν. 1α), ἐνῶ ἡ ἐσωτερικὴ του διάταξις εἶναι σταυροειδῆς. Εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ κτηρίου ὑπάρχει ἀψίς, ἐνῶ εἰς τὴν δυτικὴν μεγάλη τοξωτὴ πύλη. Ὁ κύριος ἄξων τοῦ κτηρίου, ὁ ἐκ τῆς ἀψίδος του διερχόμενος, δὲν διευθύνεται ἀκριβῶς πρὸς τὰς τῶν ἰσημεριῶν Ἀνατολάς, ἀλλὰ κλίνει κατὰ 12 μοίρας πρὸς Νότον (ἦτοι ἔχει ἀξιμοῦθ 102 μοιρῶν), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον παρατηρεῖται εἰς πλείστους ναοὺς τῆς πόλεως, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, ὅπου ἡ τιμὴ αὕτη φθάνει τὰς 33,4 μοίρας¹. Ὀλόκληρος σχεδὸν ἡ νοτιὰ πλευρὰ ἔχει καταρρεύσει, ὅπως ἐπίσης καὶ ὁ καλύπτων τὸ μνημεῖον τροῦλλος, μέχρι τῆς κυκλικῆς του βάσεως, σχηματιζομένης διὰ μεγάλων λοφίων, ἐκ τῶν ὁποίων σώζονται τὰ τρία. Εἰς τὴν βορειοδυτικὴν πλευρὰν, ἐπὶ τῆς στέγης, σώζονται ὑπολείμματα τῆς βάσεως τοῦ τουρκικοῦ μιναρέ.

Τὸ κτήριο εἶναι ἐκτισμένον ἐπὶ καταφεροῦς ἐδάφους, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖται σήμερον ἐκ τριῶν ἐπιπέδων : Ἐνὸς ὑψηλοτέρου πρὸς Βορρᾶν, ἐνὸς χαμηλοτέρου πρὸς Νότον καὶ ἐνὸς μεταξὺ τῶν δύο, ὅπου ἀνοίγεται ἡ δυτικὴ πύλη. Ἐκ τοῦ σημερινοῦ καταφλίου τῆς θύρας ταύτης μέχρι τοῦ στέφαντος τὸ κτήριο καὶ σωζόμενον εἰς τινα σημεῖα, ὀρίζοντιοῦ γείσου, τὸ ὕψος τοῦ κτηρίου εἶναι περιπου 6.50 μέτρα.

¹ Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, *Ἐκφρασις Ἁγίας Σοφίας, Α, σ. 73, 76.

1) *Κάτοψις* (παρένθ. πίν. Α'): Ἐν κατόψει τὸ κτήριον παρουσιάζει ἰδιάζον σχῆμα: Κεντρικὸς τετράγωνος χώρος, πλευρᾶς 6.50 μ., διευρύνεται διὰ τεσσάρων στενοτέρων χώρων πλάτους 2.20 μ. Εἰς ἐκάστην τῶν μικρῶν πλευρῶν τῶν οὕτω σχηματιζομένων τεσσάρων ὀρθογωνίων χώρων, ὑπάρχει ἀνὰ μία κόγχη τοξωτή, βάθους κυμαινομένου ἀπὸ 60 ἕως 90 ἐκ. Ἡ συμμετρικὴ αὕτη σταυροειδῆς διάταξις εἶναι ἐγγεγραμμένη εἰς κανονικὸν ὀκτάγωνον, πλευρᾶς 5.50 μ., ὅπερ ἀποτελεῖ τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ κτηρίου. Εἰς τὴν ἀνατολικὴν του πλευρὰν ἡ ἀψίς, ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικῶς, χωρίζεται ἀπ' αὐτοῦ διὰ κατακορύφον ἀρμών καθ' ὅλον τὸ ὕψος αὐτῆς. Ἡ ἀψίς αὕτη εἶναι καὶ ἐξωτερικῶς κυκλική, ὡς δύναται τις νὰ διαπιστώσῃ ἐξετάζων αὐτὴν ἀπὸ τοῦ πρὸς Νότον χαμηλοτέρου ἐπιπέδου, ἐφ' οὗ ἐδράζεται τὸ κτήριον (πίν. 1β).

Ἡ εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν μεγάλη θύρα ἔχει πλάτος 2.20 μ. καὶ ὕψος, ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ κατωφλίου τῆς μέχρι τοῦ ἀνωτάτου σημείου τοῦ τόξου τῆς, 3.50 μ. Ἡ μεγάλη αὕτη θύρα ἔχει ἐν μέρει ἐντειχισθῆ, κατὰ τὴν ὀθωμανικὴν περίοδον, τοῦ ἀνοίγματός τῆς περιορισθέντος εἰς 1.20 × 2.00 μ. Τοῦ αὐτοῦ ἀκριβῶς μετὰ τοῦ τῆς δυτικῆς πύλης πλάτους ἄνοιγμα φαίνεται εἰς τὸ σωζόμενον κάτω μέρος τῆς καταρρουσίας νοτίας πλευρᾶς (πίν. 1γ), ὅπου παρατηρεῖται ἐπίσης προέκτασις τοῦ νοτίου τοίχου πρὸς Ἀνατολάς, ἐν εἴδει προεξοχῆς 50 περίπου ἐκ., ἣτις σχηματίζει μετὰ τοῦ ἐπιπέδου τῆς νοτιοανατολικῆς πλευρᾶς ἀνέπαφον ὀρθὴν γωνίαν (παρένθ. πίν. Α'). Εἰς τὴν διὰ τῆς νοτίας καὶ ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ νοτίου ὀρθογωνίου χώρου σχηματιζομένην γωνίαν ἔχει κτισθῆ ἡ μουσουλμανικὴ ἀψίς (μυχράμπ).

Τὸ δάπεδον τοῦ κτηρίου εἶναι μὲν σήμερον ἀνωμάλως ὑπερψωμένον, λόγῳ προσχώσεων, ἀλλ' ἀφ' ἐνὸς μὲν ἢ στάθμῃ τῶν εἰς τὰς μικρὰς πλευρὰς τῶν ὀρθογωνίων χώρων κογχῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ σωζόμενον κάτω μέρος τοῦ παραθύρου, εἰς ὃ φαίνεται μετατραπεῖσα ἢ εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν θύρα, ὅπερ εὐρίσκειται σήμερον εἰς τὴν στάθμην τῶν προσχώσεων, καθορίζουν τοῦτο ὡς εὐρισκόμενον κατὰ ἓν περίπου μέτρον χαμηλότερον.

Προεξέχοντες λίθοι παρατηροῦνται καὶ εἰς τὰς γωνίας τὰς σχηματιζομένας ὑπὸ τῆς βορείας καὶ βορειοδυτικῆς πλευρᾶς ἀφ' ἐνὸς καὶ τῆς δυτικῆς καὶ βορειοδυτικῆς πλευρᾶς ἀφ' ἑτέρου. Ἡ κατεύθυνσις τῶν λίθων τούτων καὶ εἰς τὴν ἐντύπωσιν ἀπαρχῆς τοίχων καθέτων τῇ βορειοδυτικῇ πλευρᾷ, τοῦ ἐξ ἐνὸς μέτρον περίπου πάχους αὐτῶν ἀφαιρουμένου ἀπὸ ταύτης.

2) *Ἐγκαρσία καὶ κατὰ μῆκος τομή* (παρένθ. πίν. Β', Γ'): Οἱ τέσσαρες ὀρθογώνιοι χώροι, οἱ διευρύνοντες τὸ κεντρικὸν τετράγωνον,

καλύπτονται ὑπὸ ἡμικυλινδρικών θόλων, τῶν ὁποίων οἱ ἄξονες εἶναι κάθετοι ἐπὶ τῶν πλευρῶν τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου. Εἰς τὴν γένεσιν τῶν θόλων ὑπάρχει λοξότμητον γείσον ἐκ πωρολίθου πάχους 20 ἐκ., προεξέχον κατὰ 12 ἐκ. τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου, χρησιμεῖον δὲ πρὸς ἔδρασιν τῶν θόλων, ὡς τοῦτο φαίνεται εἰς τὴν καταρρεῦσασαν πλευράν, ὅπου τὸ γείσον εἶναι ἐμφανὲς εἰς ὅλον αὐτοῦ τὸ βάθος, ὅπερ φθάνει τὸ 1.10 μ. ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ τοίχου.

Τὸ πρὸς τὸν τετράγωνον κεντρικὸν χῶρον ἄκρον τῶν ἡμικυλινδρικών θόλων τῶν ὀρθογωνίων χώρων, περιβάλλεται ὑπὸ δευτέρας καμάρας, πλάτους ἴσου πρὸς τὸ μέγεθος τριῶν ὀπτοπλίνθων, ἥτοι περίπου 1.20 μ., ἐπὶ δὲ ταύτης ὑπάρχει τρίτη καμάρα, ἡ τόξον, πλάτους ἴσου πρὸς τὸ μέγεθος δύο ὀπτοπλίνθων, ἥτοι περίπου 80 ἐκ. Ὑπερψοῦται οὕτως ὁ κεντρικὸς τετράγωνος χῶρος κατὰ τὸ μέγεθος τριῶν ὀπτοπλίνθων, ἥτοι 1.20 μ. ἀπὸ τοῦ ὑψηλοτέρου σημείου τῶν πλαγίων καμαροσκεπῶν χώρων, δημιουργουμένων οὕτω μεγάλων λοφίων (πίν. 2α).

Ἐπειδὴ τὸ εἰς τина μέρη σωζόμενον ἐξωτερικὸν ὀδοντωτὸν ὀριζόντιον γείσον τοῦ κτηρίου ἐφάπτεται τῆς κορυφῆς τῶν τόξων, ἅτινα φέρουσι εἰς τὸ ἀνώτερον αὐτῶν μέρος αἱ κατὰ τὰ τέσσαρα σημεῖα τοῦ ὀριζόντος πλευραὶ αὐτοῦ, ὑπάρχει διαφορὰ στάθμης μεταξὺ τῆς βάσεως τοῦ τροῦλλου, τοῦ καλύπτοντός ποτε τὸν κεντρικὸν χῶρον καὶ τοῦ στέφανος τὸ κτήριο γείσου, δημιουργουμένων οὕτω κεκλιμένων τραπεζοειδῶν ἐπιπέδων ἀντιστοιχούντων εἰς ἐκάστην πλευράν, ἥτοι ἡ περὶ τὸν τροῦλλον στεγαστική ἐπιφάνεια παρουσιάζει ὄψιν χαμηλῆς ὀκταγωνικῆς κολούρου πυραμίδος, ἣτις εὐκρινῶς διακρίνεται σήμερον, παρὰ τὴν ἐπ' αὐτῆς βλάστησιν (πίν. 1α).

Εἰς τὰς ἐξ ὀλοκλήρου σωζόμενας σήμερον, δυτικὴν καὶ βορείαν, πλευράς, ἐντὸς τῶν μεγάλων τόξων, ἅτινα διαγράφονται εἰς τὸ ἀνώτερον ἡμισυ αὐτῶν, ὑπάρχει ἀνὰ ἓν τοξωτὸν παράθυρον πλάτους 1.05 μ. καὶ ὕψους μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ τόξου του 1.70 μ. Ὑπὸ τὸ παράθυρον τοῦτο, εἰς μὲν τὴν δυτικὴν πλευράν ἀνοίγεται ἡ ἐν τῇ περιγραφῇ τῆς κατόψεως προαναφερθεῖσα μεγάλη τοξωτὴ πύλη, εἰς δὲ τὴν βορείαν ὑπάρχον ἕλην μεταγενεστέρου ἀνοίγματος, ἀκανονίστου, ἐντοιχιζομένου σήμερον (παρένθ. πίν. Δ' καὶ πίν. 1α). Ἐκ τῶν εἰς τὰς μικρὰς πλευρὰς τῶν ὀρθογωνίων χώρων κογχῶν, αἱ παρὰ τὴν ἀψίδα, δύο εἶναι στενότεραι τῶν ὑπολοίπων.

3) *Βορεία πρόσοψις* (παρένθ. πίν. Δ'): Εἰς τὴν ἐξέτασιν ταύτης πρέπει νὰ περιληφθῇ καὶ ἡ βορειοανατολικὴ καὶ βορειοδυτικὴ ὄψις. Ἐν πρώτοις, τόσον αἱ ἀναλογίαι τῆς βορειοανατολικῆς καὶ τῆς βορείας πρόσοψεως, ὅσον καὶ ἡ ἡμβυθισμένη ἀψίς, δεικνύουν ὅτι ἡ σημερινή, πρὸς Βορ-

ρᾶν, ὑψηλὴ στάθμη προῆλθεν ἐκ προσχώσεων. Τὸ κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν τομῶν προαναφερθέν τόξον ἀναφαίνεται ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς, ὡς διαμέτρου ἴσης πρὸς τὸ πλάτος αὐτῆς. Τὸ μεταξύ τοῦ τόξου καὶ τῆς διαμέτρου τοῦ τμήμα τοῦ τοίχου ἀποτελεῖ ἐσοχὴν βάθους 15 ἐκ., εἰς τὸ μέσον τῆς ὁποίας ἀνοίγεται τὸ προαναφερθέν, ἐντοιχισμένον σήμερον, μικρὸν τοξωτὸν παράθυρον. Τὸ εἷς τι μέρος τοῦ μήκους αὐτοῦ σωζόμενον, ἐπὶ τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς γεῖσον, ἀποτελεῖται ἐκ μιᾶς ζώνης ὀπτοπλίνθων, ἐξεχούσης κατὰ τι τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐδράζεται δευτέρα ζώνη διαγωνίως τοποθετημένων πλίνθων, παρουσιαζόντων ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῶν ὀδοντωτὴν διάταξιν καὶ ἐπὶ ταύτης τρίτη ζώνη ἐξεχόντων κατὰ τι πλίνθων.

Τὸ γενικὸν σύστημα τῆς τοιχοδομίας τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν προσόψεων εἶναι ἐναλλαγὴ ζωνῶν ἐξ ἐνὸς λίθου καὶ μιᾶς πλίνθου, τὸ σύστημα ὅμως τοῦτο ἀλλάσσει ἐφ' ὅσον κατερχόμεθα πρὸς τὸ ἔδαφος, τῶν μὲν λίθων ἐξακολουθούτων ν' ἀποτελοῦν ζώνας ἐνὸς λίθου ὕψους, τῶν στρωμάτων τῶν πλίνθων ὅμως διπλασιαζομένων ἢ καὶ τριπλασιαζομένων. Αἱ κατὰ τὴν περιγραφὴν τῆς κατόψεως προαναφερθεῖσαι κάθετοι πρὸς τὴν πλευρὰν ταύτην ἀπαρχαὶ τοίχων, δὲν ὑπερβαίνουν καθ' ὕψος τὴν γένεσιν τῶν μεγάλων τόξων τῆς βορείας καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

4) *Δυτικὴ πρόσοψις* (παρένθ. πίν. Ε'): Ἡ δυτικὴ πλευρὰ παρουσιάζει τὴν αὐτὴν πρὸς τὴν βορείαν διαμόρφωσιν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ὑπὸ τὸ παράθυρον τοῦ τυμπάνου ἀνοίγεται ἡ μεγάλη πύλη, ἡ κορυφὴ τοῦ τόξου τῆς ὁποίας ἐφάπτεται τῆς διαμέτρου τοῦ μεγάλου τόξου. Τὸ σύστημα ἐναλλαγῆς πλίνθων καὶ λίθων εἶναι καθ' ὅλα τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς.

5) *Νοτιὰ πρόσοψις*: Σήμερον ἡ νοτιὰ καὶ ἡ νοτιοδυτικὴ πρόσοψις ἐλλείπουσι παντελῶς, ἐκτὸς τοῦ μεταξύ τῆς ἐνδιαμέσου καὶ νοτίας στάθμης τμήματος τῆς νοτίας πλευρᾶς, καὶ τούτου οὐχὶ καθ' ὅλον αὐτῆς τὸ μήκος. Ἐπὶ τῶν ὑπολειμμάτων τούτων τοῦ νοτίου τοίχου, ἐξικνουμένον μέχρις ὕψους, ἀπὸ τῆς νοτίας χαμηλοτέρας στάθμης, ἐνὸς περίπου μέτρου, ἐμφαίνεται σαφῶς τὸ κάτω μέρος θύρας, πλάτους 2.20 μ. μεταβληθείσης εἰς παράθυρον—οὔτινος ἐπίσης σώζεται τὸ κάτω μέρος—πλάτους 1.40 μ. (πίν. 1γ). Ἡ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ, εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦτο ἐλευθέρᾳ τῆς πυκνῆς βλαστήσεως, ἥτις καλύπτει τὰ ἀνώτερα 4/5 αὐτῆς, φαίνεται συνεχιζομένη κανονικῶς, ἀπὸ τῆς προαναφερθείσης προεξοχῆς 90 μοιρῶν, μέχρι τῆς ἀψίδος (πίν. 1β).

6) *Ἀνατολικὴ πρόσοψις* (παρένθ. πίν. ΣΤ'): Τὴν πλευρὰν ταύ-

την καταλαμβάνει ἡ ἀψίς ἥτις, ὡς ἀνωτέρω ἀνεφέρθη, χωρίζεται ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου κτηρίου διὰ συνεχῶν κατακορύφων ἀρμῶν. Ἡ ἀψίς ἐξ ἄλλου καὶ κατασκευαστικῶς διαφέρει τοῦ λοιποῦ κτηρίου, καθ' ὅτι τὰ στρώματα τῶν πλίνθων καὶ λίθων αὐτῆς, μέχρι τῶν τόξων τοῦ τριλόβου αὐτῆς ἀνοίγματος, εἶναι ἄσχετα πρὸς τὰ τῶν συνεχομένων αὐτῇ πλευρῶν τοῦ κτηρίου. Τὸ ἐπιστέφον τὴν ἀψίδα γείσον, πανομοιότυπον τοῦ κυρίως κτηρίου, εὑρίσκειται εἰς ὕψος, κατὰ ἓν περίπου μέτρον χαμηλότερον. Ἀπὸ τοῦ γείσου τούτου ἀρχόμενοι παρατηροῦμεν τὴν ἐξῆς διάταξιν εἰς τὴν ἀψίδα: ἀμέσως ὑπὸ τὸ γείσον, μίαν σειρὰν λίθων, ἀκολουθουμένων ὑπὸ τριῶν στρωμάτων πλίνθων. Ἀκολουθεῖ ἑτέρα σειρὰ λίθων (παρένθ. πίν. ΣΤ') τὴν ὁποίαν ἀκολουθοῦν ἕξ στρώματα πλίνθων, μέχρι τῆς γενέσεως τῶν τοξυλλίων τοῦ μεγάλου τριλόβου παραθύρου τῆς, ὁπότε συναντᾶται μέγας μονόλιθος, 20 ἐκ. ὕψους, καταλαμβάνων ὅλον τὸ πλάτος τῆς πλευρᾶς (90 ἐκ.). Συνεχίζοντες πρὸς τὰ κάτω εὑρίσκομεν δέκα στρώματα πλίνθων, τὰ ὁποῖα ἀκολουθεῖ πάλιν μονόλιθος 90 ἐκ. μήκους καὶ 20 ὕψους. Ἀκολουθοῦν ἕξ στρώματα πλίνθων μέχρι τοῦ σημερινοῦ ἐδάφους τοῦ προελθόντος ἐκ προσχώσεων. Ἐξετάζοντες τὴν ἀντίστοιχον πλευρὰν τῆς ἀψίδος ἀπὸ τῆς πρὸς Νότον χαμηλότερας στάθμης, παρατηροῦμεν καὶ ἐκεῖ τὸν δεῦτερον μονόλιθον, κάτωθεν τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν δώδεκα στρώματα πλίνθων, ἀκολουθούμενα ὑπὸ τριῶν ἄλλεπαλλήλων, μετ' ἀκριβείας λελαξευμένων λίθων, ἄνευ ἐμφανοῦς κονιάματος εἰς τοὺς ἀρμούς αὐτῶν, ἐν εἶδει βάρθρου, ἐφ' οὗ ἐδράζεται ὀλόκληρος ἡ ἀψίς (παρένθ. πίν. 1β καὶ σχ. 2).

Τὸ μέγα τρίλοβον ἀνοίγμα τῆς ἀψίδος, τοῦ ὁποίου τὰ τρία τόξα στηρίζονται ἐπὶ δύο ἐνδιαμέσων, ὀρθογωνίου διατομῆς, πεσσίσκων καταλαμβάνει τὰ 6/8 αὐτῆς. Τὸ ὕψος τοῦ παραθύρου τούτου εἶναι ἀκριβῶς καθωρισμένον, λόγῳ τοῦ ὅτι οἱ πεσσίσκοι εἶναι ἐμφανεῖς ὀλόκληροι εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἀψίδος (παρένθ. πίν. Β'). Οὗτοι ἔχουν ὀλικὸν ὕψος 2.35 μ. συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν κιονοκράνων των, ὕψους 25 ἐκ., τῶν ὁποίων ἡ ἀνωτάτη στάθμη συμπίπτει μετὰ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ εἰς τοὺς πλαγίους τοίχους πρώτου ἐκ τῶν ἄνω μονολίθου.

Ἡ ἀψίς ἐξωτερικῶς εἶναι ἡμικυκλική, ὡς τοῦτο καταφαίνεται, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῆς καμπυλότητος τῶν ὀριζόντων τῶν τρίλοβον ἀνοίγμα πλαγίων τοίχων (παρένθ. πίν. Α'), ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ τοῦ εἰς τὴν χαμηλότεραν πρὸς Νότον στάθμην ἐμφανοῦς μέρους αὐτῆς (πίν. 2β). Οἱ ἄξονες τῶν πεσσίσκων τῆς ἀψίδος συγκλίνουν πρὸς τὸ κέντρον αὐτῆς, δημιουργουμένων οὕτως ἐπ' αὐτῶν κολουροκωνικῶν θολίσκων πρὸς κάλυψιν τῶν τριῶν ἀνοιγμάτων τοῦ παραθύρου, ἐνῶ, κατὰ τὴν κατασκευὴν τῶν κωνικῶν τούτων

θολίσκων, εὐθυγραμμίσθησαν τὰ ὑπὲρ τὰ ἀποτελοῦντα τὸ τρίλοβον παράθυρον ἀνοίγματα, τμήματα τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου (σχ. 2).

Τὰ δύο πλευρικά ἀνοίγματα τοῦ τρίλόβου παραθύρου ἔχουν σμικρυνθῆ δια μερικῆς ἐντοιχίσεως, περιορισθέντος, τοῦ μὲν πλάτους αὐτῶν ἀπὸ 1.75 μ. κατὰ μέσον ὄρον εἰς 70 ἐκ., τοῦ δὲ ὕψους των ἀπὸ 3 μ. εἰς 1.70 μ. περίπου. Καὶ τὰ μικρότερα ταῦτα ἀνοίγματα εἶναι σήμερον ἐντοιχισμένα. Τὸ κεντρικὸν ἀνοίγμα φέρει μεταξὺ τῶν πεσίσκων, εἰς μὲν τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν λίθινον πλαίσιον μετὰ σιδηροῦ κυχλιδώματος, εἰς δὲ τὴν ἐσωτερικὴν ὑπολείμματα λιθίνου πλαισίου παραθύρου, ἀμφοτέρω τῆς μουσουλμανικῆς περιόδου.

7) Ὑλικά οἰκοδομῆς: Λόγω τῆς ἐρειπιώδους καταστάσεως τοῦ κτηρίου τὰ μόνα ὑλικά τὰ ὁποῖα σώζονται μέχρι σήμερον εἶναι, ἐκτὸς τοῦ μαρμάρου τῶν πεσίσκων τῆς ἀψίδος, τὰ χρησιμοποιηθέντα διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν τοίχων. Ταῦτα εἶναι τὰ κατὰ κανόνα εἰς τὰ βυζαντινὰ κτήρια τῆς πόλεως χρησιμοποιούμενα, ἤτοι ὁ ὑπόλευκος λαξευτὸς λίθος, ἡ ὀπτὴ πλίνθος καὶ τὸ «κουρασάνι».

Λίθοι καὶ πλίνθοι ἐναλλάσσονται, ὡς ἀνωτέρω ἀνεφέρθη (σ. 8), κατὰ τρόπον ὥστε νὰ σχηματίζονται ὀριζόντιαι ζῶναι, σύστημα τὸ ὁποῖον, ὡς γνωστόν, ἐφήρμοσαν οἱ Βυζαντινοί, παραλλήλως πρὸς τὸ τῆς ὀπτοπλίνθοδομῆς ἐν ἀμυγῇ καταστάσει, εἰς κτήρια τῆς Πρωτευούσης ἤδη ἀπὸ τῆς προῖουστινιανείου ἐποχῆς (Μονὴ Στουδίου, Θεοδοσιανὰ χερσαία τεῖχη), αἱ δὲ πηγαὶ του πρέπει ν' ἀναζητηθοῦν, πολὺ πρότερον, εἰς τὴν Δυτικὴν Μικρὰν Ἀσίαν¹.

Ἡ παρεμβολὴ μεταξὺ τῶν στρωμάτων τῶν λίθων τῶν ἐξ ὀπτοπλίνθων ζωνῶν δὲν προέρχεται μόνον ἐκ λόγων αἰσθητικῶν, ἀλλὰ καὶ στηρίζεται εἰς τὰς ἀκολούθους δύο, βασικὰς διὰ τὴν ἀντοχὴν τοῦ τοίχου, ἀρχάς:

α) Εἰς τὰς περιπτώσεις τοίχων ἰκανοῦ πάχους, ἐν αἷς ἡ κυρίως μᾶζα τοῦ τοίχου κτίζεται δι' ἀργῶν λίθων ἐνῶ αἱ ὄψεις διὰ λαξευτῶν, ἐν εἶδει ἐπενδύσεως, αἱ κατὰ ἀποστάσεις παρεμβαλλόμεναι ζῶναι πλίνθων, διήκουσαι καθ' ὅλον τὸ πάχος τοῦ τοίχου, ἐξασφαλίζουσι τὴν συνεκτικότητα αὐτοῦ².

β) Αἱ μεταξὺ τῶν λαξευτῶν λίθων τῆς «ἐπενδύσεως» παρεμβαλλόμεναι ζῶναι πλίνθων ἐξισώνουν τὴν μεταξὺ κυρίου σώματος τοῦ τοίχου καὶ

¹ F. W. DEICHMANN, Studien zur Architektur Konstantinopels im 5. und 6. Jahrhundert nach Christus, σ. 31, 36.

² Βλέπε σχετικῶς: MEYER - PLATH und SCHNEIDER, Die Landmauern von Konstantinopel. FORSCHEIMER - STRZYCOWSKI, Byzantinische Wasserbehälter.

τῆς «ἐπενδύσεως» ἀναλογίαν τοῦ κονιάματος εἰς τρόπον ὥστε αἱ καθιζήσεις νὰ ἐνεργοῦν ὁμοιόμορφως καὶ ν' ἀποφεύγεται οὕτως ὁ κίνδυνος διαχωρισμοῦ τῆς ἐπενδύσεως ἀπὸ τοῦ κυρίως σώματος τοῦ τοίχου¹. (Ἀπομυς τοῦ CHOISY, ἥτις βεβαίως ἐν μέρει ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν πραγματικότητα, τῆς πλήρους ἐξισώσεως ἐξαρτωμένης ἀπὸ τὴν δυνατότητα ἐπιτυχίας ἰσοπόσου κατανομῆς τοῦ κονιάματος εἰς τὰ δύο τμήματα τοῦ τοίχου.)

Τὰς ὡς ἄνω δύο ἀρχὰς βλέπομεν συγχρόνως ἐφαρμοζομένας εἰς τὸ ἡμέτερον κτήριο: Τὴν μὲν πρώτην εἰς τὸ ἀπὸ γῆς μέχρι τῆς γενέσεως τῶν θόλων τμήμα τοῦ κτηρίου, ἔνθα μόνον αἱ τριπλαῖ σειραὶ πλίνθων διήκουν καθ' ὅλον τὸ πάχος τοῦ τοίχου, τὴν δὲ δευτέραν εἰς τὰς προσόψεις ἔνθα μία πλίνθος παρεμβάλλεται μεταξὺ δύο λαξευτῶν λίθων τῆς ἐπενδύσεως. Ἡ ἀνὰ πᾶν στρώμα λίθων παρεμβολὴ τῆς μοναδικῆς ταύτης πλίνθου, δύναται νὰ θεωρηθῆ, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ MILLET², ὁ πρόδρομος τοῦ πλινθοπεριβλήτου συστήματος τῆς «Σχολῆς τῆς Ἑλλάδος», διότι ἀρκεῖ νὰ προστεθῆ ἡ κατακόρυφος πλίνθος διὰ νὰ προκύψῃ τὸ σύστημα τοῦτο.

Α) Οἱ λίθοι: Οἱ εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριον χρησιμοποιηθέντες λίθοι εἶναι, ὡς ἀνωτέρω ἐλέγχθη, οἱ εἰς τὰ βυζαντινὰ κτήρια τῆς πόλεως, κατὰ κανόνα χρησιμοποιούμενοι, τῶν ὁποίων ἡ χοῆσις ἐσυνεχίσθη καὶ κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν ὀθωμανικὴν περιόδον, χρησιμοποιοῦνται δὲ καὶ σήμερον ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Κεφεκῆ».

Πρόκειται περὶ ἀβεστολίθων περιεχόντων ἀπολιθώματα διαφόρων εἰδῶν, οἵτινες ἐξορύσσονται ἐκ στρωμάτων τῆς Νεογενοῦς περιόδου τοῦ Τριτογενοῦς αἰῶνος. Τὰ στρώματα ταῦτα ἐκτείνονται ἀπὸ τοῦ μέσου τῆς πόλεως, μέχρι τῆς λίμνης τοῦ σημερινοῦ «Κιουτσουκ-Τσεχμετζέ», περιοχῆ, ἥτις περιβάλλει τοξοειδῶς τὸ βυζαντινὸν προάστειον τοῦ «Ἐβδόμου».

Ὁ ἀβεστολίθος οὗτος, λόγῳ τοῦ ὅτι, ἔνεκα τῆς παρουσίας τῶν ἀπολιθωμάτων, ὡς καὶ κενῶν, δὲν παρουσιάζει ὁμοιογένειαν, ἀπορροφᾷ ὕδωρ καὶ ἐπηρεάζεται ὑπὸ τῶν καιρικῶν μεταβολῶν, δι' ὃ καὶ ἀποφεύγεται συνήθως ἡ χοῆσις του εἰς μέρη ὅπου ἀπαιτεῖται λεπτὴ ἐπεξεργασία³.

Εἰς τὰς ὄψεις τοῦ κτηρίου οἱ λίθοι εἶναι διατεταγμένοι πάντοτε εἰς ἓν στρώμα μεταξὺ τῶν πλίνθων καὶ ἰσοῦψεῖς εἰς τὸ αὐτὸ στρώμα. Ποικίλουν ὅμως καὶ κατὰ τὸ ὕψος καὶ κατὰ τὸ πλάτος εἰς τὴν πρόσοψιν. Σχηματίζονται οὕτω στρώματα, τῶν ὁποίων τὸ πάχος κυμαίνεται ἀπὸ 17 μέχρις

¹ A. CHOISY, L'Art de bâtir chez les Byzantins, σ. 9, σελ. 6.

² G. MILLET, L'école grecque σ. 228.

³ Διὰ πλείονας γεωλογικὰς πληροφορίας, βλέπε: M. SAYAR - K. ERGUVANLI, Türkiye Mermerleri ve İnşaat Taşları. I.T.Ü. Maden Fakültesi Yayınları, İstanbul 1955.

26 εκατοστομέτρων, μέγεθος σύνθητες εις τὰ βυζαντινὰ κτήρια τῆς πόλεως¹.

Β) Αἱ πλίνθοι: Τὸ κανονικὸν μέγεθος τῶν εις τὸ κτήριον τοῦτο χρησιμοποιηθεισῶν ὀπτοπλίνθων εἶναι 36-36-4 ἐκ. Δεύτερον εἶδος ὀπτοπλίνθων μεγέθους 33-33-3,5 ἐκ. ἐχρησιμοποιήθη εις μικρὰ τόξα, ὡς τῶν παραθύρων τῆς βορείας καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, τῆς ἀψίδος καὶ εις τὰ λοφία. Τρίτον εἶδος πλίνθων μεγέθους 15-15-3,5 ἐκ. ἐχρησιμοποιήθη εις τὰ τόξα τῶν παραθύρων τῶν δημιουργηθέντων κατὰ τὴν ἐντοίχισιν τῶν πλαγίων ἀνοιγμάτων τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδος. Τὰ μεγέθη ταῦτα περιλαμβάνονται μεταξὺ τῶν ὀρίων τῶν συνήθων μεγεθῶν βυζαντινῶν πλίνθων². Αἱ ὀπτοπλίνθοι φέρουν τὰς συνήθεις χαραγὰς³, χάριν μεγαλυτέρας προσφύσεως μετὰ τοῦ κονιάματος (πίν. 3α) ἐπὶ πλέον δὲ ἐγγάρακτον πλαίσιον κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτῶν πλευρᾶς (πίν. 3α.β), ὅπως τοῦτο παρατηρεῖται καὶ εις τὰς πλίνθους τῆς Ἀγίας Σοφίας⁴, εἶναι δὲ ἐνεπίγραφοι φέρουσαι σφραγίδα ἀνάλογον πρὸς τὴν ἐπὶ πλίνθου τῆς Ἀγίας Σοφίας ὑπὸ τοῦ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ εὑρεθεῖσαν⁵. Ἡ ἐπιγραφή ἀποτελεῖται ἐξ 8 γραμμάτων καὶ ἔχει ὡς ἐξῆς: ΙΝΒΑΓΓΕΙ (πίν. 3α.β)⁶.

¹ FORSCHEIMER - STRZYGOWSKI, ἔ.δ.

² ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἐκφρασις τῆς Ἀγίας Σοφίας, σ. 83. ΟΡΑΝΑΔΟΣ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιο-χριστιανικὴ Βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης, Β, 1954, σ. 241. FORSCHEIMER - STRZYGOWSKI, αὐτόθι, σ. 117.

³ ΟΡΑΝΑΔΟΣ, ἔ.δ. σ. 241. Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 1952, σ. 235.

⁴ ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, ἔ.δ. σ. 84, σχ. 14.

⁵ Αὐτόθι σ. 84, σχ. 14.

⁶ Ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἐπιγραφῶν τῶν βυζαντινῶν ὀπτοπλίνθων εἶναι ἀκόμη ἀτελής. Τὸ ΙΝ ἢ ΙΝΔ συμπληροῦται ἀπὸ ὄλους σχεδὸν τοὺς ἐρευνητάς ὡς: ΙΝ (δικτιῶνος). Αἱ παρατηρήσεις τοῦ MAMBOURY, Une nouvelle lecture raisonnée des inscriptions des briques byzantines, Byzantion, 1949, τ. 19, ἐπὶ ἱκανοῦ ἀριθμοῦ ἐνεπιγράφων πλίνθων ἔδειξαν ὅτι «κατὰ τὰς ἀρχὰς καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πέμπτου αἰῶνος συντομεύεται (ἢ λέξις ἰνδικτιῶνος) εις ΙΝ», ὅπως καὶ εις τὴν ἡμετέραν ἐπιγραφήν. Εἰς πολλὰς ἐπιγραφὰς πλίνθων μετὰ τὴν ἰνδικτιῶνα ἀκολουθεῖ ἡ συλλαβὴ ΒΑ καὶ μετ' αὐτὴν ἡ πρώτη συλλαβὴ ὀνόματός τινος. Τὸ ΒΑ τοῦτο ἐξηγεῖται ὡς ΒΑ(σιλέως) (ΝΤΕΤΣΙΕ, Δελτίον Ἑλλ. Φιλ. Σχολ. Κων/πόλεως, Δ', σ. 168) ἢ ΒΑ(σιλικῆ) (SCHMEIDER, Oriens Christianus, 1937, σ. 263). Εἰς τὴν ἡμετέραν ἐπιγραφήν δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ συλλαβῆς ΒΑ διότι τὸ Β πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς ὁ ἀριθμὸς τῆς ἰνδικτιῶνος, ἐφ' ὅσον δὲν προηγείται αὐτοῦ ἕτερον τι γράμμα. Ὁ MAMBOURY παρατήρησας ὅτι τὸ ΒΑ, μὴ ὄν ἀπαραίτητον, ἀπαντᾷ καὶ ὡς ΒΑΡ ἢ ἀκόμη καὶ ΒΑΡΕ, κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ συλλαβὴ ΒΑ πρέπει νὰ ἀναγνωσθῆ ΒΑ(ρέσαντος), δηλαδὴ «τοῦ κατασκευάσαντος». Κατὰ τινὰ πάλιν ἐκδογὴν τὸ ΒΑ πρέπει νὰ ἀναγνωσθῆ ΒΑ(ρα) ἢ ΒΑ(ρεῖς) λέξις ἢ ὁποῖα σημαίνει τὰ φέροντα σφραγίδας μετ' ἐξαγιαστικά ἢ ἐξορκιστικά σημεῖα βήσσοα (Α. ΜΑΛΕΤΣΚΟΥ: Ἡ ἔννοια τῶν ἐνεπιγράφων βυζαντινῶν πλίνθων, εἰς Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθν. Βυζ. Συνεδρ. Τόμ. Α', 1955). Ὁ Κ. ΜΑΓΚΟ τέλος (Byzantine Brick Stamps, AJA 54, 1950, σ. 19 ἔ.), ἐξετάσας ἐπίσης ἱκανὸν ἀριθμὸν ἐνεπιγράφων πλίνθων, παρετήρησεν ὅτι τὸ ΒΑ(σιλέως) δὲν δίδει ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα, δι' ὃ καὶ κλίνει ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τοῦ SCHMEIDER, εἰς ἀνάγνωσιν ΒΑ(σιλικῆ) (δηλ. ὑπαλλήλου), μᾶλλον δὲ ἀπορρίπτει τὴν θεωρίαν τοῦ MAMBOURY περὶ ΒΑ(ρέσαντος), κρίνων ὅτι τὸ ρῆμα «βαρέω - βαρῶ» δὲν συναν

Γ) Τὸ κοινάμα: Τόσον εἰς τὸ κύριον σῶμα τοῦ κτηρίου ὅσον καὶ εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς ἀψίδος, ὁ λόγος τοῦ πάχους τῶν πλίνθων πρὸς τὸ πάχος τοῦ κοινάματος εἶναι γενικῶς 1:1 (πίν. 2β) ἐνῶ ἡ φαινομένη του ἐπιφάνεια κατακόρυφος. Ἡ κατάστασις αὕτη ἀλλάσσει εἰς τὰς προσθήκας διὰ τὴν σμίκρυνσιν τῶν πλαγίων ἀνοιγμάτων τῆς ἀψίδος ὅπου, ὁ μὲν λόγος εἶναι 1:1.5, ἡ δὲ φαινομένη ἐπιφάνεια τοῦ κοινάματος κεκλιμένη (πίν. 2γ).

8. Τὸ οἰκοδομικὸν σύστημα: Ἄξιοθαύμαστον εἶναι, ὄντως, τὸ οἰκοδομικὸν τοῦ κτηρίου σύστημα, δυνάμενον ν' ἀναλυθῆ ὡς ἑξῆς: Τέσσαρες καμάραι (σχ. 3, α, α, α, α) μικροῦ βάθους, βαίνουσαι ἐπὶ ὑψηλῶν κατακορύφων τοίχων (σχ. 3, β, β, β, β) καὶ καλυπτόμεναι, ἐκάστη εἰς τὸ ἕν ἄκρον αὐτῆς, ὑπὸ δύο ἄλλων στενοτέρων (σχ. 3, γ, δ), συντάσσονται κατὰ δύο καθέτους ἐπ' ἀλλήλων ἄξονας (σχ. 3, 2). Τὸ οὕτως ἀποτελούμενον σύστημα «περιβάλλεται» ὑπὸ ὀκταγωνικοῦ τοίχου (σχ. 3, 1). Τέσσαρα λοφία πληροῦσι τὰς γωνίας τοῦ τετραγώνου χώρου, τοῦ ὁποίου τὰ σκέλη εἶναι θόλοιοι ἡμικυλινδρικοί (σχ. 3, 3), δημιουργουμένης οὕτω κυκλικῆς βάσεως, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐπικαθίηται ὁ τροῦλλος (σχ. 3, 5). Τὰ ἐκ τῆς διαφορᾶς ὕψους μεταξὺ τῶν ἀρχικῶν τεσσάρων καμαρῶν καὶ τῶν ἐπ' αὐτῶν, στενοτέρου πλάτους δύο, τέσσαρα κεκλιμένα ἐπίπεδα, συμπληρούμενα ὑπὸ ἄλλων τεσσάρων, ἀντιστοιχούντων εἰς τὰς μεταξὺ τῶν καμαρῶν πλευρᾶς, τοῦ περιβάλλοντος αὐτὰς ὀκταγωνικοῦ τοίχου, ἀποτελοῦν κόλουρον πυραμίδα καλύπτουσαν τὰ ὑπὸ τοῦ τροῦλλου μὴ καλυπτόμενα μέρη τοῦ κτηρίου. Αἱ τέσσαρες καμάραι ἐκφράζονται ἐξωτερικῶς, ἐπὶ τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ ὀκταγώνου, δι' ἀβαθοῦς τυμπάνου ὀριζομένου ὑπὸ τόξου, τοῦ ὁποίου ἡ διάμετρος ἰσοῦται πρὸς τὸ πλάτος τῆς εἰς ἣν ἀνήκει πλευρᾶς. Ὅπως ὅμως ἐν τῇ κατόφει γίνεται φανερόν (παρένθ. πίν. Α'), ἡ διάμετρος τῆς ἐσωτερικῆς καμάρας εἶναι κατὰ τι μικροτέρα τοῦ πλάτους τῆς πλευρᾶς τοῦ ὀκταγώνου. Ἐπρεπε λοιπὸν ἢ νὰ συνεχισθῆ ἡ καμάρα μέχρι τῆς προσόψεως, ὅπου τότε θὰ διεγράφετο τόξον κατὰ τι στενοτέρον αὐτῆς, ἢ νὰ διακοπῆ ἡ καμάρα ἅμα τῇ ἐπαφῇ τῆς μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου καὶ νὰ κτισθῆ ἐπὶ τοῦ τελευταίου ἀνεξάρτητον ταύτης τόξον, ἐξωτερικῆς διαμέτρου ἴσης πρὸς τὴν πλευρᾶν τοῦ ὀκταγώνου καὶ, συνεπῶς, κατὰ τι μεγαλυτέρα τῆς διαμέτρου τῆς καμάρας. Ἐφηρημίσθη ἡ δευτέρα λύσις, τῶν ἐπὶ τῶν τοίχων τόξων καθισταμένων οὕτω κατασκευαστικῶς ἀνεξαρτήτων τῶν ὀπισθεν αὐτῶν καμαρῶν.

τάτα εἰς τὰ βυζαντινὰ κείμενα καὶ λεξικά, ἀλλ' εἰς τὰ νεοελληνικά. Ζήτημα τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ διευκρινισθῆ εἶναι κατὰ τὸν ΜΑΓΚΟ, τὸ ἂν αἱ πλίνθοι αὗται δύνανται ν' ἀποδοθοῦν εἰς τὸν ἐκάστοτε αὐτοκράτορα, ὡς καὶ παλαιότερον ὑπετέθη (W. GEORGE: The Church of St. Eirene at Constantinople, 1913, σ. 113), πράγμα τὸ ὁποῖον θεωρεῖ πιθανὸν ἐκ τῶν δειγμάτων τῶν ἐπιγραφῶν, τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἁγίας Σοφίας, τὰς ὁποίας διηγήρησεν ὁ Ρωμαζάνογλου.

9) *Πεσσοί* (παρένθ. πίν. Ζ' και πίν. 2β.γ.): Δύο μαρμάρινοι πεσσοί ορθογωνίου διατομῆς, 26×80 ἐκ. κατὰ μέσον ὄρον, καθιστοῦν τὸ μέγα ἄνοιγμα τῆς ἀψίδος τρίλοβον. Οἱ πεσσοί οὔτοι φέρουν εἰς τὸ κάτω μέρος αὐτῶν βάσεις, αἵτινες ἀποτελοῦνται ἀπὸ μίαν πλίνθον, ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑπάρχει σπείρα καὶ ἐπ' αὐτῆς τρεῖς ταινίαι, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν πρώτη ἐκ τῶν κάτω τραπεζοειδῆς, αἱ δὲ ἄλλαι δύο ὀρθογώνιοι. Τὸ συνολικὸν ὕψος τῆς βάσεως εἶναι 27 ἐκ. Ὁ κορμὸς τῶν πλατύς, κατὰ τὰς στενὰς αὐτοῦ πλευράς, 28 ἐκ. εἰς τὸ κατώτερον καὶ 25 ἐκ. εἰς τὸ ἀνώτερον ἄκρον του, φέρει εἰς τὴν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κτηρίου ὄψιν αὐτοῦ τρεῖς κατακορύφους αὐλάκας, στρογγυλωμένας εἰς τὰ ἄκρα των, ἐνῶ εἰς τὴν ἑτέραν ὄψιν εὐθύγραμμον πλαίσιον, τοῦ ὁποίου αἱ στεναὶ πλευραὶ καμπυλοῦνται ἐν εἴδει ἡμικυκλίου, περιβάλλον ἄλλο στενότερον πλαίσιον καὶ τοῦτο ἅλιν κατακόρυφον ταινίαν. Κιονόκρανον ὕψους 30 ἐκ. σχήματος ἀνεστραμμένης κολούρου πυραμίδος μὲ καμπυλωμένας τὰς ἑδρας ἐπιστέφει τὸν πεσσοῖον. Τὸ κιονόκρανον φέρει, εἰς μὲν τὴν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κτηρίου ὄψιν του χρῆσμα ἀπλοῦν ἐπὶ κυκλικῷ δίσκῳ, εἰς δὲ τὴν πρὸς τὰ ἔξω ὄψιν αὐτοῦ σταυρόν, μερικῶς ἀποξεσθέντα.

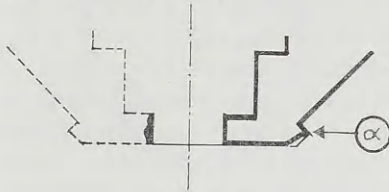
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΣΧΕΔΙΑ, ΠΕΡΙΓΡΑΦΑΙ ΚΑΙ ΓΝΩΜΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ

Τὸ πρῶτον γνωστὸν σχέδιον τοῦ κτηρίου εἶναι τὸ δημοσιευόμενον ἐν τῷ ὑπὸ τὸν τίτλον «Βυζαντιναὶ Μελέται» ἔργῳ τοῦ Α. ΠΑΣΠΑΤΗ¹. Τὸ σχέδιον τοῦτο (πίν. 4γ) — προοπτικὴ ἑξωτερικὴ ὄψις τοῦ κτηρίου — ἐσχεδιάσθη ὑπὸ τοῦ συνοδευόντος τὸν συγγραφέα ζωγράφου Δημητρίου Γαλανάκη, ὅστις στεροῦμενος ἀρχιτεκτονικῆς καταρτίσεως ὑπέπεσεν, ὡς ἦτο φυσικόν, εἰς λάθη τινὰ ἀναγόμενα εἰς λεπτομερείας. Οὕτως, ἐσχεδίασε τὴν ἀψίδα, ὡς ἔχουσιν τρεῖς πλευρὰς εὐθύγραμμους, τοὺς ἐπὶ τῶν κιονοκρανῶν τῶν πεσσοῖων τῆς ἀψίδος σταυροὺς, ὡς καταλαμβάνοντας ὅλον τὸ πλάτος αὐτῶν, καὶ εἰς τὸ μέσον τῶν κορμῶν τῶν πεσσοῖων ἀνυπάρκτους διακο-

¹ Α. ΠΑΣΠΑΤΗ, Βυζαντιναὶ Μελέται, 1877, σ. 354.

σημτικοὺς κύκλους. Οὐχ ἦττον ὁμως τὸ σχέδιον τοῦτο ἐνέχει μεγάλην σημασίαν διὰ τὴν μελέτην τοῦ κτηρίου, διότι παριστᾷ τὴν μὴ ὑπάρχουσαν σήμερον νοτίαν πλευρὰν αὐτοῦ. Αὕτη παρουσιάζεται ὡς φέρουσα τὴν μεγάλην θύραν, εἰς παράθυρον δι' ἐντοιχίσεως μετατραπεύσαν, τῆς ὁποίας τὸ κάτω μέρος ὑφίσταται σήμερον, ὡς ἀνεφέρθη ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ, καὶ τῆς ὁποίας τὸ πλάτος ἰσοῦται πρὸς τὸ τῆς θύρας τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Ἐκ τῆς ἐξετάσεως τοῦ σχεδίου τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ καθίσταται φανερόν ὅτι καὶ τὸ σχῆμα τῆς θύρας τῆς νοτίας πλευρᾶς ἦτο τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ τῆς δυτικῆς, καλυπτομένων ἀμφοτέρων ὑπὸ ὁμοιομόρφου τόξου. Ἐπίσης τὸ σχέδιον δεικνύει ὅτι ἡ νοτία πλευρὰ προεξείχε, πρὸς Ἀνατολὰς καὶ πρὸς Δυσμᾶς, κατα-

Σχ. 4.

λήγουσα κατὰ τὸν ἐν τῷ παραπλευρῶς σχήματι 4, ἐν κατόψει, εἰκονιζόμενον τρόπον, δικαιολογουμένης οὕτω τῆς σήμερον εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς νοτίας πλευρᾶς παρατηρουμένης προεξοχῆς (σχ. 4, α). Ἐκεῖνο ὁμως τὸ ὁποῖον ἐμβάλλει εἰς σκέψεις τὸν ἐξετάζοντα τὸ σχέδιον, εἶναι ἡ ἔλλειψις τοῦ εἰς τὴν δυτικὴν καὶ τὴν βορείαν πλευρὰν μεγάλου τόξου, ὅπερ, διήκον καθ' ὄλον τὸ πλάτος αὐτῶν, εἶναι ἀδύνατον νὰ διέφυγε τὴν προσοχὴν τοῦ ζωγράφου, ἐφ' ὅσον ἀπεικόνισε μετ' ἀκριβείας τὰ τόξα τῆς τε θύρας καὶ τῶν ἐντὸς καὶ ὑπεράνω αὐτῆς παραθύρων.

Ὁ ΠΑΣΠΑΤΗΣ, δυστυχῶς, δὲν προέβη εἰς λεπτομερῆ περιγραφὴν τοῦ κτηρίου, περιορισθεὶς εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν αὐτοῦ ὡς «ἀκόμψου». Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὸν ἐντὸς τοῦ «κατωφεροῦς κήπου» σωζόμενον ὑπόγειον ὀχετὸν βυζαντινῆς τέχνης, διὰ τοῦ ὁποίου καταρρέει ἀφθονον ὕδωρ ἐντὸς δεξαμενῆς, προσερχόμενον ἐξ ἀγνώστων πηγῶν» καὶ ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὁ ΠΑΣΠΑΤΗΣ «εἰσήλθεν ὀλίγα βήματα», ὡς ἐπὶ λέξει ἀναφέρει, ὁ ὀχετὸς οὗτος σήμερον εἶναι ἀφανής. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι δεκαπέντε περίπου μέτρα ἀνατολικῶς τῆς εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν προεξοχῆς (σχ. 4, α) καὶ τέσσαρα μέτρα νοτίως αὐτῆς, ἀνοίγεται τὸ στόμιον παλαιοῦ ἀγωγοῦ, ὅστις ὡς ἀναφέρει ὁ ΠΑΣΠΑΤΗΣ, «ἐγγέει ὕδωρ» ἐντὸς μικρᾶς δεξαμενῆς, ἣτις εἶναι τετράγωνος, πλευρᾶς 4.30 μ., ὁ ἀγωγὸς ὁμοῦ οὗτος δὲν εἶναι

δυνατὸν νὰ εἶναι ὁ προαναφερθεῖς, διότι εἶναι περίπου διατομῆς 50 × 60 ἐκ., ὥστε νὰ μὴ δύναται τις «νὰ κάμη βήματα ἐντὸς αὐτοῦ». Πρόκειται φαίνεται περὶ διακλιδώσεως τοῦ πρώτου, ὡς ἀναφέρει ὁ συγγραφεὺς: «Πεντήκοντα περίπου βήματα μακρὰν τούτου, ἐν τῷ καταφρεστώτῳ μέρει τοῦ κήπου, ἀναφαίνεται ἐπὶ τείχους ὁ αὐτὸς ἀγωγὸς ἐγγέων κ.τ.λ.»¹.

Ἡ μικρὰ δεξαμενὴ ἔχει τοὺς δύο τοίχους τῆς παραλλήλου πρὸς τοὺς ἀντιστοίχους τοίχους τοῦ κτηρίου, ἐνῶ ὁ ἀγωγὸς σχηματίζει πρὸς αὐτοὺς ὀξεῖαν γωνίαν (περίπου 30 μοιρῶν) ὅτε θὰ πρέπει, ἂν δὲν ἀλλάσῃ διεύθυνσιν, νὰ διέρχεται ὑπὸ τὸ κτήριο. Λαμβανομένου πάλιν ὑπ' ὄψιν τοῦ μεγέθους τῆς δεξαμενῆς καὶ τοῦ μικροῦ αὐτῆς βάθους (1.10 μ.), ἐκπλήσσεται τις τόσον ὡς πρὸς τὴν τοιχοδομίαν αὐτῆς, ἀποτελουμένην ἐκ μεγάλων λαξευτῶν καὶ καλῶς ἐφρημοσμένων λίθων (40 × 40 ἐκ., πολὺ μεγαλυτέρων τῶν εἰς τὸ κτήριο χρησιμοποιηθέντων), ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὴν διὰ καταλλήλου λαξεύσεως τῶν λίθων καμπύλωσιν τῶν γωνιῶν αὐτῆς.

Ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ στηριχθέντες ἀργότερον καὶ οἱ EBERSOLT καὶ MILLET περιέπεσαν εἰς τὸ αὐτὸ λάθος, ἀποδεχόμενοι τὴν ἀψίδα ὡς τρίπλευρον. Καὶ ὁ μὲν πρῶτος ἐξ αὐτῶν, προκειμένου περὶ τῆς ἀψίδος, εἰς τὸ ἔργον τοῦ «Les Églises de Constantinople» γράφει ἐπὶ λέξει, «l'édifice se termine par une abside à trois pans»² ἐνῶ εἰς μίαν τῶν ἐκθέσεών του³, ἐν τῇ ὁποίᾳ περιγράφει τὸ κτήριο, τονίζων τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ ὀκταγωνικοῦ σχήματος καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ του, παρατηρεῖ ἐν σχέσει πρὸς τὴν μορφήν τοῦ κτηρίου ὅτι «on se trouve non plus dans un octogone mais dans une église à croix grecque», ὁ δὲ δεύτερος ὄχι μόνον ἀποδέχεται τὴν ἀψίδα τρίπλευρον, ἀλλὰ καὶ ὡς φέρουσαν τυφλὰ ἀψιδώματα περιβάλλοντα παράθυρον⁴.

Δεπτομερεστέραν περιγραφὴν τῆς μορφῆς τοῦ κτηρίου καὶ ἀρχιτεκτονικὸν αὐτοῦ σχέδιον, εὐρίσκομεν εἰς τὸ περὶ βυζαντινῶν ναῶν, ὀγκῶδες ἔργον τοῦ A. VAN MILLINGEN⁵. Δυστυχῶς ὁμοῦς ἡ δημοσιευομένη ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ ἐν λόγῳ συγγραφέως κάτοψις τοῦ κτηρίου (σχ. 5) δὲν ἐγένετο μετὰ τῆς δεούσης ἐπιμελείας καὶ προσοχῆς. Ἡ ἀψὶς παρίσταται πεντάπλευρος ἐξωτερικῶς, τοῦθ' ὅπερ μαρτυρεῖ πρόχειρον θεώρησιν τοῦ κτηρίου, διότι, ἂν δεχθῶμεν ὅτι διέφυγεν τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν, ἢ ἐκ νότου ἐφα-

¹ Α. ΠΑΣΠΑΤΗ, Βυζαντιναὶ Μελέται, 1877, σ. 356.

² J. EBERSOLT et A. THIERS, Les Égl. de Con/ple, 259, 1.

³ J. EBERSOLT, Rapport sommaire sur une mission à Con/ple, 1910, ἀρ. 13.

⁴ G. MILLET, L'école grèque dans l'Architecture byzantine, 1916, σ. 202.

⁵ A. VAN MILLINGEN, Byzantine Churches of Con/ple, 1912, σ. 268.

νης καμπυλότης τῆς ἐξωτερικῆς τῆς ἐπιφανείας δὲν ἔπρεπε νὰ διαφύγη τὴν προσοχὴν ἀρχιτέκτονος ἢ καμπυλότης τῶν δύο, πρὸς τὸ κτήριον συνεχομένων πλευρῶν. Δελενθασμένως ἐσχεδιάσθησαν καὶ αἱ εἰς τὴν βορείαν, τὴν δυτικὴν καὶ τὴν νοτιαν πλευρὰν, ἐν εἶδει παραστάδων προεξοχαί. Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν εἰκονίζεται τὸ παράθυρον αὐτῆς, κείμενον πλησίον τῆς ὀροφῆς καὶ εἰς τὴν δυτικὴν καὶ τὴν νοτιαν ἢ θύρα, εἶναι φανερὸν ὅτι τὸ λάθος προῆλθεν ἐκ τῆς ὀριζοντίας τομῆς, εἰς τὸ ὕψος τοῦ παραθύρου, τῆς βορείας πλευρᾶς, ὅπου ὑπάρχει ἡ ἐσοχὴ τοῦ τυμπάνου, τοῦ ὑπὸ τοῦ μεγάλου τόξου τῆς πλευρᾶς δημιουργουμένου καὶ ἐκ τῆς ἐπεκτάσεως, αὐθαιρέτως, τῆς τομῆς ταύτης εἰς τὰς ἄλλας πλευρᾶς, εἰς τὸ κατώτερον αὐτῶν μέρος, ὅπου ὁμως ἐσοχὴ τυμπάνου δὲν ὑπάρχει. Παραμένει ἀφ' ἑτέρου ἀνεξήγητον τὸ ἀκανόνιστον τῆς νοτιοανατολικῆς πλευρᾶς εἰς τὸ σχέδιον, ἐφ' ὅσον ὁ ἴδιος ὁ VAN MILLINGEN δημοσιεύει φωτογραφίαν¹ ὅπου ἡ πλευρὰ αὐτῆ φαίνεται εἰς ἰκανὸν αὐτῆς μέρος καὶ ἀπὴν λαγμένη τοῦ καταλύπτοντος αὐτὴν σήμερον πυκνοῦ κισσοῦ. Δυστυχῶς εἶναι ἀδύνατον, λόγῳ τῆς καταρρέυσεως τῆς νοτιοδυτικῆς πλευρᾶς νὰ ἐξακριβωθῇ κατὰ πόσον ἢ εἰς τὴν πλευρὰν ταύτην ἀνοιγομένη κόγχη, εἶχε τὸ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ VAN MILLINGEN εἰκονιζόμενον παράδοξον—ἐν σχέσει πρὸς τὰς ὑπολοίπους—σχῆμα. Τέλος εἰς τὸ σχέδιον δὲν σημειοῦνται αἱ ἀπαρχαὶ τοίχων εἰς τὰς τομὰς βορείας—βορειοδυτικῆς πλευρᾶς καὶ βορειοδυτικῆς—δυτικῆς.

Εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ κτηρίου² ὁ συγγραφεὺς, ἐνῶ ἐπαναλαμβάνει τὸ ἐν τῷ σχεδίῳ βασικὸν λάθος, περιγράφων τὴν ἀψίδα ὡς «semicircular within and showing five sides on the exterior», ὀρθῶς παρατηρεῖ ὅτι «the joint between the apse and the body of the building is straight, with no bound in the masonry nor is the masonry of the two parts of the same character». Ἐν συνεχείᾳ παραδέχεται ὅτι «evidently the apse is a later addition» καταλήγει δὲ παραδόξως εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι «the probably conclusion is that the building was originally not a church but a library», χωρὶς ὁμως νὰ ἐξηγῇ καὶ τοὺς λόγους, διατὶ ἦτο βιβλιοθήκη καὶ ὄχι οἰονδῆποτε ἄλλο εἶδος κτηρίου.

Ἐκτὸς τοῦ σχεδίου ὁ VAN MILLINGEN δημοσιεύει καὶ δύο πίνακας³ με τέσσαρας φωτογραφίας. Ἐκ τούτων ἡ πρώτη (Plate LXXVIII, East End) παριστᾶσα μέρος τῆς ἀψίδος καὶ μέρος τῆς νοτιοανατολικῆς πλευρᾶς,

¹ A. VAN MILLINGEN, *Byzantine Churches of Con/ple*, 1912, πίν. LXXVIII: East End.

² Αὐτόθι σ. 270.

³ Αὐτόθι σ. 268 - 89.

τὰ ὁποῖα σήμερον εἶναι ἀθέατα, λόγῳ τοῦ καλύπτοντος αὐτὰ πυκνοῦ κισσοῦ, παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, διότι ἐξηγεῖ διατὶ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ τὸ ἐπιστέφον τὴν ἀψίδα γείσον ἐσχεδιάσθη ὡς διὰ κλίσεως ἀνερχόμενον πρὸς τὸ ἐπιστέφον τὸ κτήριον ὀριζόντιον γείσον, μεθ' οὗ ἐνοῦται ἀπ' εὐθείας, ἐνῶ, ὡς ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ τῆς παρούσης μελέτης ἀνεφέρθη, καὶ τοῦτο εἶναι ὀριζόντιον εὐρισκόμενον εἰς χαμηλότερον ἀπὸ τοῦ γείσου τοῦ κτηρίου ἐπίπεδον. Εἰς τὴν φωτογραφίαν τοῦ VAN MILLINGEN φαίνεται σαφῶς, ὅτι εἶναι μὲν τὸ γείσον τῆς ἀψίδος ὀριζόντιον ἐδημιουργήθη δὲ μεταγενεστέρως πρόχειρον κεκλιμένον ἐπίπεδον ἐκ πλίνθων, πρὸς συνέχισιν ἄνευ διακοπῆς τῆς κλίσεως τῆς πυραμιδοειδοῦς στέγης τοῦ κτηρίου καὶ εἰς τὴν ἀψίδα. Ἐπίσης διὰ τῆς φωτογραφίας ταύτης ἀποδεικνύεται ἡ βεβιασμένη ἐξέτασις τοῦ κτηρίου ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, καθ' ὅτι εἰς ταύτην φαίνεται ἡ ἀψίς, ἀπὸ τοῦ ἀνωτάτου μέχρι σχεδὸν τοῦ κατωτάτου αὐτῆς σημείου, ἄνευ κισσοῦ, ὅτε ἦτο εὐκόλον νὰ διαπιστωθῇ δι' ἀπλῆς θεωρήσεως ἡ καμυλότης αὐτῆς.

Ἡ δευτέρα φωτογραφία (Plate LXXVIII, The Entrance) παριστῶσα τὴν δυτικὴν πλευράν, δὲν διαφέρει τῆς σημερινῆς καταστάσεως, δεικνύει δὲ εἰς τὰ δεξιὰ, ὅτι εἶχεν ἤδη καταρρεύσει ἡ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ μεθ' ἧς συνέχεται, ἐνῶ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ VAN MILLINGEN ἡ πλευρὰ αὕτη φαίνεται ὑπάρχουσα, τοῦλάχιστον εἰς ἓν τμήμα αὐτῆς. Πιθανὸν τὰ σχεδιασθέντα ν' ἀνήκουν εἰς τὰ κατώτερα αὐτῆς μέρη, πολὺ ὑψηλότερα πάντως τῶν σημερινῶν.

Εἰς τὴν τρίτην φωτογραφίαν (Plate LXXIX, From the West), φαίνεται σωζόμενον τὸ κάτω μέρος τοῦ μιναρέ, μέχρι τοῦ ἐξώστου του, ὡς καὶ ὁ τρόπος καθ' ὃν ἀνήρχοντο εἰς αὐτόν: Ἐπειδὴ, λόγῳ τοῦ συμπαγοῦς τοῦ τοίχου ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἠδράζετο ὁ μιναρές, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ διατηρηθῇ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κτηρίου, ὡς συνήθως συμβαίνει εἰς ναοὺς μετατροπομένους εἰς τεμένη, ἐδῶ, κατ' ἐξαιρέσειν, ἀνήρχοντο μέχρι τῆς ἐπὶ τῆς στέγης βάσεως αὐτοῦ, δι' ἐξωτερικῆς κλίμακος, εἰς μικρὸν «κελλίον», ἐκ τοῦ ὁποίου εἰσήρχοντο εἰς τὸ κύριον σῶμα τοῦ μιναρέ, συνεχίζοντες τὴν ἄνοδον ἐντὸς αὐτοῦ μέχρι τοῦ ἐξώστου. Ἐπίσης εἰς τὴν φωτογραφίαν ταύτην φαίνεται πρόσκτισμα μουσουλμανικόν, πρὸ τῆς βορειοδυτικῆς καὶ τῆς βορείας πλευρᾶς, διὰ τὴν συγκοινωνίαν τοῦ ὁποίου μετὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τεμένους ἐκρημνίσθη, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὁ ὑπὸ τὸ τόξον τῆς βορείας πλευρᾶς τοῖχος, δημιουργηθέντος οὕτω τοῦ εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον περιγραφθέντος ἐντοχιζομένου σήμερον ἀνοίγματος (σ. 7).

Ἡ διαφορὰ τῆς τετάρτης φωτογραφίας (Plate LXXIX, The Interior)

ἀπὸ τῆς ἡμετέρας πρὸς τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν (πίν. 2α), ἔγκειται μόνον εἰς τὴν ὑπαρξιν ἀνεραίου τοῦ λιθίνου πλαισίου τοῦ μουσουλμανικοῦ παραθύρου τῆς ἀψίδος, τοῦ ὁποίου τὸ κάτω καὶ δεξιὸν μέρος σώζεται σήμερον.

Εἰς ἀναδημοσίευσιν τοῦ σχεδίου τοῦ VAN MILLINGEN ἄνευ ὅμως τῶν προσθηκῶν τῆς ὀθωμανικῆς περιόδου, προσήλθεν καὶ ὁ SCHNEIDER εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ «Byzanz»¹.

Τὸ ζήτημα τῆς ταυτίσεως τοῦ κτηρίου εἶναι σημεῖον ἀντιλεγόμενον, διότι δυστυχῶς δὲν ὑπάρχουν σαφεῖς ἐνδείξεις περὶ αὐτοῦ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρονολογίους². Παρὰ ταῦτα σήμερον ἡ ἐπικρατεστέρα γνώμη ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐξακολοθεῖ νὰ εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ ὑποστηρικθεῖσα (ἔ.ἀ. σ. 254), καθ' ἣν τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν μονὴν τῶν Γαστριῶν, τὴν ἴδρυσιν τῆς ὁποίας, ἄλλοι μὲν ἐκ τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων ἀποδίδουν εἰς αὐτὴν τὴν Ἁγίαν Ἑλένην, ἄλλοι δὲ εἰς τὴν μητέρα ἢ τὴν πενθερὰν τοῦ εἰκονομάχου αὐτοκράτορος Θεοφίλου³. Ἡ γνώμη αὕτη ὑπὸ παλαιότερων μὲν ἐρευνητῶν γίνεται ἀνεπιφυλάκτως δεκτὴ⁴, ὑπὸ νεωτέρων ὅμως τρόπον τινὰ κατ' οἰκονομίαν, ἐφ' ὅσον δὲν δύναται νὰ διατυπωθῇ ἄλλη καλύτερα⁵ ἐνφ' ὑπάρχουν καὶ οἱ ἀπορρίπτοντες αὐτήν⁶. Οἱ ἐλλείπει καλύτερας ὑποθέσεως ἀνεχόμενοι τὴν γνώμην τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ ἐξ ἄλλου, ἀπορρίπτουν κατὰ κανόνα τὴν μαρτυρίαν τῶν πατριολογῶν, ὅτι ἡ Ἁγία Ἑλένη ἔχει σχέσιν μὲ τὴν μονὴν τῶν Γαστριῶν καὶ ἔγινεν αἰτία νὰ ὀνομασθῇ οὕτως ἡ περιοχὴ⁷.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονολόγησιν τοῦ κτηρίου αἱ γῶμαι τῶν ἐρευνητῶν πάλιν διίστανται. Μετὰ τὸν ΠΑΣΠΑΤΗΝ, ὅστις παραδέχεται ὡς πρώτην ἰδρύτριαν τὴν Ἁγίαν Ἑλένην, ὁ VAN MILLINGEN⁸ μὲ τὸ ἐπιχειρήμα ὅτι the architecture of the Sandjaktar does not correspond to the date

¹ A. M. SCHNEIDER, Byzanz, Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt, 1936, σ. 70.

² Μ. ΓΑΥΚΑΣ, *Ἐκδ. Βόννης, σ. 537.

³ ΔΕΘΝ Ὁ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΣ, *Ἐκδ. Βόννης, σ. 214, 228, 237. Γ. ΚΩΙΝΟΣ, *Ἐκδ. Βόννης, σ. 73, 97, 109, 207, 208. ΣΥΝΕΧ. ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, *Ἐκδ. Βόννης, σ. 90, 91, 92, 174, 625, 628, 790, 823. ΕΦΡΑΙΜΙΟΣ, *Ἐκδ. Βόννης, σ. 2351 καὶ 2422. Γ. ΚΕΑΡΗΝΟΣ, *Ἐκδ. Βόννης, σ. 103, 161 (τόμ. Β'). ΚΩΝΣΤ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, *Ἐκδ. Βόννης, σ. 647, 648 (τόμ. Α'). ἈΝΘΝ. ΜΠΑΝΤΟΥΡΙ, *Ἐκδ. Παρισίων, σ. 52, 54 (τόμ. Γ').

⁴ DR. MORDTMANN, Esquisse top. de Con/ple, σ. 77. Ο. WULFF, Altchristliche und byzantinische Kunst II, σ. 470.

⁵ VAN MILLINGEN, ἔ.ἀ. σ. 269. JANIN, Géorg. Eccl. σ. 73.

⁶ SCHNEIDER, ἔ.ἀ. 70.

⁷ Ὁ VAN MILLINGEN γράφει: «A more fanciful explanation of the name of the district by byzantine etymologists κλπ. (σ. 268).

⁸ VAN MILLINGEN, ἔ.ἀ. σ. 334.

of the foundation of the monastery of the Gastria in the ninth century καταλήγει εις τὸ συμπέρασμα—ἢ μᾶλλον εις τὴν βεβαιότητα (!)—ὅτι «the building is certainly of late date subsequent to the eleventh century».

Ἦ Ο SCHNEIDER¹, ἄνευ περιστροφῶν καὶ ἀποδεικτικῶν ἐπιχειρημάτων ἀποφαίνεται ὅτι «der Bau gehört etwa dem 14 Jahrhundert».

Ἦ Ο JANIN² τέλος, καταλήγει εις τὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται περὶ «construction byzantine du XIe ou XIIe siècle».

Ἄλλὰ καὶ εις τὴν ἐξακριβωσιν τοῦ προορισμοῦ τοῦ κτηρίου παρατηρεῖται ἡ αὐτὴ διχογνωμία: Ἦ ΠΑΣΠΑΤΗΣ τὸ θεωρεῖ εὐκτῆριον³, ὁ VAN MILLINGEN, ὡς εἶδομεν (σ. 10), βιβλιοθήκην. (Ἦ ΟΡΑΑΝΔΟΣ εις τὸ ἔργον του «Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ», σ. 66) παρατηρῶν ὅτι «κτήρια βιβλιοθηκῶν ἀσφαλῶς ταυτιζόμενα δὲν γνωρίζομεν», ἀναφέρει τὴν ὑπόθεσιν τοῦ VAN MILLINGEN, δημοσιεύων καὶ τὸ σχέδιον αὐτοῦ (αὐτόθι εἰκ. 97). Ἦ Ο SCHNEIDER θεωρεῖ τὸ κτήριο μωσαϊκῶν⁴, ἐνῶ ὁ JANIN συμφωνεῖ μετὰ τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ⁵.

Κ Ε Φ Α Λ Λ Α Ι Ο Ν Γ'

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΟΥ ΚΤΗΡΙΟΥ

10) Ἦ ἄψις: Ἦ ἐξέτασις τῆς ἀψίδος ὀδηγεῖ εις τὰς ἀκολούθους διαπιστώσεις:

α) Ἦ ἄψις εἶναι κατασκευαστικῶς ἀνεξάρτητος τοῦ κυρίως σώματος τοῦ κτηρίου, ὡς μαρτυροῦν οἱ κατακόρυφοι συνεχεῖς ἀρμοὶ εις τὰ σημεῖα ἐπαφῆς κτηρίου καὶ ἀψίδος.

β) Ἦ τοιχοδομία αὐτῆς εἶναι διάφορος, διότι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν γενικὴν τοιχοδομίαν τοῦ κτηρίου, ἥτις παρουσιάζει πυκνὴν ἐναλλαγὴν στρωμάτων λίθων καὶ πλίνθων, ἡ ἄψις, μέχρι τῆς γενέσεως τῶν καλυπτόντων τὸ μέγα τρίλοβον αὐτῆς παράθυρον τόξων, εἶναι μόνον πλινθόκτιστος,

¹ SCHNEIDER, ἔ.ἀ. σ. 70.

² JANIN, Géorg. Eccl., σ. 73.

³ PASPATIS, ἔ.ἀ. σ. 357.

⁴ SCHNEIDER, αὐτόθι σ. 70.

⁵ JANIN, αὐτόθι σ. 73.

μὲ παρεμβολὴν κατὰ πολὺ ἀραιὰ διαστήματα ἐπιμήκων μονολίθων (σχ. 2).

γ) Ἀπὸ τῆς γενέσεως τῶν τόξων τοῦ τριλόβου ἀνοίγματος μέχρι τοῦ ἐπιστέφαντος αὐτὴν γείσου, ἡ τοιχοδομία τῆς ἀψίδος εἶναι καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἐναλλαγῆς λίθων καὶ πλίνθων καὶ ἀπὸ ἀπόψεως μεγέθους τῶν λίθων ἢ αὐτὴ μετὰ τοῦ λοιποῦ κτηρίου.

δ) Ὑπὲρ τὰ ἀνοίγματα τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς ἢ κυκλικῆς ἐπιφάνεια τῆς ἀψίδος μετατρέπεται εἰς πολυγωνικὴν.

Ἡ πρώτη καὶ ἡ δευτέρα τῶν ὡς ἄνω διαπιστώσεων ὀδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ χρονολογία ἰδρύσεως τοῦ κτηρίου εἶναι διάφορος τῆς τῆς ἀψίδος.

Ἐκ τῆς τρίτης διαπιστώσεως πηγάζει ὅτι τὸ ὑπὲρ τὸ τρίλοβον ἀνοίγμα τμήμα τῆς ἀψίδος εἶναι σύγχρονον τοῦ κτηρίου καὶ συνεπῶς ἡ ὑπόλοιπος ἀψὶς προγενεστέρᾳ αὐτοῦ¹.

Τὸ περιεχόμενον τῆς τετάρτης διαπιστώσεως ἐξηγεῖ τὸ σύνθετον τῆς μορφῆς τῆς ἀψίδος — κυκλικὸν κάτω καὶ πολυγωνικὸν ἐπάνω — ὅπερ ὀφείλεται εἰς δύο διαφόρους κατασκευαστικὰς περιόδους. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τὴν συνέχισιν τοῦ διαχωριστικοῦ ἄρμου καὶ εἰς τὸ κατὰ τὴν αὐτὴν μὲ τὸ κτήριο χρονολογίαν κατασκευασθὲν ἀνώτατον μέρος τῆς ἀψίδος, αὕτη δέον ν' ἀποδοθῆ εἰς λόγους μηχανικῆς τοῦ ἐδάφους.

11) Ὁ τ ρ ο ὕ λ λ ο ς : Ἡ ὑπαρξὶς δευτέρου ἀνακουφιστικοῦ τόξου εἰς τὰ ἄκρα θόλων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐδράζεται τροῦλλος, πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ προσθέτου βάρους τοῦ τελευταίου, εἶναι συνήθης κατασκευαστικὴ παραδόσις τῶν βυζαντινῶν². Εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριο ὅμως παρατηρεῖται ἐπὶ τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου τόξου, τὸ ὁποῖον βεβαίως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῆ ὡς τοῦ αὐτοῦ προορισμοῦ μὲ τὸ δεύτερον, ἐφ' ὅσον τὸ τελευταῖον εἶναι ἀρκετὸν διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ βάρους τροῦλλων, πολὺ μεγαλύτερων διαστάσεων, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ὁ τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Σεργίου καὶ Βάχχου³. Ἀνάγκη ὅθεν ὅπως ἀναζητήσωμεν ἄλλην αἰτίαν προκαλέσασαν τὴν κατασκευὴν αὐτοῦ: Ἡ πυραμιδοειδὴς στέγασις τῆς περὶ τὸν τροῦλλον ἐπιφανείας τοῦ κτηρίου, ἀπαιτοῦσα ἀνύψωσιν τῆς βάσεως τοῦ

¹ Τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἴσως ἐκλήσσει ἐκ πρώτης ὄψεως, διότι ἡ διατήρησις μικρᾶς καὶ οἰκοδομικῆς ἀσημάντου ἀψίδος καὶ ἡ ὑποταγὴ τῆς κατασκευῆς ὀλοκλήρου κτηρίου εἰς αὐτήν, φαίνεται λογικῶς ἀπαράδεκτος φυσικότερον εἶναι τὸ ἀντίθετον, ἥτοι ἡ προσθήκη ἀψίδος εἰς κτήριο, ὡς π.χ. συνέβαιεν εἰς παλααιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια. Ἐφ' ὅσον ὅμως αἱ ἀνωτέρω ἀρχιτεκτονικαὶ διαπιστώσεις εἶναι ἀναμφισβήτητοι, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὑπῆρχε σ ο β α ρ ὸ ς ἀ π ο κ ρ ῶ ν λό γ ο ς ὅ π ο ς διατηρηθῆ ἢ ἀψὶς.

² A. CHOISY, L'Art de bâtir chez les Byzantins, σ. 110.

³ EBERSOLT · THIBBS, Les Églises de Con/ple, σ. 37, σχ. 14.

τρούλλου, θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ ὡς τοιαύτη αἰτία, δὲν ἀρκεῖ ὁμως διὰ νὰ ἐξηγησῆ, διατὶ κατεσκευάσθη ὀλόκληρον τόξον, ἐνῶ ἡ ἀνύψωσις αὕτη θὰ ἐπετυγχάνετο διὰ πολὺ ὀλιγωτέρου κόπου καὶ καταναλώσεως ὕλικου, διὰ τῆς προσθήκης — μετὰ μίαν ἰσοπέδωσιν κατὰ τὴν στάθμην τοῦ δευτέρου τόξου — κυκλικῆς στεφάνης, ἡ ὁποία παρῆγεν ἰκανότητα ὑπερυψώσεως ἀπεριόριστον, ἐφ' ὅσον ἡ στεφάνη αὕτη θὰ ἦτο κύλινδρος, τοῦ ὁποίου τὸ ὕψος θὰ ἠδύνατο νὰ καθορισθῆ κατὰ βούλησιν. Σοβαρότερος ἄρα λόγος ἐπέβαλε τὴν κατασκευὴν τοῦ τόξου τούτου καὶ ὁ λόγος οὗτος εἶναι ὅτι δὲν ἦτο ἐπιθυμητὴ ἡ παρεμβολὴ κυλινδρικῆς στεφάνης μεταξὺ τοῦ τρούλλου καὶ τῶν ὑποβασταζόντων αὐτὸν τεσσάρων τόξων. Ἦτοι τὸ ἡμισφαίριον τοῦ τρούλλου ἔπρεπε νὰ ἐπικάθηται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν τεσσάρων τόξων, τοῦθ' ὅπερ σημαίνει ὅτι ὁ τροῦλλος ἦτο ἀνευτυμπάνου.

Τοῦτου τεθέντος γεννᾶται πρόβλημα σχέσεως τρούλλου καὶ λοφίων. Διερωτᾶται δηλαδὴ τις: πρόκειται περὶ «ἀσπίδος ἐπὶ λοφίων» ἢ περὶ «τρούλλου ἐπὶ λοφίων»; Ἐδῶ ὀφείλομεν ἀνεπιφυλάκτως νὰ ταχθῶμεν ὑπὲρ τῆς δευτέρας ἐκδοχῆς, διότι εἰς τὴν πρώτην περιπτώσιν — ἀσπίδος ἐπὶ λοφίων — ὁ σφαιρικὸς θόλος, ὡς μὴ ὑπερέχων τῆς πυραμιδοειδοῦς στέγης¹, θὰ ἐκαλύπτετο ὑπ' αὐτῆς (σχ. 6, ΑΒ), ὅτε καὶ καθίσταται πάλιν περιττὴ ἡ παρουσία τοῦ τρίτου τόξου. Εἴμεθα ἐπομένως ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ τρίτον τόξον προσεβλέφθη πρὸς ἀνύψωσιν τῆς βάσεως τοῦ τρούλλου (σχ. 6, ΓΔ), ἵνα μὴ ἀποκορυβῆ οὗτος (ΑΕ) ὑπὸ τῶν ἐπιπέδων, ἅτινα ὄφειλον νὰ εἶναι πυραμιδοειδῶς κεκλιμένα (σχ. 6, ΖΗ).

12) Ἡ νοτία πλευρά: Ὡς ἐν τῇ περιγραφῇ εἶδομεν (σ. 8), τὸ ἐναπομένον ἀπὸ τὴν μὴ ὑπάρχουσαν σήμερον νοτίαν πρόσοψιν τοῦ κτηρίου εἶναι τὸ κατώτατον αὐτῆς τμῆμα, μέχρις ὕψους ἐνὸς περίπου μέτρου ἀπὸ τῆς χαμηλοτέρας στάθμης τοῦ ἐδάφους, ὅπερ καὶ διασώζει δύο σημαντικὰ ὑπολείμματα:

α) Ἀπαρχὴν ἀνοίγματος, πλάτους ἀκριβῶς ἴσου πρὸς τὸ πλάτος τῆς δυτικῆς πύλης (2.20 μ.), ὅπερ περιορίσθη καταστὰν στενότερον (1.40 μ.).

β) Εἰς τὸ ἀνατολικὸν αὐτῆς ἄκρον προεξοχὴν σχηματίζουσαν, διὰ καταλλήλως λελαξευμένων καὶ τοποθετημένων λίθων, γωνίαν 90 μοιρῶν μετὰ τοῦ ἐπιπέδου τῆς νοτιοανατολικῆς πλευρᾶς.

Ἡ ἐξέτασις, ἐξ ἄλλου, τοῦ σχεδίου τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ (πίν. 3γ), ἀφ' ἐνὸς μὲν προσπορίζει συμπληρωματικὰ στοιχεῖα, ἀναγόμενα εἰς τὴν γενικὴν

¹ Βλέπε τοιοῦτον τρούλλον εἰς Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ - Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ, Εὐρετήριο των Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τεύχος Α', σ. 52, εἰκ. 39.

μορφήν τῆς νοτίας πλευρᾶς, ἀφ' ἑτέρου δὲ προκαλεῖ ἀπορίας, αἵτινες χρήζουσι ἐπισταμένης διερευνησέως. Καὶ τὰ μὲν προσποριζόμενα συμπληρωματικὰ στοιχεῖα εἶναι τὰ ἑξῆς: α) Τὸ μέγα ἄνοιγμα, τοῦ ὁποίου τὴν ἀρχὴν εὐρομέν ἐπὶ τῶν ὑπολειμμάτων τῆς νοτίας πλευρᾶς, εἶναι πύλη πανομοιότυπος τῆς δυτικῆς, τόσον ἀπὸ ἀπόψεως μεγέθους, ὅσον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως μορφῆς¹.

β) Ἡ νοτία πλευρὰ φαίνεται προεκτεινομένη, πρὸς Ἄνατολὰς καὶ πρὸς Δυσμίας, δημιουργουμένων οὕτω, τρόπον τινά, «παραστάδων» (σχ. 4), εἰς τὴν μίαν ἐκ τῶν ὁποίων ἀνήκουν οἱ σωζόμενοι εἰς τὴν συνάντησιν νοτίας καὶ νοτιοανατολικῆς πλευρᾶς, προεξέχοντες καὶ σχηματίζοντες μετ' αὐτῆς γωνίαν 90 μοιρῶν, λίθοι.

Αἱ δὲ προκύπτουσαι ἀπορίαι ἐκ τοῦ σχεδίου δύνανται νὰ διατυπωθῶσι ὡς ἑξῆς:

α) Διατί μόνον ἡ νοτία πλευρὰ νὰ παρουσιάζῃ τὰς ἐν εἴδει παραστάδων προεξοχάς; Ἐὰν ἡ πρόθεσις τῆς κατασκευῆς τῶν ἤτο διακοσμητικῆ, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχουν καὶ εἰς τὴν συμμετρικὴν τῆς βορείαν πλευρᾶν;

Ἄλλὰ καὶ τοῦτο πάλιν δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ ἀμέσως, διότι τὸ μὲν ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς πλευρᾶς ταύτης εἶναι ἀνέπαφον καὶ δὲν παρουσιάζει οὐδεμίαν προεξοχήν, τὸ δὲ δυτικόν, φέρει μὲν, ὡς εἶδομεν (σ. 8), προεξέχοντας λίθους, οὗτοι ὅμως ἔχουν ὅλως διάφορον κατεύθυνσιν καὶ μέγεθος, δὲν φθάνουν δὲ εἰμὴ μόνον μέχρι τῆς γενέσεως τοῦ τυμπάνου τῆς πλευρᾶς ταύτης;

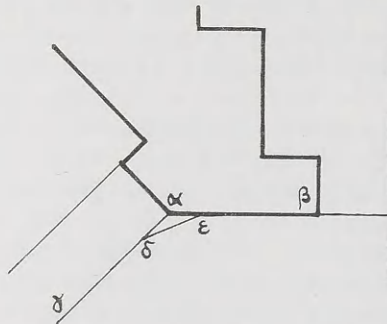
β) Διατί ἡ νοτία πλευρὰ δὲν φέρει τὸ εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς δυτικῆς καὶ τῆς βορείας τοξωτῶν τύμπανον, ὡς ἡ ὅλη οἰκονομία τοῦ κτηρίου θὰ ἀπῆται;

γ) Ὁ ἀριστερᾶ, εἰς τὸ σχέδιον, εἰκονιζόμενος τοῖχος ἀνήκει εἰς τὸ κτήριον ἤ, ὡς δεικνύει ὁ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς συνεχῆς ἄρμος, εἶναι μεταγενέστερος; Ἄλλὰ διατί τότε ὁ ἄρμος οὗτος διακόπτεται εἰς ὠρισμένον ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ὕψους;

Ἐφ' ὅσον ἐπίσης εἰς τὸ κατώτερον τμήμα τοῦ συνεχομένου πρὸς τὴν νοτίαν πλευρᾶν τοῖχου ὁ εἰς τὰ δύο τρίτα τοῦ ὕψους τοῦ ὑπάρχοντος συνεχῆς ἄρμος δὲν ὑφίσταται καὶ ἐφ' ὅσον εἰς τὸ τμήμα τοῦτο ἔχουν ἐπιμελῶς σχεδιασθῆ δόμοι, τῶν ὁποίων ἡ ὄρατὴ ἐπιφάνεια ἐξικνεῖται συνεχῶς ἀπὸ τοῦ

¹ Οἱ ὑπὸ τὴν πύλην ταύτην, εἰς τὸ σχέδιον, διήκοντες καθ' ὅλον τὸ πλάτος τῆς προσόψεως κανονικοὶ δόμοι, οἵτινες δυνατόν νὰ γεννήσουν εἰς τὸν ἐξετάζοντα αὐτὸ τὴν ἰδέαν ὅτι δὲν πρόκειται περὶ θύρας, ἀλλὰ περὶ μεγάλου παραθύρου, ἀνήκουν εἰς τὸν τοῖχον τὸν πληροῦντα τὴν διαφοράν στάθμης μεταξὺ τοῦ ἐσωτερικοῦ διαπέδου καὶ τοῦ εἰς χαμηλοτέραν στάθμην εὐρισκομένου, ἐξωτερικοῦ ἐδάφους, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἴσταιται ὁ εἰς τὸ σχέδιον εἰκονιζόμενος ἄνθρωπος.

ένος τοίχου εἰς τὸν ἄλλον (πίν. 3γ), χωρὶς νὰ παρουσιάσῃ οἰανδήποτε ἀκμὴν, δὲν ἔπεται ὅτι τὸ ἐπίπεδον τῶν δόμων τούτων δὲν ταυτίζεται οὔτε πρὸς τὸ ἐπίπεδον τῆς νοτίας πλευρᾶς (σχ. 7, αβ) οὔτε πρὸς τὸ ἐπίπεδον τοῦ πρὸς τ' ἀριστερὰ τοῦ σχεδίου τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ τοίχου (σχ. 7, αγ), ἀλλ' ἀποτελοῦν ἴδιον ἐπίπεδον (σχ. 7, δε) ἄσχετον πρὸς τὰ ἀναφερόμενα; Ἐκ τούτου πάλιν δὲν καταφαίνεται ὅτι ὁ πρὸς τ' ἀριστερὰ τοίχος εἶναι μὲν μεταγενέστερος, ὡς ὁ συνεχῆς ἄρμος εἰς τὸ σημεῖον ἐπαφῆς μετὰ τῆς νοτίας πλευρᾶς δηλοῖ, ἐπικάθεται ὅμως ἐπὶ προεξέχοντος τοῦ κτηρίου ἀρχαιότερου τοίχου; Καὶ

Σχ. 7.

τόρα ἄς προσπαθήσωμεν νὰ εὕρωμεν ἀπάντησιν εἰς τὰς ὡς ἄνω ἀπορίας: Μήπως, λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους πρὸς Νότον, αἱ ἀποφύσεις τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀποτελοῦν ἀντηρίδας, αἵτινες ἀνταθοῦν τὰς ἐκ τοῦ θόλου μεταφερομένας ἐπὶ τῶν τοίχων ὠθήσεις, ἀφοῦ τὰ σημεῖα ταῦτα ἀποτελοῦν θέσεις εὐρισκομένας κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῆς φορᾶς τῆς συνισταμένης τῶν ὠθήσεων τῶν προερχομένων ἐκ τῶν μετωπικῶν τόξων τῶν θόλων; Τοιοῦτον ζήτημα διὰ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριο οὔτε νὰ τεθῇ καὶν δύναται, διότι: Ὅπως ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ κτηρίου ἀνεφέρθη (σ. 14), καὶ εἰς τὰς τομὰς φαίνεται (παρένθ. πίν. Β, Γ'), τὰ εἰς τὰς προσόψεις μεγάλα τόξα δὲν εἶναι τὰ μετωπικὰ τόξα τῶν ἡμικυλινδρικών θόλων, ὡς κανονικῶς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι, ἀλλ' αὐτοτελῆ καὶ ἀνεξάρτητα τόξα τελείως ἀσύνδετα πρὸς τὰς ὀπισθεν αὐτῶν καμάρας καὶ διαμέτρου κατὰ τι μεγαλύτερας (σχ. 18, τομὴ ΕΖ). Ἐπομένως αἱ ὠθήσεις τῶν ἡμικυλινδρικών θόλων (τομὴ ΓΔ), ὅπου καὶ τὸ βάρος (Δ 10) τοῦ ἐπ' αὐτῶν ἐδραζομένου τρούλλου, ἀντιμετωπίζονται ἀπὸ τὰ τέσσαρα ὀγκώδη, τριγωνικῆς διατομῆς «ποδαρικὰ» «αβγδ». Αἱ ὠθήσεις τῶν εἰς τὰς προσόψεις ἀνεξαρτήτων τόξων, τὰ ὅποια

δὲν φέρουν ἄλλο φορτίον ἀπὸ τὸ ἰδικόν των βάρους καὶ ὀλίγον πρόσθετον (τομή AB: Δ2/Δ5), δὲν παρουσιάζουν ἀνάγκην ἀντηρίδων, ὡς φαίνεται καὶ εἰς τὰς ἄνευ ἀποφύσεων ἄλλας γωνίας τοῦ κτηρίου, ἐπὶ πλέον δὲ τοιοῦτον τόξον δὲν ὑπάρχει καὶ εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ἐξετάσεως τοῦ σχεδίου τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ (σχ. 8). Κατὰ ταῦτα ἀποκλείεται αἱ ἀποφύσεις νὰ εἶναι ἀντηρίδες, ὅπως ἀποκλείεται, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, νὰ ἦσαν διακοσμητικαὶ παραστάδες, ἥτοι ἀποκλείεται νὰ ἦσαν μορφολογικὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχικῆς προσόψεως τοῦ κτηρίου, ἀλλὰ προῆλθον ἐκ μεταγενεστέρων ἐπεμβάσεων, ὡς τοῦτο καθίσταται φανερόν καὶ ἐκ τῆς ἐλλείψεως τοῦ μεγάλου τυμπάνου τοῦ ἄνω μέρους καὶ ἐκ τῆς μετατροπῆς τῆς μεγάλης θύρας εἰς παράθυρον.

Ἡ νοτία πρόσοψις, κατὰ ταῦτα, ὑπέστη ἀλλοίωσιν τῆς ἀρχικῆς της μορφῆς, ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὰ ἄκρα της, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸ ὑπὲρ τὴν θύραν τμημα αὐτῆς. Ἦδη ἡ ὑπαρξὶς πύλης εἰς τὴν πρόσοψιν ταύτην ἐπιβάλλει ἀναγκαίωτητα «σκοποῦ», σκοπὸς δὲ τῆς ὑπάρξεως πύλης τόσον σημαντικῆς εἶναι ὅτι ὠδήγει αὕτη πρὸς σπουδαῖον τι μέρος, ἄμεσον λειτουργικὴν σχέσιν ἔχον πρὸς τὸ ἡμέτερον κτήριο. Ἐὰν τὸ μέρος τοῦτο εἶναι χώρος κλειστός, ἢ κατάστασις τῆς νοτίας πλευρᾶς ἐξηγεῖται, διότι τότε αἱ μὲν ἀποφύσεις εἶναι ἐπιδιωρήσεις τῶν σημείων συνδέσεως ἐξαφανισθέντων τοίχων, μετὰ τῆς νοτίας πλευρᾶς—αἵτινες ἔλαβον τὸ σχῆμα τοῦτο λόγῳ τῶν ἐνσωματωμένων εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν λίθων ὑπὸ γωνίαν 90 μοιρῶν ἢ δὲ ἔλλειψις τοῦ ὑπὲρ τὴν θύραν τυμπάνου ὀφείλεται εἰς τὴν κατακορήμισίν του μετὰ τῶν θόλων τοῦ ἐξαφανισθέντος κλειστοῦ χώρου καὶ τὴν ἐκ νέου συμπλήρωσιν τοῦ νοτίου τοίχου, ἄνευ τυμπάνου τὴν φορὰν ταύτην, ὁπότε καὶ ἡ ἄχρηστος πλέον θύρα μετετρέπη εἰς παράθυρον.

Πρόδηλον ὅτι πρὸς πλήρη διαφώτισιν τοῦ σημείου τούτου εἶναι ἀναγκαῖα ἀνασκαφικὴ ἐργασία. Ἐλλείπει ὅμως ταύτης καὶ πρὶν ἢ προβῶμεν εἰς τὴν διερεύνησιν τῶν συναφῶν πρὸς τὸν κλειστὸν χώρον προβλημάτων, δὲν θεωροῦμεν ἄσκοπον, ὅπως ἀπαντήσωμεν εἰς προβληθησομένην ἐνδεχομένως παρατήρησιν, ὅτι πιθανὸν νὰ περιεβάλλετο ἡ νοτία πύλη διὰ προπύλου, οὗτινος ἢ κατεδάφισις ἐπέφερε τὰς ἀλλοιώσεις τῆς νοτίας πλευρᾶς, ὅτε ἀποκλείεται ἡ σύνδεσις τοῦ κτηρίου μετὰ κλειστοῦ χώρου.

Ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν παλαιοχριστιανικῶν προπύλων¹, τῶν προπύλων τῆς βυζαντινῆς περιόδου² καὶ γενικῶς τῶν χριστιανικῶν

¹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ἐξολόστεγος παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης, σ. 129.

² Γ. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, σ. 417.

προπύλων¹, αἱ διαστάσεις τοῦ προπύλου δὲν ἀφίστανται τῶν διαστάσεων τῆς πύλης, τὴν ὁποίαν προφυλάσσει. Τοῦτο ἐξ ἄλλου καὶ λογικῶς ἀπαιτεῖται, ἐφ' ὅσον ὁ πρακτικὸς σκοπὸς τῆς τοποθετήσεως τῆς μικρᾶς ταύτης «στέγης» πρὸ μιᾶς πύλης εἶναι ἡ προφύλαξις ἀπὸ τῆς βροχῆς τοῦ πρὸ αὐτῆς ἰσταμένου. Τὸ πρόπυλον, ὅταν προφυλάσῃ περισσοτέρας τῆς μιᾶς θύρας, φαίνεται ὅτι λαμβάνει τὴν ἐπωνυμίαν προπύλαια², οὐδέποτε δὲ ὑπερβαίνει τὸ ὕψος τῆς θύρας.

Πρόπυλον κατὰ ταῦτα τῆς νοτίας πύλης τοῦ ἡμετέρου κτηρίου θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχη τὴν εἰς τὸ σχ. 9 Α προβολικῶς καὶ εἰς τὸ σχ. 10 Α προοπτικῶς εἰκονιζομένην μορφήν. Τοῦτο ὅμως ἀποκλείεται, διότι ἡ μορφή αὕτη δὲν ἔχει καμμίαν σχέσιν οὔτε πρὸς τὰς ἀποφύσεις τῆς νοτίας πλευρᾶς καὶ τὴν προεξοχὴν α (σχ. 9, Β) οὔτε πρὸς τὸ ἠλλιοιωμένον ἀνώτερον τμήμα αὐτῆς. Αἱ ἀποφύσεις καὶ τὸ ἄνω τμήμα θὰ ἀπῆτουν «πρόπυλον» ὡς εἰς τὸ σχ. 9 Β προβολικῶς καὶ εἰς τὸ σχ. 10 Β προοπτικῶς εἰκονίζεται, παραλλαγὴ τοῦ ὁποίου θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ ἢ τοῦ σχ. 10 Γ. Τὸ τεράστιον ὅμως τοῦτο ἀρχιτεκτονικὸν μέλος, τὸ ὁποῖον ἀρμόζει μᾶλλον εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ περσικοῦ «εἰ βάν», ἀφίσταται τελείως τῆς ἐννοίας τοῦ «προπύλου», ὡς τοῦτο ὠρίσθη ἀνωτέρω. Ἄλλα, καὶ ἂν ἀκόμη δεχθῶμεν πρὸς στιγμὴν ὅτι τοῦτο δύναται νὰ ἐκληφθῆ ὡς πρόπυλον, ἢ ὑπόθεσις ὑπάρξεώς του εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριον πρέπει ν' ἀπορριφθῆ, διότι, ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶναι ἀσυμβίβαστον ὡς ὄγκος πρὸς τὸν ὄγκον τοῦ ὅλου κτηρίου, διὰ τῆς ἰσχυρᾶς δι' αὐτοῦ σημασιολογίσεως τῆς νοτίας θύρας καθίσταται ἀρχιτεκτονικῶς περιττὴ ἢ δυτικὴ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θὰ ἔσχυε καὶ ἂν ἀκόμη ἐπρόκειτο περὶ κανονικοῦ προπύλου, ὅπως τὸ σχ. 10 Α καθιστᾷ φανερόν³.

Ἀποκλειομένης διὰ τούς ἀνωτέρω λόγους τῆς πιθανότητος περὶ ὑπάρξεως εἰς τὴν νοτιανὴν πλευρὰν προπύλου, χωροῦμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς περὶ κλειστοῦ χώρου ὑποθέσεως καὶ τῶν συναφῶν πρὸς αὐτὴν προβλημάτων, παρατηροῦντες τὰ ἐξῆς: Ἡ μορφή τῆς νοτίας πύλης ἰδὴ ἡγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἄνω πρὸς τὸν ὁποῖον συνεδέετο τὸ κτήριο εἶχε σφινδαλιότητα καὶ σημασίαν τοῦλάχιστον ἴσην πρὸς τὴν τοῦ ἡμετέρου κτηρίου, διότι εἶναι λογικῶς ἀπαράδεκτον καὶ κατασκευαστικῶς ἀδύνατον πύλη μνημειώδης νὰ ὠδήγει εἰς βοηθητικὸν τοῦ κτηρίου ἄνωρον. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ὁ ἄνωρος, πρὸς τὸν ὁποῖον συνεδέετο τὸ

¹ CABROL, Dict. τ. 12. στ. 888.

² Α. ΟΡΑΝΑΟΣ, ἔ. ἀ. σ. 127.

³ Βλέπε καὶ εἰς ΟΡΑΝΑΟΝ, ἔ. ἀ. σχ. 53 ἐν σ. 97.

ἡμέτερον κτήριον, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἦτο βοηθητικός του χώρος, μικροτέρων διαστάσεων, δύο πιθανότητες ὑπάρχουν: ἢ δεύτερον ὀκτάγωνον, πανομοιότυπον τοῦ σωζομένου, ἢτο προσκεκολλημένον εἰς αὐτό, ἔχον τὸν νότιον τοῖχον κοινὸν μετ' αὐτοῦ, ἢ τὸ σωζόμενον κτήριον ἦτο πρόσκτισμα ἄλλου, μεγαλυτέρου καὶ διαφόρου σχήματος καὶ προορισμοῦ.

Ἡ πρώτη πιθανότης (σχ. 11, Α) ἀποκλείεται καὶ διότι δὲν εὐσταθεῖ ἀπὸ ἀπόψεως ἀρχιτεκτονικῆς συνθέσεως, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς προεξοχὴ 90 μοιρῶν «**η-θ**» ἀποκλείει τὴν τοιαύτην προσκόλλησιν, τῆς πλευρᾶς «**α-β**» τοῦ νέου ὀκταγώνου οὐδόλως συμπιπτούσης μετὰ τῆς προεξοχῆς «**η-θ**».

Ἀπομένει ἐπομένως ἡ δευτέρα πιθανότης, καθ' ἣν τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριον ἦτο πρόσκτισμα ἄλλου μεγαλυτέρου, μέγαλον τινὸς ναοῦ π.χ., πράγμα σύνηθες εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀρχιτεκτονικὴν. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει πάλιν δύο ὑποθέσεις εἶναι δυναταὶ ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ πρὸς ὃ συνδεῖτο τὸ ἡμέτερον κτηρίου: ἢ τοῦτο ἦτο περικεντρον συνθιέτου πολυγωνικοῦ σχήματος (τοῦ ἀπλοῦ ὀκταγωνικοῦ, δι' ἐπεκτάσεως τῆς «**η-θ**» δημιουργουμένου)—σχ. 11, Α: **ηθικ... λμν**...—ἀποκλειομένου, ὡς μὴ διαφέροντος σχεδόν, εἰς μέγεθος, τοῦ «προσκτίσματος» του) ἢ δρομικόν.

Περικεντρον ἢ δρομικὸν τὸ κτήριον τοῦτο δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συνδέεται πρὸς τὸ «πρόσκτισμα» δι' ἐπεκτάσεως τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ τελευταίου πρὸς Ἀνατολὰς καὶ πρὸς Δυσμᾶς (σχ. 11, Β), διότι δὲν ἐπιτρέπει πάλιν τοιαύτην ὑπόθεσιν ἡ προεξοχὴ «**η-θ**», ἥτις δύο τρόπους συνδέσεως εὐνοεῖ: ἢ τοῖχον κάθετον τῇ νοτιοανατολικῇ πλευρᾷ (σχ. 12, Α), ὅποτε ἡ προεξοχὴ ἐνσωματοῦται ἀπ' εὐθείας εἰς αὐτόν, ἢ τοῖχον κάθετον τῇ νοτιά πλευρᾷ (σχ. 12, Β), ὅποτε ἡ προεξοχὴ ἀποτελεῖ κάμψιν τοῦ ἄκρου τοῦ τοίχου ὑπὸ γωνίαν 45 μοιρῶν, διὰ νὰ ἐναρμονισθῇ πρὸς τὴν νοτιοανατολικὴν πλευράν. Ἐν σχέσει πρὸς τὴν πρώτην ἐκ τῶν ὡς ἄνω δύο ὑποθέσεων παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς: Ἐπὶ τῶν ὑπολειμμάτων τῆς νοτίας πλευρᾶς σώζεται (σχ. 12, Β) τὸ τμήμα «**αεξγ**» καὶ συνεπῶς τὸ πάχος «**εξ**» τοῦ νοτίου τοίχου εἶναι καθωρισμένον. Μετροῦντες τὸ πάχος τοῦτο (σχ. 12, Γ) ἀπὸ τῆς προεκτάσεως τῆς «**η-θ**», καθορίζομεν τὰ σημεῖα μ καὶ μ'. Λαμβάνοντες μν ἴσον πρὸς μμ' καὶ πρὸς μ' ν' εὐρίσκομεν τὰς ἔδρας μιᾶς τριπλεύρου (ἢ καὶ πενταπλεύρου, ἐὰν φέρωμεν τὰς νξ καὶ ν' ξ', πράγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν σκέψεων τούτων) προεξοχῆς τοῦ ὑποθετικοῦ κτηρίου, πρὸς τὴν ὁποίαν ἦτο προσκεκολλημένον τὸ ἡμέτερον. Ἀλλὰ μία τοιαύτη προεξοχὴ μόνον διὰ τεταρτοσφαιρίου ἦτο δυνατὸν νὰ καλύπτεται, ὅποτε ἀσφαλῶς ἐσωτερικῶς θὰ ἦτο κυκλική, ὡς συμβαίνει εἰς τοὺς φέρον-

τας πλαγίας κόγχας ναούς¹. Τότε όμως μεταξὺ ζ και λ θα ὑπῆρχε καμπυλό- της (σχ. 12, Γ), ἐνῶ τὸ σωζόμενον τμήμα «ζγ» τῆς νοτίας πλευρᾶς εἶναι εὐ-θύγραμμον. Ἐπομένως πρέπει ν' ἀποκλεισθῇ ἢ εἰς (πλαγίαν) κόγχην προσ-κόλλησις τοῦ «προσκτίσματος» ἢτοι ἢ προσκόλλησις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ πραγματοποιηῖται διὰ τῆς ἐπεκτάσεως τῆς «η-θ». Ὡς μόνη λύσις συνδέσεως τοῦ προσκτίσματος πρὸς τὸ κυρίως κτήριο ἀπομένει κατὰ ταῦτα ὁ διὰ τοίχων καθέτων τῇ νοτία πλευρᾷ τρόπος (σχ. 12, Β), ὁπότε ἡ ἔνωσις γίνε-ται διὰ μικροῦ διαδρόμου, ὡς συνήθως εἰς πολλὰς περιπτώσεις συμβαίνει².

Πρὸς ἐπίρρωσιν τοῦ ὡς ἄνω συμπεράσματος θὰ ἐξετάσωμεν α) ἐὰν ἡ ὅλη οἰκονομία τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν κτηρίου εὐνοεῖ μίαν τοιαύτην λύσιν καὶ β) ἐὰν δι' αὐτῆς ἐξηγητὰ κατὰ τρόπον πειστικὸν ἢ σημερινὴν κατάστασις τῆς νοτίας πλευρᾶς, ἐφ' ὧν σημείων καὶ παρατηροῦμεν τὰ ἀκόλουθα: 1) Ὡς ἐν τῇ περιγραφῇ ἐλέχθη (σ. 14), οἱ ἡμικυλινδρικοὶ θόλοι τοῦ κτηρίου (σχ. 13, Α : β, β) δὲν ἐπεκτείνονται μέχρι τῶν προσόψεων, ὅπου ὑπάρχουν τόξα «α, α» ἀνεξάρτητα αὐτῶν καὶ πάχους ἴσου πρὸς τὸ πάχος τῶν ἐξωτε-ρικῶν τοίχων. Εἶναι φανερὸν ἐπομένως, ὅτι ἡ ὅλη οἰκονομία τοῦ κτηρίου ἐπιτρέπει τὴν κάλυψιν τοῦ συνδετικοῦ διαδρόμου δι' ἀπλῆς ἐπιμηκύνσεως τοῦ πρὸς Νότον τόξου, ὅπερ καθίσταται οὕτω καμάρα κατὰ τρόπον λίαν ἀπλοῦν καὶ φυσικόν (σχ. 14, 2). Ἡ καλύπτουσα τὸν συνδετικὸν διάδρο-μον καμάρα (σχ. 13, Α : γ) ἐδράζεται ἐπὶ τῶν καθέτων τῇ νοτία πλευρᾷ τοίχων «δ, δ» καὶ εἰσχωρεῖ εἰς τὸν νότιον, καθ' ὅλον τὸ πάχος τοῦ «ε» χωρὶς νὰ συνδέεται, ὡς ἀνωτέρω ἀνεφέρθη, πρὸς τὴν ἐν συνεχείᾳ αὐτοῦ καμάραν «β». Βιαία πτώσις τῶν ἐγκαρσίων τοίχων «δ, δ», ἢ κατεδάφισις των, συμ-παρασύρει βεβαίως καὶ τὴν ἐπ' αὐτῶν καμάραν «γ», ἥτις πάλιν δυνατὸν νὰ συμπαρασύρη καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ νοτίου τοίχου (σχ. 13, Β), εἰς τὸ ὅποιον εἶναι ἐσφηνωμένη, ἀφήνουσα ἀνέπαφον τὴν καμάραν «β», πρὸς τὴν ὁποίαν δὲν συνεδέετο. Ἀλλά, καὶ ἂν ἀκόμη ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ ἄνω μέρος τοῦ νο-τίου τοίχου δὲν συμπαρεσύρθη κατὰ τὴν πτώσιν τῆς καμάρας, ἐφ' ὅσον τὸ βλέπομεν ἠλλοιωμένον σήμερον, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὑπέστη τοιαύτην φθοράν, ὥστε νὰ γίνῃ ἀνάγκη νὰ ἀφαιρεθοῦν ἀπ' αὐτοῦ τὰ ὑπολείμματα τοῦ θόλου καὶ νὰ ἐπανακτισθῇ, ὡς τοίχος ἀπλοῦς, ἄνευ τρυπάνου καὶ τό-

¹ Βλέπε σχετικὰς κατόψεις: Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. καὶ Βυζ. Ἰστορ., σ. 440, εἰκ. 286. CH. DIEHL, Man. d'Art Byz. I., σ. 339, σχ. 166. J. HAMILTON, Byz. Arch. and Dec., σ. 76, σχ. 26. A. CHOISY, Hist. de l'Arch. II, σ. 47, σχ. 16. O. WULFF, Alth. und byz. Kunst II, σ. 470, σχ. 401. N. BRUNOW, Die Panagiakirche auf der Insel Halki, Byz. - Neugr. Jahrb. 6, 1927-28, σ. 509.

² Dere - Ahsy, Βάρνα κλπ.

ξου. Ἐὰν εἰς ταῦτα προσεθῆ ἡ ἐπιδιόρθωσις τῶν ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς ἰχνῶν (σχ. 13, Β: ι, ι') τῶν ἐγκαρσίων τοίχων καὶ ἡ μετατροπὴ τῆς, διὰ τῆς ἐξαφανίσεως τοῦ συνδετικοῦ διαδρόμου, ἀχρήστου, καταστάσης πύλης, εἰς παράθυρον, φθάνομεν ἀκριβῶς εἰς τὴν μορφήν τῆς νοτίας πλευρᾶς (σχ. 13, Γ) ὡς αὕτη εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ.

Πρὸς ἄρσιν πάσης ἀμφιβολίας θὰ πρέπει νὰ ἐξετάσωμεν κατὰ πόσον οἱ πρὸς τ' ἀριστερὰ τοῦ σχεδίου τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ δόμοι, οἵτινες, ὡς εἶδομεν (σ. 28) (σχ. 7), δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀνήκουσιν οὔτε εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν οὔτε εἰς τὸν φέροντα διαχωριστικὸν ἀρμόν, μεταγενέστερον τοίχον, ἀνήκουσιν εἰς τὸν δυτικὸν τοίχον τοῦ συνδετικοῦ διαδρόμου. Πρὸς καθορισμὸν τούτου πρέπει νὰ καθορισθῆ ἐπακριβῶς ἡ θέσις καὶ τὸ πάχος τοῦ τοίχου τούτου. Πρὸς τοῦτο ἔχομεν τὰ ἑξῆς δεδομένα: α) Ἡ πρὸς τὸν διάδρομον ἐστραμμένη ἐπιφάνειά του ὀρίζεται ὑπὸ τοῦ σημείου Α (σχ. 15), ὅπου τὸ ἐσοράχιον τῆς καμάρας τέμνει τὸ ὀριζόντιον ἐπίπεδον ΑΒ ἐφ' οὗ ἐδράζεται. Τὸ σημεῖον τοῦτο προβάλλεται ὡς «α» εἰς τὴν κάτοψιν, ἀπέχει δὲ ἀπὸ τὴν ἀκμὴν «β» κατὰ τὸ μῆκος μιᾶς πλίνθου (ΑΒ). β) Ἡ ἐπιφάνεια ΓΔ εἶναι καθορισμένη, ὡς ὑφισταμένη σήμερον *in situ* εἰς τὴν νοτιοανατολικὴν πλευρὰν, οὕτω δὲ καθορίζεται ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ΔΕ τοῦ τοίχου. Ἐὰν τώρα εἰς τὴν κάτοψιν ταύτην ἐφαρμόσωμεν τὰ εἰς τὸ σχεδίον τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ σημειούμενα, ὁ μὲν ἀριστερὰ ἐμφανιζόμενος τοίχος θὰ ἔχη πάχος ΔΘ καὶ διεύθυνσιν ΔΙ, οἱ δὲ εἰς τὸ κατώτατον μέρος εἰκονιζόμενοι δόμοι θὰ εὐρίσκωνται εἰς τὴν θέσιν «γδ», ἤτοι ἐντὸς τοῦ πάχους ΖΕ τοῦ τοίχου τοῦ διαδρόμου, ἀποτελοῦντες τοὺς συγκροτοῦντας αὐτὸν δόμους. Εἰς τὸ ΓΔΘβ ἔχομεν τὴν ἐπιδιόρθωσιν τῶν ἄκρων τῆς νοτίας πλευρᾶς, μετὰ τὴν καταρῆμνισιν τοῦ τοίχου ΕΖ ὅπου καταλήγει ὁ τοίχος πάχους ΔΘ καὶ διευθύνσεως ΔΙ, ὁ εἰκονιζόμενος εἰς τὸ σχεδίον τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ, μίᾳ ἀκόμῃ ἀπόδειξις ὅτι οὗτος εἶναι μεταγενέστερος, διότι ἡ παραδοχὴ τοῦ ἀντιθέτου προϋποθέτει καὶ παραδοχὴν τῆς προεξοχῆς ΓΔΘβ, ὡς μέλους ὀργανικοῦ τοῦ κτηρίου, τοῦθ' ὅπερ, ὡς εἶδομεν, δὲν εὐσταθεῖ, δὲν ἐπεξηγεῖ δὲ ἐπὶ πλέον ποσῶς τὴν ὑπαρξιν ἐξεχόντων λίθων ὡς ὁ «γδ». Χαρακτηριστικὸν ἐπίσης εἶναι ὅτι τὸ διὰ τῆς ἀνωτέρω κατασκευῆς ὀριζόμενον πάχος τῶν ἐγκαρσίων τοίχων τοῦ συνδετικοῦ διαδρόμου (ΖΕ) εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὅποιον χρειάζεται διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν ὀθήσεων τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἐδραζομένης καμάρας, ὡς ἡ γνωστὴ γεωμετρικὴ κατασκευὴ δεικνύει (σχ. 15, ΗΑ=ΑΜ). Τὸ γενικὸν συμπέρασμα τῶν μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντων εἶναι, ὅτι τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριον πρέπει νὰ θεωρηθῆ πρόσκτισμα ἄλλου μεγαλυτέρου, μετὰ τοῦ ὁποίου συνδέετο διὰ καμαροσκεποῦς συνδετικοῦ διαδρόμου.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΜΟΡΦΗΣ ΤΟΥ ΚΤΗΡΙΟΥ

Ἐξετάζοντες, εἰς τὸ δευτέρου κεφάλαιον, τὰς γνώμας τῶν διαφόρων ἐρευνητῶν περὶ τοῦ κτηρίου, εἶδομεν (σ. 18) ὅτι ὁ EBERSOLT, τονίζων τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ τοῦ ἔξωτερικοῦ ὀκταγωνικοῦ σχήματός του καὶ τῆς ἔσωτερικῆς του διατάξεως, λέγει ὅτι «ὁ εἰσερχόμενος ἐντὸς αὐτοῦ, δὲν εὗρίσκειται πλέον ἐντὸς ὀκταγώνου, ἀλλ' ἐντὸς ναοῦ σχήματος Ἑλληνικοῦ σταυροῦ», ἐννοῶν βεβαίως τὸν χαρακτηριστικὸν τύπον τῆς κυρίως Βυζαντινῆς περιόδου τοῦ «σταυροειδοῦς μετὰ τροῦλλου» ναοῦ.

Καὶ μόνον ἡ ἔλλειψις κυλινδρικοῦ τυμπάνου ὑπὸ τὸν τροῦλλον, ὡς τοῦτο ἀπεδείχθη εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον, θὰ ἦτο ἀρκετὴ ν' ἀποκλείσῃ οἰανδήποτε πρὸς τὸν τύπον τοῦτον συγγένειαν τοῦ ἔξεταζομένου κτηρίου. Παρ' ὅλον τοῦτο ὅμως, θὰ προβῶμεν ἐνταῦθα εἰς περαιτέρω ἀνάλυσιν τῆς μορφῆς τοῦ κτηρίου πρὸς ἐνίσχυσιν καὶ τῶν συμπερασμάτων τῆς προηγηθείσης κατασκευαστικῆς μελέτης.

Βασικὸν χαρακτηριστικὸν τῶν «ἐγγεγραμμένων σταυροειδῶν μετὰ τροῦλλου» ναῶν εἶναι ἡ «ἐναλλασσομένη διαδοχὴ τῶν ἐπιπέδων εἰς τὴν στέγην, ἔνθα κυριαρχεῖ ἡ πλαστικὴ ἀνάδειξις τοῦ σταυροῦ μὲ τὸν ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν ὑψούμενον τροῦλλον», προσδίδουσα εἰς τὸν βυζαντινὸν ναὸν τῆς περιόδου ταύτης «χάριν καὶ γραφικότητα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ βαρὺ ἔξωτερικὸν τῶν ναῶν τῶν προηγουμένων περιόδων»¹. Τὸ βασικὸν τοῦτο χαρακτηριστικόν, ἄνευ τοῦ ὁποίου δὲν θὰ ἦτο καὶ δυνατὴ ἡ προσωνομία τοῦ τύπου ὡς «σταυροειδοῦς», ἐφ' ὅσον ὁ σταυρὸς δὲν εἶναι ἐμφανὴς εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ κτηρίου, ὑφίσταται καὶ ὅταν ἀκόμη αἱ μικραὶ διαστάσεις του περιορίζουν τὸν ἔσωτερικὸν χώρον τοῦ κτηρίου εἰς τοὺς τέσσαρας περὶ τὸν τροῦλλον χώρους, τῶν ὑπολειπομένων εἰς τὰς γωνίας, ἄλλων τεσσάρων χώρων ἀποτελούντων τοὺς πεσσούς, ἐφ' ὧν στηρίζεται ὁ τροῦλλος, ὡς π.χ. συμβαίνει εἰς τὸν ναὸν τοῦ Σωτήρος ἐν Πλατανίτῃ τῆς Ἀργολίδος², εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Γέρακα³ καὶ ἄλλα⁴, εἰς τοὺς ὁποίους ἀρκεῖ νὰ «ἀποκόψωμεν» ὑπὸ κλίσιν 45 μοιρῶν, τὰς γωνίας τοῦ περιβάλλοντος τὴν σταυροειδῆ διάταξιν τετραγώνου, διὰ νὰ ἔχωμεν ἀμέσως τὴν κάτοψιν τοῦ ἡμετέρου κτηρίου. Ὅλοι ἀνεξαίρετως οἱ μικροὶ οὗτοι ναοὶ

¹ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 395.

² J. EBERSOLT, Monuments d'arch. byzantine, σ. 30.

³ Α. ΟΡΑΝΑΟΣ, Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Ἀττικῆς, Β', Πεδιάδος Ἀθηνῶν, 1938, σ. 178-79.

⁴ Βλέπε ἱκανὰ παραδείγματα εἰς ΜΑΥΡΟΔΙΝΟΥ, L'église à nef unique et l'église cruciforme en pays bulgare, 1931.

ἐμφανίζουσαν τὸν σταυρὸν εἰς τὴν στέγην των καὶ ἔχουσαν ὑψηλὸν τύμπανον, χαρακτηριστικὸν τῆς ἐποχῆς των. Ἐάν, λοιπόν, ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι, ὡς ἀπεδείχθη ἐν τοῖς προηγουμένοις, ἡ στέγη τοῦ ἡμετέρου κτηρίου ἦτο πυραμιδοειδής, ὃ δὲ τροῦλλος ἀνευ τυμπάνου, πρέπει, παρὰ τὴν ὁμοιότητα τῶν κατόψεων, νὰ ἀποκλεισθῆ οἰαδήποτε μορφολογικὴ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὰ προαναφερθέντα κτήρια, ἐφ' ὅσον καὶ ἡ λιτὴ καὶ «βαρεῖα» ὄψις τοῦ κτηρίου ἀντίκειται πρὸς τὴν μορφήν τῶν σταυροειδῶν μετὰ τροῦλλου ναῶν. Δυναμέθα ὁμως νὰ εὑρωμεν τρολλοσκεπῆ χριστιανικὰ κτήρια, ἀποτελοῦντα προσκτίσματα ναῶν καὶ παρουσιάζοντα μεγάλας ἀναλογίας ἀπὸ ἀπόψεως μορφῆς πρὸς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριο, ἐάν, ἀποκλείοντες τὸν τύπον τοῦ «ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς μετὰ τροῦλλου» καὶ τὴν ἐποχὴν του, στραφῶμεν πρὸς τὴν πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐποχὴν. Ταῦτα σχετίζονται πρὸς τὸ ἡμέτερον κτήριο εἴτε λόγῳ τῆς ἐξωτερικῆς του ὀκταγωνικῆς μορφῆς¹ εἴτε λόγῳ τῆς ἐσωτερικῆς του μορφολογικῆς διατάξεως, ἥτοι τοῦ διὰ προσθέτων συμμετρικῶν χώρων διευρυνομένου τετραγώνου².

Ἀξιόλογον παράδειγμα τοιαύτης μορφῆς κτηρίου παρέχει ἡμῖν τὸ ἀριστερῶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἰλισοῦ προσηρημένον ὑπόγειον «μαρτύριον», χρονολογούμενον ἀπὸ τοῦ 4^{ου} αἰῶνος³. Τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ κεντρικοῦ τρολλοσκεποῦς τετραγώνου χώρου (σχ. 16), διευρυνομένου διὰ τριῶν ὀρθογωνίων καμαροσκεπῶν ἀρκοσολίων. Ἡ πλευρὰ τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου εἶναι κατὰ 1/3 μεγαλυτέρα τῆς πλευρᾶς τῶν ὀρθογωνίων, ὅπως ἀκριβῶς εἰς τὸ ἡμέτερον κτήριο, ὃ δὲ τροῦλλος ἐπικάθεται ἐπὶ λοφίων, μεθ' ὧν ἀποτελεῖ ἐν σῶμα, παρουσιάζων ἐλαφρὰν οὕτως ἀνύψωσιν, ἀρμόζουσαν εἰς ὑπόγειον κτίσμα. Ἐπίσης αἱ καμάραι, μοναὶ λόγῳ τῶν μικρῶν διαστάσεων τοῦ τροῦλλου, ἐφάπτονται ἀλλήλων ἐξωτερικῶς, ὅπως καὶ εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριο, δημιουργοῦσαι κοίλας γωνίας διὰ τὰ λοφία. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ πνεῦμα τῆς μορφῆς εἶναι αὐστηρῶς τὸ αὐτὸ καὶ εἰς τὰ δύο κτήρια, ὥστε νὰ δυνηθῶμεν νὰ θεωρήσωμεν αὐτὰ ὡς ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἐξελικτικῆς γραμμῆς εὐρισκόμενα.

¹ Ὅπως τὰ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Dere-Ahsy προσηρημένα ὀκταγωνικὰ προσκτίσματα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν ἀναλογίας πρὸς τὰ βαπτιστήρια τῆς Albenga εἰς τὴν Riviera di Ponente τῆς Ναβάρρας καὶ τοῦ Parenzo, ἀκόμη καὶ πρὸς τὸ ἐν τῷ ἀνακτόρῳ τοῦ Ἀσπαλάθου περιφημον μαυσολεῖον (ROTT, Kleinasiatische Denkmäler, σ. 313).

² Ὅπως τὰ εἰς τὸν τύπον τῶν «églises à naos carré et à coupole sur pendentifs entre quatre arcs» κατατασσόμενα ὑπὸ τοῦ ΜΑΝΡΟΔΙΝΟΥ (ἐ.ἀ. σ. 162), κτήρια τῆς Βουλγαρίας.

³ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Εἰρηνησιον τῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τεύχος Α', 1927, σ. 52, εἰκ. 39.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΙΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Ἡ κατάστασις τῶν σωζομένων μερῶν τοῦ κτηρίου ἀφ' ἑνὸς καὶ ἡ προγηθηῖσα κατασκευαστικὴ καὶ μορφολογικὴ μελέτη ἀφ' ἑτέρου παρέχουν ἱκανὰ τεκμήρια, τόσον διὰ τὴν χρονολόγησίν του, ὅσον καὶ διὰ τὴν ἐξακριβῶσιν τῶν φάσεων, δι' ὧν διήλθε, μέχρις οὗτου λάβῃ τὴν ὡς ἀνεξαρτήτου κτηρίου τελικὴν αὐτοῦ μορφήν.

Τὰ τεκμήρια ταῦτα κατανέμονται εἰς τέσσαρας ομάδας: Α. — Τὸν τροῦλλον, Β. — Τὴν ἀψίδα, Γ. — Τὴν τοιχοδομίαν τοῦ ἐντοιχισμένου ἀνοίγματος τῆς ἀψίδος καὶ Δ. — Τὴν μορφήν τοῦ κτηρίου.

Α. — Ὁ τροῦλλος: Ὁ ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῆς κυκλικῆς βάσεως, τῆς ὑπὸ τῶν λοφίων σχηματιζομένης, καὶ ἄνευ παρεμβολῆς τυμπάνου ἐπικαθημένος τροῦλλος (γνωστὸς ὡς κρεμαστὸς θόλος), ὡς ὁ τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν κτηρίου, ἀπαντᾷ ἤδη κατὰ τε τὸν 4^{ον} αἰῶνα (π.χ. εἰς τὸ προσηρημένον εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἰλισοῦ μαρτύριον τοῦ Λεωνίδα¹) καὶ κατὰ τὸν 5^{ον} (Μαυσωλεῖον τῆς Galla Placidia ἐν Ραβέννη²), ἀναπτύσσεται ὅμως κατὰ τὸν 6^{ον} αἰῶνα καὶ χαρακτηρίζει τὰ ἔργα τῆς δυναστείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ³.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐφημερίζοντο ἐπίσης δύο τρόποι κατασκευῆς λοφίων⁴: «Τὰ ἔθετο ἄλλοτε μὲν ἐντὸς κοίλης γωνίας, ἥτις ἀπετελεῖτο ἐκ δύο (καθέτως τεμνομένων) πεσσῶν, ἄλλοτε δὲ εἰς τὴν κυρτὴν γωνίαν ἐνὸς μόνου πεσοῦ. Τὸ σύστημα τῆς κοίλης γωνίας εἶναι τὸ ἀρχαιότερον».

Ἐφ' ὅσον εἰς τὸ ἡμέτερον κτήριο τὰ λοφία ὀργανοῦνται ἐντὸς κοίλης γωνίας, ἦτοι κατὰ τὸ ἀρχαιότερον σύστημα, λογικὸν εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ κτήριο πρέπει νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸ ἀΐμῃς τοῦ 6^{ου} αἰῶνος.

Β. — Ἡ ἀψίς: Ἐφ' ὅσον, ὡς εἶδομεν (σ. 23), ἡ ἀψίς ἦτο ἀρχαιοτέρα τοῦ κυρίου σώματος τοῦ κτηρίου, ὀφείλει, μετὰ τὰ διὰ τὸν τροῦλλον λεχθέντα, νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸν 5^{ον} ἢ ἀκόμη καὶ τὸν 4^{ον} αἰῶνα. Νομίζομεν ὅτι κατὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς ἀψίδος δὲν πρέπει νὰ ὑπερβῶμεν τὰς ἀρχὰς τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους:

α. — Ἡ ἀψίς εἶναι κυκλικὴ ἐξωτερικῶς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δηλοῖ ἀρχαϊσμόν⁵, καθότι κυριαρχεῖ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν περίοδον⁶.

¹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ἔυλόστοτος βασιλική, Α', σ. 183. Ε. ΣΤΙΚΑΣ, L'église byzantine de Christianou, Paris 1951, εἰς. 104.

² Α. CHOISY, L'art de bâtir chez les Byzantins, πίν. XVII.

³ VAN MILLINGEN, ἔ.ἀ. σ. 332. MARG. RUMPLER-SCHLACHTER, Le triomphe de la coupole dans l'architecture byzantine, Strasbourg 1947, σ. 33.

⁴ G. MILLET, La coupole primitive de Ste Sophie, Revue belge de Philologie et d'Histoire, 1923, σ. 615-16.

⁵ Ἐφ' ὅσον βεβαίως δὲν ἀνήκει εἰς κτήριο παρουσιάζον μορφολογικὴν διάπλασιν τῶν μεταγενεστέρων βυζαντινῶν χρόνων, ὡς π.χ. ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου ἐν τῷ Τροῦλλῳ.

⁶ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 208.

β. — Ὡς εἶδομεν κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ κτηρίου (σ. 9), τὸ τρίλοβον ἄνοιγμα τῆς ἀψίδος καταλαμβάνει τὰ 5/8 αὐτῆς. Τὸ ὑπερβολικὸν τοῦτο ἄνοιγμα εἶναι ἐπίσης ἐνδειξίς ἀρχαϊσμοῦ¹.

γ. — Ἡ ὑψηλὴ βάσις καὶ ὁ ἐν εἶδει ἄλλεπαλλήλων πλαισίων διάκοσμος τῶν πεσίσκων τοῦ τρίλόβου ἀνοίγματος τῆς ἀψίδος παρουσιάζουν μεγάλην σχέσιν πρὸς ἀνάλογα σχήματα πεσίσκων φραγμάτων πρεσβυτερῶν, κιονίσκων Ἁγίων Τραπεζῶν ἢ παραστάδων ἀρχαίων παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν².

Γ. — Ἡ τοιχοδομία τῶν ἐντοιχισμένων ἀνοιγμάτων τῆς ἀψίδος: Ὡς ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ κτηρίου ἀνεφέρθη (σ. 9), τὰ δύο πλευρικὰ ἀνοίγματα τοῦ τρίλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδος ἔχουν σμικρυνθῆ διὰ μερικῆς ἐντοιχίσεως, τῆς ὁποίας τὸ κονιάμα, ἐκτὸς τοῦ ὅτι παρουσιάζει χαρακτηριστικὴν κλίσιν μὴ ὑπάρχουσαν εἰς τὰ ἄλλα τμήματα τοῦ κτηρίου, ἐπὶ πλέον τὸ πάχος του ἔχει λόγον πρὸς τὸ πάχος τῶν πλίνθων τὰς ὁποίας συνδέει 1 : 1.5 (σ. 9).

Ὁ SCHNEIDER μελετῶν διαφόρους τρόπους βυζαντινῆς τοιχοδομίας κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα, κατόπιν ἐπανειλημμένων ἐπαληθεύσεων εἰς διάφορα κτήρια, ὅτι ἡ τοιαύτη ἀναλογία τοῦ πάχους πλίνθων καὶ κονιάματος καὶ ἡ κλίσις τῆς φαινομένης ἐπιφανείας του, — τοῦθ' ὅπερ καὶ σήμερον ἐφαρμόζεται καὶ ἀφορᾷ τὴν σκοπιμωτέραν ἀπορροὴν τῶν ὀμβρῶν ἐπὶ τῶν ὄψεων καὶ προστασίαν τῶν ἄρμων μεταξὺ τῶν δύο ὕλικῶν (κονιάματος καὶ ὀπτοπλίνθων)—χαρακτηρίζουν σύστημα τοιχοδομίας, ἀναφανέν κατὰ τὸν 9^{ον} αἰῶνα καὶ συνεχισθὲν κατὰ τὸν 10^{ον} καὶ τὸν 11^{ον}³. Ἡ ἐντοιχίσις, ἐπομένως, τῶν πλαγίων ἀνοιγμάτων τοῦ τρίλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδος καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα καὶ τῆς νοτίας πύλης⁴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔξη γίνῃ πρὸ τοῦ 9^{ου} αἰῶνος.

Δ. — Ἡ μορφὴ τοῦ κτηρίου: Ἡ μορφολογικὴ διάπλασις τοῦ κτηρίου, ὡς εἶδομεν (σ. 42), ἀποκλείουσα οἰανδήποτε σχέσιν αὐτοῦ πρὸς τύπους τῆς κυρίως βυζαντινῆς περιόδου, τοποθετεῖ τοῦτο ἐπὶ μιᾶς γραμμῆς περιφερικῶν κτηρίων, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ προσκτισμάτων, χρονολογουμένων ἀπὸ τοῦ 4^{ου} αἰῶνος (Μαρτύριον βασιλικῆς Ἰλισοῦ) καὶ ἑξῆς (Dere-Ahsy,

¹ Ἁγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης, Ἁγιος Ἰωάννης Ραβέννας κ.ά. Βλ. ΟΡΑΝΑΘΝ, ἔ.ά. σ. 223.

² Αὐτόθι εἰκ. 298, 404, 409, 479 καὶ πολλὰ ἄλλα παραδείγματα ἐν ἀφθονίᾳ.

³ A. M. SCHNEIDER, Byzanz, σ. 13.

⁴ Δυστυχῶς ἡ κατάστασις τῶν ἐλαχίστων λίθων, οὔτινες ἐναπομένουσι παρὰ τὸ εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν σωζόμενον ἄνοιγμα, δὲν ἐπιτρέπει τὴν μετὰ βεβαιότητος διαπίστωσιν τῆς κεκλιμένης ἐπιφανείας τοῦ κονιάματος των. Οὐχ ἦτον ὁμοῦ τὸ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ ΠΑΣΠΑΘ, ἐντὸς τῆς νοτίας πύλης, εἰκονιζόμενον παράθυρον φαίνεται φέρον κανονικὸν ἡμικυκλικὸν τόξον βυζαντινῆς μορφῆς (πίν 3γ).

Albenga, Frejus) μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ (βαπτιστήριον Ἁγ. Σοφίας)¹.

Ἐκ τῶν περὶ τῆς χρονολογήσεως τοῦ κτηρίου παρατηρήσεων, αἵτινες ἐξητάσθησαν ἀνωτέρω, ἀπορρέουν τὰ ἑξῆς συμπεράσματα:

1) Κατὰ τὸν 4^{ον} αἰῶνα ἢ τὸ πολὺ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 5^{ου} ἀνηγέρθη τὸ κτήριο, τοῦ ὁποῦοι ἡ ἀψὶς σώζεται μέχρι σήμερον.

2) Κατὰ τὸν 6^{ον} αἰῶνα ἐπανεκτίσθη ὀλόκληρον τὸ κτήριο, εἰς ἣν μορφήν ἔχει σήμερον, διατηρηθείσης ἐκ τοῦ παλαιοῦ κτηρίου τῆς ἀψίδος τοῦ μέχρι τοῦ ὕψους τῶν τόξων τοῦ τριλόβου αὐτῆς ἀνοιγματος².

3) Βασιζόμενοι ἐπὶ τῆς προηγηθείσης μελέτης δυνάμεθα νὰ διατυπώσωμεν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὸ κτήριο τοῦ 6^{ου} αἰῶνος ἦτο, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, πρόσκτισμα ἄλλου, ὑπόθεσις, ἣτις δυνατὸν νὰ ἐπεκταθῆ καὶ εἰς τὸ παλαιότερον, τοῦ ὁποῦοι ἡ ἀψὶς διετηρήθη.

4) Ἡ διατήρησις τῆς ἀψίδος, παρὰ τὴν κατεδάφισιν τοῦ ὑπολοίπου κτηρίου, δύναται νὰ δικαιολογηθῆ καὶ διότι, λόγω τῆς μορφῆς αὐτῆς, ὡς γνωστόν, εἶναι ἀνθεκτικωτέρα τοῦ ὑπολοίπου κτηρίου, ὥστε ν' ἀπαντῶνται, συνήθως, περιπτώσεις, καθ' ἃς ἀψίδες καὶ Ἱερὰ νὰ μένουν ὀρθὰ μετὰ τὴν κατακρήμνισιν ναῶν καὶ νὰ διατηρῶνται κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησίν των καὶ διὰ λόγους οἰκονομίας, ἀλλὰ καὶ διότι δὲν ἀποκλείεται, ὡς εἶδομεν (σ. 24, ὑποσ. 1), ἡ συσχέτισις αὐτῆς πρὸς σπουδαίαν τινὰ θρησκευτικὴν ἀνάμνησιν, ἐκ τῆς ὁποίας προσελάμβανεν ἀνάλογον σημασίαν.

5) Κατὰ τὸν 9^{ον} αἰῶνα, ἢ ἀργότερον (μέχρι τοῦ 11^{ου}), ἀπεκόπη τὸ πρόσκτισμα τοῦ μεθ' οὗ συνδέετο κτηρίου, κατεδαφισθέντος τοῦ συνδυακοῦ διαδρόμου καὶ ἐντοιμισθείσης τῆς ἀρχήσου καταστάσης νοτίας πύλης,

¹ Ὁ VAN MILLINGEN κατὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ κτηρίου ἐπλανήθη ἀσφαλῶς ἐκ τοῦ σχήματος τῆς ἀψίδος, τὴν ὁποίαν, ὡς εἶδομεν, θεωρεῖ πεντάπλευρον, ἀναμφισβήτητον τεκμήριον μεταγενεστέρως ἐποχῆς. Ἴσως δὲ ἔνεκα τούτου νὰ ἐθεώρησε τὸν ναὸν τύπου ἐγγεγραμμένου σταυροῦ μεθ' ὕψηλοῦ τυμπάνου, ὑπερτηδὸν τὴν δυσκολίαν τῆς μὴ ὑπάρξεως Προθέσεως καὶ Διακοινοκοῦ, διὰ τῆς παρατηρήσεως ὅτι εἰς τὴν ἀψίδα, «two shallow niches represent the usual apsidal chambers» (ἐ.ἀ. σ. 268), ἐνῶ ὁ ἴδιος παραδέχεται, ὀλίγον κατωτέρω, ὅτι ἀνάλογοι κόγχαι ὑπάρχουν καὶ εἰς τὰ ἄλλα σκέλη τοῦ σταυροῦ. Ὁ SCHNEIDER δεχόμενος, ἄνευ ἐνδοιασμῶν, ὅτι τὸ κτήριο ἀνήκει εἰς τὸν 14^{ον} αἰῶνα, φαίνεται ὅτι βασίζεται, ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐπὶ τῆς μαρτυρίας καὶ τοῦ σχεδίου τοῦ VAN MILLINGEN, τὸ ὁποῖον δημοσιεύει, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀνάγει, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὸ κτήριο — μασσολεῖον κατ' αὐτὸν — εἰς τὸν τύπον μικρῶν διαστάσεων ναῶν, σχήματος ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, οἵτινες διατηροῦν ἐσωτερικῶς μόνον τὴν σταυρικὴν διάταξιν, ἄνευ κίονων, παρουσιάζοντες οὕτω, ὡς ἐν τοῖς προηγουμένοις εἶδομεν, μεγάλας ἀναλογίας πρὸς τὸ ἡμέτερον κτήριο. Ὁ JANIN, τέλος, βασίζει τὰς σκέψεις του ἐπὶ τῶν δύο προαναφερθέντων.

² Ὁ αὐτόχρομα ἐξάλλος ρυθμὸς δι' οὗ ἐκτίσθη ἡ πόλις ἔγινεν αἰτία βεβιασμένων οἰκοδομησῶν κτηρίων, αἵτινα, μετὰ πάροδον ὀλίγου χρόνου, εἶχον ἀνάγκην σοβαρῶν ἐπισκευῶν (βλ. σχετικῶς: Γ. ΧΕΡΤΣΒΕΡΓ, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας, τόμ. Γ', σ. 311).

ὡς καὶ τῶν ὑπερμέτρως μεγάλων ἀνοιγμάτων τῆς ἀψίδος, περιορισθέντων εἰς μικρὰ σχετικῶς παρὰθυρα, συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς.

6) Ὡς πρὸς τὴν μορφήν τοῦ μεθ' οὗ πιθανῶς συνεδέετο τὸ ἡμέτερον κτήριον θὰ ἦτο ἴσως δυνατὸν — μετὰ πάσης πάντοτε ἐπιφυλάξεως, ἐφ' ὅσον μόνον ἀνασκαφικὴ ἐργασία θὰ παρείχεν εἰς ἡμᾶς σαφεῖς ἐνδείξεις ἐπὶ τοῦ προκειμένου — νὰ διατυπωθῇ ἡ ὑπόθεσις ὅτι τοῦτο ἦτο βασιλικὴ ἐλληνοιστικῶν τύπου, ἀνάλογος πρὸς τὴν γειτονικὴν τῆς Μονῆς τοῦ Στουδίου¹, ἐφ' ὅσον τὸ ἀρχικὸν κτήριον (τοῦ ὁποῖου ἡ ἀψὶς διετηρήθη) ἀνάγεται, ὡς εἶδομεν, εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ὁ τύπος τῆς ξυλοστέγου ἐλληνοιστικῆς βασιλικῆς ἦτο λίαν διαδεδομένος.

Κατακλείοντες τὸ κεφάλαιον τοῦτο θέλομεν νὰ προσθέσωμεν ὅτι, αἰσθητικῶς ἐξεταζόμενον τὸ κτήριον, παρουσιάζεται ὡς συγκρότημα καλῶς μελετημένων ἀναλογιῶν, τὸσον ἐξωτερικῶς ὅσον καὶ ἐσωτερικῶς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶναι φανερὸν καὶ σήμερον ἀκόμη παρὰ τὴν ἐρειπίωδὴ αὐτοῦ κατάστασιν (παρ' ἐνθ. πίν. Β' - Ζ' καὶ πίν. 1α), ἀπορίας δὲ ἄξιον εἶναι πῶς ἐδημιουργήθη εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ΠΑΣΠΑΘΗ² ἢ ἐντύπωσις τοῦ «ἀκόμψου». Φαίνεται ὅμως ὅτι τοῦτο προῆλθεν ἐκ τῆς θεωρήσεως τῆς νοτίας πλευρᾶς, ἥτις λόγῳ τῆς ἐπισκευῆς τῆς ὑπέστη ἀλλοίωσιν τῶν ἀναλογιῶν τῆς.

³ Ἐχοντες ὑπ' ὄψει ὅτι αἱ λεγόμεναι ἀρμονικαὶ χαράξεις (M, ΓΑΥΚΑΣ) καὶ αἱ ποικίλαι Θεωρίαι τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς (THIERSCH, HAMBIDGE, BORISSAVLIEVTSCH κ. ἄ.) ἀποτελοῦν «μέσα ἐπαληθεύσεως ἀναλογιῶν, ἀλλὰ οὐχὶ ποτὲ καὶ τὰ πρωταρχικὰ μέσα τῆς συνθέσεως»³, ἴανεξητήσαμεν τὴν δυνατότητα ἐφαρμογῆς εἰς τὸ κτήριον ἐνδὸς ἀρμονικοῦ συστήματος, ὅσον τὸ δυνατὸν ἀπλοῦ, μὲ σκοπὸν τὴν ἀπόδειξιν καὶ διὰ συγκεκριμένων μαθηματικῶν στοιχείων τοῦ πλημμελοῦς τῆς γνώμης τοῦ ΠΑΣΠΑΘΗ.

Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς προσπαθείας ὑπῆρξε θετικόν (σχ. 17)⁴, ἐξ οὗ κα-

¹ Προστίθεται οὕτω μία ἀκόμη βασιλικὴ εἰς τὰς ἐξαφανισθείσας παλαιὰς βασιλικὰς τῆς Κωνσταντινουπόλεως (LIEBERSOLT - THIERS, Les églises de Con/ple, σ. 75).

² Α. ΠΑΣΠΑΘΗΣ, Βυζαντιναὶ Μελέται, σ. 354.

³ Π. ΜΙΧΕΛΗΣ, Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ ὡς Τέχνη, σ. 114.

⁴ Τόσον ἐσωτερικῶς ὅσον καὶ ἐξωτερικῶς, ὅλα αἱ διαστάσεις τοῦ κτηρίου εἶναι ἀκέραια πολλαπλάσια ὀριζμένου μήκους, πραγματικοῦ «κοινοῦ μέτρου» κατὰ τὸ πρότυπον τῶν κτηρίων τῆς ἀρχαιότητος. Οὕτω: Ἐσωτερικῶς: (Κάτοικος, Τομῆ). Ἄν ὡς μονὰς ληφθῇ τὸ πλάτος τοῦ τριπλοῦ τῶν ἡμικυλινδρικών θόλων τότε, τὸ μήκος, τὸ πλάτος καὶ τὸ ὕψος τοῦ κεντρικοῦ τρουλλοσκεποῦς χώρου ἐκφράζεται ἀντιστοίχως διὰ τῶν ἀριθμῶν 6, 6, 7, τῶν πλαγίων καμαροσκεπῶν ὀρθογωνίων χώρων διὰ τῶν ἀριθμῶν 4, 2, 4. Ἐξωτερικῶς: (Ἀνάπτυγμα Προσόψεως).

⁵ Ἄν ὡς μονὰς ληφθῇ τὸ τέταρτον τῆς πλευρᾶς τοῦ ὀκταγώνου, τότε: Ἐκάστη ἐδρα τοῦ ὀκταγωνικοῦ πρίσματος τοῦ ἀποτελοῦντος τὸ κτήριον ἔχει πλάτος καὶ ὕψος ἐκφραζόμενον ἀντιστοίχως διὰ τῶν ἀριθμῶν 4 καὶ 5. Τὸ ἄπο τοῦ κατοπιλίου τῆς εἰσόδου, τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, μέχρι τῆς διαμέτρου τοῦ ὑπὲρ αὐτὴν μεγάλου τῶν ὕψος ἐκφράζεται διὰ τοῦ ἀριθμοῦ 3, ἡ δὲ ἐξωτερικὴ διάμετρος τοῦ καλύπτοντος τὴν δυτικὴν εἴσοδον τῶν διὰ τοῦ ἀριθμοῦ 2.

ταφαίνεται ὅτι ἰσχυρὰ λογικὴ διέπει τὴν σύνθεσιν αὐτοῦ, ἔχουσα ὡς συνέπειαν τὴν αὐστηρὰν ἀλληλοεξάρτησιν τῶν μελῶν του, ἣτις ἀκόμη εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὴν «γραφικὴν ἐλευθερίαν» τῶν βυζαντινῶν μορφῶν¹, τοῦθ' ὅπερ δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἄλλο δεῖγμα τῆς πρωιμότητος τῆς ἰδρύσεώς του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΤΑΥΤΙΣΕΩΣ ΤΟΥ ΚΤΗΡΙΟΥ

Σαφεῖς ἐνδείξεις εἰς τὰ βυζαντινὰ κείμενα πρὸς ταύτισιν τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν κτηρίου δυστυχῶς δὲν ὑπάρχουν. Ἐὰν ληφθῆ μάλιστα ὑπ' ὄψιν ὅτι ἢ ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν «Ψ α μ α θ εῖ α» ἢ «Ψ ω μ α θ ε α», ἢ — ὡς καὶ σήμερον καλεῖται — «Υ ψ ω μ α θ εῖ α»² γνωστὴ περιοχὴ, ἔνθα τὸ ἡμέτερον κτήριο, ὑπῆρξε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα «τὸ τμήμα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ὁποῖον περιελάμβανε τὸν μεγαλύτερον ἀριθμὸν μοναστηρίων κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν»³, αἱ δυσχερεῖαι τοῦ προβλήματος τῆς ταύτισεως αὐξάνουν, διότι εἶναι πολὺν δύσκολος ἢ ταύτισις κτηρίου τινὸς ὑπὸ τῶν κειμένων ἀναφερομένου μετὰ σωζομένου τοιοῦτου ἀλλ' ἀγνώστου ὀνομασίας, ὡς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριο. Τὰς δυσχερείας δ' ἀκριβῶς ταύτας ἐντείνει καὶ τὸ γεγονός ὅτι οἱ βυζαντινοὶ Πατριογράφοι καὶ Χρονογράφοι (βλ. ἄνωτ. σ. 22, ὑποσημ. 2) ὄχι μόνον δὲν εἶναι σαφεῖς εἰς τὰς περιγραφὰς αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ δὲν στεροῦνται ἀνακριβειῶν, ὡς, λόγου χάριν, ἡ τάσις τῶν ν' ἀποδίδουν εἰς τὸν Μέγαν Κωνσταντῖνον «πολλὰς οἰκοδομάς, αἵτινες εἶναι ἀναμφισβητήτως μεταγενέστεραι»⁴.

Ἀπαιτεῖται, κατὰ ταῦτα, μεγάλη προσοχὴ κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν κειμένων, προσοχὴ ὅμως ἢ ὁποία δὲν πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ἐξικνῆται μέχρις ὑπερβολῆς καὶ τοῦτο διότι τὸ παλαιότερον τμήμα τῆς ἀψίδος τοῦ ἡμετέρου κτηρίου παρουσιάζει, ὡς εἶδομεν ἐν τῷ σχετικῷ κεφαλαίῳ τῆς παρουσίας μελέτης (σ. 47), στοιχεῖα μὴ ἀποκλείοντα τὴν ὑπόθεσιν τῆς τοποθετήσεως αὐτῆς εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Μεγάλου Κωνσταντῖνου. Ἐντεῦθεν καὶ ἐπιβάλ-

¹ Π. ΜΙΧΕΛΗΣ, Αἰσθητικὴ θεώρησις τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης, σ. 41 - 44.

² ΣΚ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, Κωνσταντινουπόλις, Α', σ. 304.

³ JANIN, Les couvents secondaires de Psamatia, Échos d'Orient 1933, σ. 325.

⁴ JANIN, Constantinople Byzantine, σ. 37.

λεται ὅπως μὴ ἀποκλεισθῆ ἀλλὰ τύχη καὶ πάλιν τῆς δεούσης προσοχῆς ἢ ἀποφῆς τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ, τὴν ὁποίαν, ὡς εἶδομεν (σ. 22), οἱ παλαιότεροι μὲν τῶν ἐρευνητῶν ἀπεδέχοντο, οἱ μεταγενέστεροι ὁμῶς ἐξ αὐτῶν ἀντιμετώπισαν μετ' ἐπιφυλάξεως.

Κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ, τὴν ὁποίαν θεωροῦμεν εὐλογον ὅπως ἀσπασθῶμεν καὶ ἡμεῖς, τὸ ὑπὸ μελέτην κτήριον ἀνήκει εἰς τὴν μονὴν τῶν Γαστριῶν, τὴν ἴδρυσιν τῆς ὁποίας ἄλλοι μὲν τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων¹ ἀποδίδουν εἰς αὐτὴν τὴν Ἁγίαν Ἐλένην, ἄλλοι δὲ εἰς τὴν μητέρα ἢ τὴν πενθερὰν τοῦ εἰκονομάχου αὐτοκράτορος Θεοφίλου².

Κατὰ τὴν πρῶτην ἐκδοχὴν³ ὑπῆρχεν εἰς Κωνσταντινούπολιν μονή, φέρουσα τὴν ὀνομασίαν «τῆς Βηθλεέμ», κτισθεῖσα ὑπὸ τῆς Ἁγίας Ἐλένης, ὅπου ἀνεπαύθη ἐπ' ὀλίγον (*ἀπληκεύσασα*)⁴ κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν τῆς ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα⁵ κομίστρια τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ὅτε καὶ προσέφερεν εἰς τὴν μονὴν τὰς γάστρας, ὅπου εἶχε φυτεύσει τὰ ἐπὶ τοῦ τόπου ὅπου ἔκειτο ὁ Σταυρὸς φυόμενα ἄνθη, δι' ὃ καὶ ἡ μονὴ ἔλαβε τὴν ἐπωνυμίαν Μονὴ τῶν Γαστριῶν.

Ἡ «Πόρτα τοῦ Ψαμαθᾶ», διὰ τῆς ὁποίας «εἰσῆχθη» ὁ Τίμιος Σταυρὸς εἰς τὴν πόλιν, δὲν εἶναι βεβαίως δυνατὸν νὰ εἶναι ἢ μέχρι σήμερον διατηρηθεῖσα⁶ πύλη τοῦ θαλασσίου τμήματος τοῦ θεοδοσιανοῦ τείχους, ὅπερ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἁγίας Ἐλένης δὲν ὑφίστατο⁷, ἀλλὰ πύλη τοῦ τείχους τοῦ Κωνσταντινίου, ἐπὶ τῆς ὁποίας, μετὰ τὴν διέλευσιν τοῦ Σταυροῦ δι' αὐτῆς, ἐτέθη εἰς ἀνάμνησιν τοῦ ἐξαιρετικοῦ τούτου γεγονότος, ὁμοίωμα Αὐτοῦ «καὶ ἔλαβεν ἡ πόρτα τὴν τοιαύτην ἐπίκλησιν ἀπὸ τοῦ Ὑψωμα Θείου, διὰ τὸ ἄνωθεν ἴσασθαι τὸν Τίμιον Σταυρὸν⁸.

¹ [ΨΕΥΔΟ]ΚΩΔΙΝΟΣ, Περὶ κτισμάτων Κων/πόλεως, Ἔκδ. Βόννης, σ. 73. ΑΝΩΝ. τοῦ ΜΠΑΝΤΟΥΡΙ, Περὶ τῆς Μονῆς τῆς Βηθλεέμ καὶ περὶ τῆς Γαστριῶν, Ἔκδ. Παρισίων, Μέρος Γ', σ. 54.

² ΣΥΝΕΧ. ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, Ἔκδ. Βόννης, σ. 90, 174. 628, 790. ΚΕΑΡΗΝΟΣ, Ἔκδ. Βόννης, σ. 103, 161 (Τόμ. Β'). ΛΕΩΝ ὁ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΣ, Ἔκδ. Βόννης, σ. 214. ΚΩΝΣΤ. ὁ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΗΤΗΣ, Ἔκδ. Βόννης, σ. 647.

³ Ἴδου τί λέγει ἐπὶ λέξει ὁ ΑΝΩΝ. τοῦ ΜΠΑΝΤΟΥΡΙ, ὅστις ἐκφράζεται σαφέστερον πάντων: Ἔκεισε δὲ καὶ τὴν Μονὴν τῆς Βηθλεέμ ἢ Ἁγία Ἐλένη. Γαστρία δὲ καλεῖται οὕτως. Αὕτη ἢ Ἁγία Ἐλένη κομίσασα ἀπὸ Ἱεροσολίμων τὸν Τίμιον Σταυρὸν, εἰσῆγαγεν τοῦτον διὰ τῆς πόρτης τοῦ Ψαμαθᾶ, καὶ τὰ εὐρεθέντα ἄνωθεν τοῦ Σταυροῦ κρύα τε καὶ βασιλικά καὶ τριαντάφυλλα καὶ σάμψυχα, κώστους καὶ βάλαμα. ἐφύτευσεν εἰς γάστρας πρὸς τὸ διαδοῖαι καὶ ἀπληκεύσασα ἕκαστε εἰς τὴν Μονήν, ὀνόμασε τὸν τόπον Γάστρια.

⁴ Ἀπληκεύω καὶ Ἀπληκτον, τόπος ἐνθα καταλύοις τῆς ὁδοποιρίας τὰ στρατόεδα, ΣΟΥΛΙΑΣ, ἔκδ. Ada Adler, I, 1928, σ. 289.

⁵ Μὴ λησμονώμεν ὅτι ἦτο 80ντούτις (ΕΥΣΕΒΙΟΣ Βίος Κωνστ., Ἔκδ. Λεωφίας, σ. 202).

⁶ Καὶ σήμερον ἀκόμη καλεῖται «Σματία Καπουσοῦ» ἦτοι Πύλη Ὑψωμαθείων.

⁷ JANIN, Les couvents secondaires de Psamatia, Échos d'Orient 1933, 325.

⁸ ΚΩΔΙΝΟΣ, Ἔκδοσις Βόννης, σ. 109. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦ τείχους τοῦ Κωνσταντινίου (σχ. 1), τὸ γειννάζον πρὸς τὴν περιοχὴν τῶν Ὑψωμαθείων, ὑπάρχουν, διασσωθέντα μέχρι σήμερον, ὑπο-

Κατὰ τὴν δευτέραν ἐκδοχὴν ὑπῆρχεν εἰς Ὑψωμαθεῖα κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Θεοφίλου (829-842) μονὴ φέρουσα τὴν ἐπωνυμίαν Μονὴ τῶν Γαστριῶν, ἣτις ἀπέβη καταφύγιον τῶν εἰκονοφίλων μελῶν τῆς οἰκογενείας τοῦ εἰκονομάχου βασιλέως. Ἡ μονὴ αὕτη περιελάμβανεν οἶκον *ὄν ἐξωνήσατο* — ἡ ἰδρύτρια — *παρὰ Νικήτα Πατρικίου καὶ μοναστήριον γυναικείον ἐποίησε*¹. Ἐννοεῖται ὅτι ὁ οἶκος οὗτος ἀπετέλεσε τὸ κελλιακὸν συγκρότημα τῆς μονῆς, ἐνῶ ὁ ναὸς προὔπηρχεν².

Ὁ ναὸς οὗτος θὰ πρέπει νὰ ἦτο λίαν σημαντικός, ἐφ' ὅσον περιεῖχεν ἐντὸς αὐτοῦ σειρὰν ὄλην λειψάνων μελῶν τῆς οἰκογενείας τοῦ Θεοφίλου³.

Ἀποκλείεται ἄρα γε ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὁ ναὸς οὗτος ἦτο τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς τῆς Βηθλεέμ, ἣτις, λόφῳ τῶν διαδραματισθέντων κατὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἐξ Ἱερουσαλὴμ ἔλαβεν, ὡς εἶδομεν, τὴν ἐπωνυμίαν Μονὴ τῶν Γαστριῶν; Ἐὰν τοῦτο συμβαίνει δὲν πρόκειται περὶ δύο ἀντιθέτων ἐκδοχῶν τῶν κειμένων, ἀλλὰ περὶ δύο σταθμῶν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ κτηριακοῦ συγκροτήματος τῆς Μονῆς Βηθλεέμ-Γαστριῶν.

Καὶ ἤδη γεννᾶται τὸ ἐρώτημα: Ποία ἦτο ἡ ἀρχικὴ λειτουργικὴ χρῆσις τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν κτηρίου πρὸ τῆς ἀποσπάσεως αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ πρὸς ὄν συνεδέετο ναοῦ;

Ἐφ' ὅσον, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἄχρι τοῦδε συμπερασμάτων πρόκειται μᾶλλον περὶ προσκτίσματος παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ, τὰ δὲ προσκτίσματα τῶν μεγάλων ναῶν, πρὸ τοῦ 6^{ου} αἰῶνος, ἦσαν συνήθως ἡ *μαυσωλεῖα* ἢ *παρεκκλήσια* ἢ *βαπτιστήρια*, θὰ πρέπει ν' ἀναζητήσωμεν τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ τεθὲν ἐρώτημα, κατατάσσοντες τὸ ἡμέτερον κτήριο εἰς μίαν τῶν ἀνωτέρω κατηγοριῶν. Ἐὰν ληφθῇ ὁμως ὑπ' ὄψιν ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸ σημαντικὸν δεδομένον τῆς ὑπάρξεως ὑπὸ τὸ κτήριο ἀγωγοῦ, διὰ τοῦ ὁποῖου μέχρι σήμερον (σ. 17) ρεεῖ συνεχῶς διαυγῆς ὕδωρ, καὶ ἀφ' ἑτέρου ὅτι τοῦτο

λεῖμματα βυζαντινοῦ παρεκκλησίου, μετὰ τὴν χαρακτηριστικὴν ἐπωνυμίαν Ἰσακαποῦ μεστζη-
δί, ἣτοι «Τέμενος τῆς πόλης τοῦ Ἰησοῦ» (SCHNEIDER, Byzanz, σ. 5).

¹ ΣΥΝΕΧ. ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ σ. 628 (ἐκδ. Βόννης).

² Κατὰ τὸν ἑαυτῆς οἶκον ἔγριστα διακείμενον τῶν Γαστριῶν (ΚΕΔΡΗΝΟΣ Β', 103, ἐκδ. Βόννης). Κατὰ τὸν ἑαυτῆς οἶκον ἔνθα δὴ ἡ τῶν Γαστριῶν μονὴ τὴν πῆξιν ἔχει τὰ νῦν καὶ ἴδρυσιν (ΣΥΝΕΧ. ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ 90, ἐκδ. Βόννης).

³ Ἐπὶ πλέον ἦτο ναὸς ἔχων κλίτη καὶ νάρθηκα: Ἐν τῇ μονῇ τῇ λεγομένῃ τὰ Γάστρια, εἰς τὸ πρὸς ἀνατολὰς δεξιὸν μέρος τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας ἐν τῇ ἐκείσε σταταρῆ ἀπόκειται κλπ... ἐν δὲ τῷ εὐωνύμῳ μέρει τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας, ἀπέναντι τῆς τοιαύτης σταταρῆς κλπ... ἐν δὲ τῷ νάρθηκι τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας κλπ... (ΚΩΝΣΤ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ 647, ἐκδ. Βόννης).

παρουσιάζει τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν βαπτιστηρίων¹ θὰ πρέπει νὰ στραφῶμεν μᾶλλον πρὸς τὴν τρίτην ἐκ τῶν ὡς ἄνω κατηγοριῶν, ἥτοι ὅτι πρόκειται περὶ βαπτιστηρίου (σχ. 19), τοσοῦτω μᾶλλον ὅσῳ ἔχομεν ἀξιόλογον παράδειγμα τὸ ἐν Πιρίντσ-Τεπέ τῆς Βάρνας βαπτιστήριον², ὅπερ ἀνῆκον εἰς τὴν προβουλγαρικὴν ἐποχὴν εἶναι, ὡς καὶ τὸ ἡμέτερον, σταυροειδοῦς ἐσωτερικῆς διατάξεως, φέρει ἀψίδα, δύο ὁμοίας θύρας, εἰς τὴν δυτικὴν καὶ τὴν νοτίαν πλευρᾶν, — ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν — καὶ συνδέεται διὰ νοτίου διαδρόμου πρὸς τὸν βόρειον τοῖχον μεγάλης βασιλικῆς (σχ. 18).

¹ Τὰ γνωρίσματα ταῦτα δύνανται νὰ συνοψισθοῦν ὡς ἑξῆς: 1) Τὰ βαπτιστήρια ἦσαν κτήρια κανονικοῦ καὶ συμπαγοῦς σχήματος χρησιμεύοντα διὰ τὴν προφύλαξιν τῆς κολυμβήθρας (CABROL, Dict., στ. 393). 2) Τὸ ὀκταγωνικὸν καὶ τὸ κυκλικὸν εἶναι τὸ πλέον διαδεδομένον σχῆμα βαπτιστηρίου (CABROL, Dict., στ. 393). 3) Ὑπάρχει πάντοτε εἰς τὰ βαπτιστήρια ἡ τάσις νὰ ὑπερψοῦνται τὰ παράθυρα, εἰς μεγάλην ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ἀπόστασιν, ἴσως διὰ ν' ἀποφεύγονται ἀνεπιθύμητα βλέμματα ἐκ τῶν ἔξω (CABROL, Dict., στ. 399). 4) Μετὰ τὸ πέρας τῆς τελετῆς τοῦ βαπτίσματος προὔτιμψαν νὰ τελοῦν τὴν συμπλήρωσιν τῆς μύσεως ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ βαπτιστηρίου διὰ τῆς Θεῆς Εὐχαριστίας καὶ συνεπῶς τὸ βαπτιστήριον ἀπέκτησεν ἀψίδα (CABROL, Dict., στ. 399). 5) Ἡ θέσις τοῦ βαπτιστηρίου εἶναι συννηθέστερον εἰς τὴν βορείαν πλευρᾶν, ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὸν νότον καὶ ἢ ὀλίγον περαιτέρω, σπανιώτερον δεξιᾶ, εἰς τὴν νοτίαν πλευρᾶν, ἢ κατ' ἐξαίρεσιν εἰς τὴν δυτικὴν (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. Βυζ. Ἀρχ., σ. 219). 6) Ὡς προσκτίσματα βασιλικῶν ἐκτίζοντο ἄλλοτε μὲν μικρὰ μονόκλιτα παρεκκλήσια, ἄλλοτε δὲ βαπτιστήρια ἔχοντα καὶ ἀπ' εὐθείας (ἐξωτερικὴν) τὴν προσπέλασιν (ΟΡΑΝΔΟΣ, Παλαιοχρ. Βασιλική σ. 58). "Ὅλας τὰς ἀνωτέρω ιδιότητας ἔχει τὸ ἡμέτερον κτήριο, ἐπὶ πλέον δὲ δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι αἱ εἰς τὴν βορειοδυτικὴν πλευρᾶν προεξοχαὶ τῶν τοίχων ἀνήκοντες εἰς ἕτερον χῶρον, ἀποτελοῦντα τὸν «ἐξώτερον οἶκον» τοῦ βαπτιστηρίου, ὅπου ἐγίνοντο οἱ ἐξορκισμοί.

² Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. καὶ Βυζ. Ἀρχαιολ., σ. 308. ΜΑΥΡΟΔΙΝΟΥ, L'égli. à nef unique et l'égli. cruciforme en pays bulgare, σ. 117, ἐξ οὗ ἐλήφθη καὶ ἡ κάτοπις τοῦ σχήματος 18.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΤΟ ΦΕΡΟΝ ΤΗΝ ΕΠΩΝΥΜΙΑΝ «ΜΑΝΑΣΤΗΡ ΜΕΣΤΖΗΔΙ» ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΝ ΚΤΗΡΙΟΝ

Κ Ε Φ Α Λ Λ Ι Ο Ν Α'

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΚΤΗΡΙΟΥ

Τὸ διὰ τῆς τουρκικῆς τοῦ ὀνομασίας γνωστὸν κτήριον Μαναστήρ μεσττζηδι—Συνοικιακὸν τέμενος τοῦ Μοναστηρίου—ἐξωτερικῶς παρουσιάζει σήμερον ὄψιν ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου (πίν. 4α) ὀλικοῦ μήκους 11.00 μ. ὀλικοῦ πλάτους 7.75 μ. καὶ ὀλικοῦ ὕψους, ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ δηλ. ἐδάφους μέχρι τῆς καλυπτοῦσης αὐτὸ στέγης, 5.00 περίπου μέτρων.

Καὶ τοῦ κτηρίου τούτου ὁ κύριος ἄξων δὲν διευθύνεται ἀκριβῶς πρὸς Ἐνατολάς, ἀλλ' ἀποκλίνει πρὸς Νότον κατὰ τέσσαρας μοίρας, ἥτοι ἔχει ἀξιμοῦθ 94 μοιρῶν.

Εἰς τὸ μέσον ἀκριβῶς τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται τοξωτὴ θύρα, ἐνῶ εἰς τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς ἐξέχει μεγάλη ἄψις, μέχρι τῆς σημερινῆς στέγης ὑψομένη, ἐκατέρωθεν τῆς ὁποίας ὑπάρχουν συμμετρικῶς δύο στενότεραι καὶ χαμηλότεραι.

Τὸ κτήριον μέχρι πρὸ ὀλίγων μηνῶν ἦτο μουσουλμανικὸν τέμενος ἐν ἐνεργείᾳ, ἐξυπηρετοῦν τὰς ἀνάγκας συνοικίας, τῆς ὁποίας αἱ οἰκίαι περιέβαλλον τοῦτο, ὅτε αὐταὶ κατηδαφίσθησαν, σχεδὸν ὅλοι, διὰ τὴν διάνοξιν εὐρυτάτης λεωφόρου, ἣτις ἄπτεται τοῦ κτηρίου.

13. Κάτοψις (παρένθ. πίν. Η'): Ἐν κατόψει τὸ κτήριον, σχήματος ὀρθογωνίου, χωρίζεται εἰς δύο χώρους τοῦ αὐτοῦ σχήματος, τὸν ἕνα μήκους 6.90 μ. καὶ πλάτους 1.80 μ. ἥτοι ἀναλογίας 1:4 πε-

ρίπου, τοποθετημένον κατὰ πλάτος ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἀνατολικοδυτικὸν μέγαν ἄξονα αὐτοῦ καὶ τὸν ἄλλον μήκους 7.25 μ. καὶ πλάτους 6.20 μ. (ἦτοι ἀναλογίας διαφοροῦσης κατ' ἐλάχιστον τοῦ τετραγώνου (1:1.16)), τοποθετημένον κατὰ τὴν διεύθυνσιν τοῦ μεγάλου ἄξονος. Οἱ δύο οὗτοι χώροι συγκοινωνοῦν διὰ μεγάλου τριβήλου ἀνοίγματος καταλαμβάνοντος τὰ 5/7 σχεδὸν τοῦ χωρίζοντος αὐτοὺς τοίχου, τῶν τριῶν τύξεων τοῦ ἀνοίγματος τούτου ἐδραζομένων ἐπὶ δύο μαρμαρίνων κίωνων μέσης διαμέτρου 33 ἐκ. τοῦ μέτρου. Θύρα πλάτους 1.40 μ. ἀνοίγεται εἰς τὴν ἀπέναντι τοῦ τριβήλου μακρὰν πλευρὰν τοῦ μικροῦ χώρου, ἐνῶ ὁ μέγας χώρος εὐρύνεται, κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευρὰν, ὑπὸ τριῶν ἡμικυλινδρικῶν ἐσωτερικῶς ἀψίδων, ἐξ ὧν ἡ μεσαία ἔχει διάμετρον 1.90 μ. αἱ δὲ ἐκατέρωθεν αὐτῆς συμμετρικῶς διατεταγμένοι πλάγια 1.06 μ. Τὸ ἐξωτερικὸν σχῆμα τῆς μεγάλης ἀψίδος εἶναι ἐπτάπλευρον. Ἐκ τῶν πλευρῶν τούτων αἱ πέντε ἔχουν πλάτος 70 περίπου ἐκ., ἐνῶ αἱ δύο, αἱ πρὸς τὸ κυρίως σῶμα τοῦ κτηρίου ἀμέσως συνεχόμεναι, εἶναι πολὺ μικρότεραι, τοῦ πλάτους των μὴ ὑπερβαίνοντος τὰ 25 ἐκ. Ἀνάλογον σχῆμα παρουσιάζουν ἐξωτερικῶς καὶ αἱ πεντάπλευροι μικραὶ ἀψίδες, τῶν ὁποίων αἱ μὲν τρεῖς συνεχόμεναι πλευραὶ ἔχουν πλάτος 60 περίπου ἐκ. τοῦ μέτρου, αἱ δὲ πρὸς τὸ κυρίως σῶμα τοῦ κτηρίου συνεχόμεναι δύο δὲν ὑπερβαίνουν τὰ 20 ἑκατοστόμετρα.

Τὰ ἀνοίγματα τοῦ μεγάλου χώρου, ἐκτὸς τοῦ πρὸς τὸν μικρὸν χώρον τριβήλου, εἶναι: δύο συμμετρικὰ τοξωτὰ παράθυρα πλάτους 1.30 μ., τῶν ὁποίων ὁ ἄξων ἀπέχει περὶ τὰ 2.65 μέτρα τῆς δυτικῆς του πλευρᾶς, μέγα παράθυρον, καταλαμβάνον σχεδὸν τὰς τρεῖς ἐξωτερικὰς πλευρὰς τῆς μεγάλης ἀψίδος καὶ ἀνὰ ἓν παράθυρον πλάτους 44 ἐκ. εἰς τὰς μικρὰς ἀψίδας. Θύρα πλάτους ἑνὸς μέτρου, καλυπτομένη σήμερον ἐξωτερικῶς ὑπὸ τῆς μουσουλμανικῆς ἀψίδος (Μιχράμπ), φαίνεται ἐσωτερικῶς ὅτι ἀνοίγεται εἰς τὴν νοτιᾶν πλευρὰν, τοῦ ἄξονός της ἀπέχοντος κατὰ 1.30 μ. τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Σήμερον τὸ δάπεδον καὶ τῶν δύο ἐσωτερικῶν χώρων καλύπτεται ὑπὸ σανιδώματος, ἀλλ' ὑπ' αὐτό, εἰς βάθος 38 περίπου ἐκ., ὑπάρχει ἄλλο ἐξ ἐξαγωνικῶν κεράμων.

14. Ἐγκαρσῖαι τομ αἱ (παρ. ἐνθ. πίν. Θ'): Τὸ σημερινὸν ὕψος τοῦ μεγάλου χώρου, ἀπὸ τοῦ ξυλίνου δαπέδου μέχρι τῆς ξυλίνης ὀροφῆς, δι' ἧς καλύπτεται, εἶναι 5.15 μ. Εἰς ὕψος ἀπὸ τοῦ ξυλίνου ἐπίσης δαπέδου 3.17 μ. ὑπάρχει λοξότιμητον γείσον πάχους 10 ἐκ. Τὸ ἐκ πορολίθου τοῦτο γείσον ἐκτείνεται συνεχῶς καθ' ὅλον τὸ μήκος τοῦ βορείου, τοῦ νοτίου καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, τοῦ τριβήλου ὄντος χαμηλοτέρου (ὕψος τῆς κορυφῆς τῶν τύξεων του ἀπὸ τοῦ ξυλίνου δαπέδου 2.70). Εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευ-

ρὰν τὸ γείσον τοῦτο συνεχίζεται ἐντὸς τῆς κοιλότητος τῶν δύο πλαγίων ἀψίδων (πίν. 4β), ἐκ τῶν ὁποίων, μόλις ἐξελθόν, διάκρίπτεται ἀκανονίστως. Ὑπὲρ τὸ γείσον αἱ μικραὶ ἀψίδες σχηματίζουν τεταρτοσφαίριον, τοῦ ὁποίου τὸ ἀποτελοῦν τὴν τομὴν του μετὰ τοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τόξον, ἀκτίνος 55 ἐκ., ἔχει τὸ κέντρον του ὑπερυψωμένον κατὰ 42 ἐκ. ἀπὸ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ γείσου. Ἡ κοιλότης τῆς κεντρικῆς ἀψίδος συνεχίζεται μέχρι τῆς ξυλίνης ὀροφῆς μὴ καταλήγουσα, ὡς αἱ μικραὶ ἀψίδες, εἰς θόλον. Πρὸ τῆς δεξιᾶς μικρᾶς ἀψίδος ἔχει κτισθῆ χαμηλοτέρα τουρκικὴ ἀψίς, ἀποκρύπτουσα ταύτην μέχρι τοῦ γείσου.

15. Κατὰ μὴκος τομὴ (παρένθ. πίν. Γ'): Τὸ αὐτὸ γείσον καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος ὑπάρχει εἰς τοὺς τέσσαρας τοίχους τοῦ μικροῦ χώρου, ὅστις καλύπτεται ὑπὸ τριῶν σταυροθολίων, ἐνῶ οἱ μεταξὺ τῶν τριῶν σταυροθολίων προκρίπτοντες δύο ἄξονες δὲν συμπίπτουν μετὰ τῶν ἄξόνων τῶν ὑπὸ τὸ γείσον κίονων τοῦ τριβήλου ἀνοίγματος, ὁ ἄξων ὁμοῦ τοῦ κεντρικοῦ σταυροθολίου συμπίπτει πρὸς τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ ὄλου κτηρίου, τῶν δύο ἄλλων σταυροθολίων διατασσομένων συμμετρικῶς πρὸς τὸ μεσαῖον.

Τὸ μέγιστον ὕψος τοῦ μικροῦ χώρου, ἀπὸ τοῦ ξυλίνου δηλ. δαπέδου μέχρι τοῦ ἀνωτάτου σημείου τῶν σταυροθολίων, εἶναι 4.50 μ. Τὸ κέντρον τῶν ἐγκαρσίων τόξων εἶναι ὑπερυψωμένον κατὰ 30 ἐκ. ὑπὲρ τὴν ἀνωτέραν ἐπιφάνειαν τοῦ γείσου, τῶν κατὰ τὴν διαγώνιον τόξων ὄντων ἀκριβῶς ἡμικυκλικῶν.

Εἰς τοὺς δύο στενοὺς τοίχους τοῦ μικροῦ χώρου ὑπάρχοντων τυφλὰ τόξα, τοῦ αὐτοῦ μετ' αὐτῶν πλάτους, ὑποβιβάζοντα τὸ πάχος τοῦ τοίχου ἀπὸ 80 ἐκ. εἰς 45 ἐκ. Τὸ ὕψος τῶν τόξων τούτων, ἐκ τοῦ ξυλίνου δαπέδου εἰς τὸ ὑψηλότερον αὐτῶν σημεῖον, εἶναι περίπου 2.70 μ., ὅπερ συμπίπτει, ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς τὸ τῶν τόξων τοῦ τριβήλου ἀνοίγματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς τὸ τῶν κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ μεγάλου χώρου παραθύρων. Κόγχη ὀρθογωνίου διατομῆς, ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ τοίχου, πλάτους 82 καὶ ὕψους 1.58 ἐκ., ἀνοίγεται εἰς τὸν βόρειον τοίχον εἰς ἀπόστασιν 30 ἐκ. ἀπὸ τοῦ ἀνατολισοῦ.

16. Βορεία πρόσοψις (παρένθ. πίν. ΙΑ'): Τὸ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κτηρίου παρατηρούμενον λοξότμητον γείσον ἀναφαίνεται καὶ ἐπὶ τῆς προσόψεως ταύτης, εἰς τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς στάθμην καὶ τῶν αὐτῶν διαστάσεων, οὕτως ὥστε νὰ μὴ μένη ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται περὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς πλακῆς, ἣτις καταλαμβάνει ὄλον τὸ πάχος τοῦ τοίχου. Τὸ γείσον τοῦτο, ἐνῶ εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς προσόψεως κάμπτεται ὑπὸ ὀρθὴν γωνίαν διὰ νὰ συνεχισθῆ καὶ ἐπὶ τῆς δυτικῆς, εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον δια-

κόπτεται εἰς ἀπόστασιν 70 ἐκ. ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς προσόψεως. Σχεδὸν εἰς τὸ μέσον τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν προσόψεως ἀνοίγεται τὸ παράθυρον τοῦ μεγάλου ἐσωτερικοῦ χώρου. Εἰς τὰ δεξιὰ διαγράφεται ἐπίσης τὸ εἰς τὰς στενὰς πλευρὰς τοῦ μικροῦ χώρου ἐσωτερικῶς ὑπάρχον τυφλὸν τόξον. Ἡ ὑπὸ τὸ τόξον τοῦτο κανονικῶς συνεχιζομένη τοιχοδομία καὶ ἡ ἔλλειψις κατακορύφων συνεχῶν ἀρμῶν εἰς τὰ ἄκρα του δεικνύει ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τόξου θύρας ἢ παραθύρου ἀλλὰ περὶ ἀνακουφιστικοῦ τόξου διὰ τὴν ἐκλέπτυνσιν τοῦ ὑπ' αὐτὸ τοίχου. Τοιαύτη ἐκλέπτυνσις ἀλλὰ πολὺ ἀσθενεστέρα καὶ πλάτους 65 περίπου ἐκ. ὑπάρχει πρὸς τὸ μέρος τοῦ μικροῦ χώρου καὶ εἰς τὸν φέροντα τὸ τρίβηλον τοῖχον (παρένθ. πίν. Η').

Ἐνῶ τὸ γενικὸν σύστημα τοιχοδομίας τοῦ κτηρίου σύγκειται ἐκ πέντε ζωνῶν λίθων καὶ τεσσάρων πλίνθων ἐναλλάξ, εἰς τὴν πρόσοψιν ταύτην τὰ ἀμέσως ὑπὸ τὸ γείσον στρώματα λίθων εἶναι τέσσαρα ἀντὶ πέντε, τοῦ συνολικοῦ ὕψους τῶν μένοντος τοῦ αὐτοῦ, διότι οἱ λίθοι εἶναι μεγαλύτεροι. Ἐπειδὴ, ἐξ ἄλλου, οἱ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς προσόψεως ταύτης παρατηρούμενοι ἐξέχοντες λίθοι (πίν. 4γ), ὡς καὶ ἡ ἀνωμαλία τῆς τοιχοδομίας (πίν. 5α), δὲν ἐπιτρέπουν ἀμφιβολίαν περὶ τοῦ ὅτι ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ κτηρίου συνεχίζετο πέραν τῆς βορείας προσόψεως, δὲν γεννᾶται πρόβλημα συνενώσεως τοῦ ἐκ πέντε ζωνῶν λίθων στρώματος τῆς ἀνατολικῆς μετὰ τοῦ ἐκ τεσσάρων ζωνῶν λίθων στρώματος τῆς βορείας πλευρᾶς, καθ' ὅτι ἡ συνάντησις τῶν δύο στρωμάτων γίνεται εἰς τὴν κοίλην γωνίαν τῆς τομῆς τῆς προσόψεως μετὰ τοῦ ἐλλείποντος τοίχου. Εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον πάλιν ἡ δυσκολία παρακάμπτεται χάρις εἰς τὸ ἐκεῖ εὐρισκόμενον τυφλὸν τόξον, πρὸς τ' ἀριστερὰ τοῦ ὁποίου αἱ ζῶναι εἶναι τέσσαρες, ἐνῶ πρὸς τὰ δεξιὰ πέντε (παρένθ. πίν. ΙΑ').

Τὸ σπουδαιότερον χαρακτηριστικὸν τῆς προσόψεως εἶναι ἡ ἔντονος ἀντίθεσις μεταξὺ τῆς κανονικότητος τοῦ συστήματος τοιχοδομίας ὑπὸ τὸ γείσον καὶ τοῦ ἀκανονίστου ὑπὲρ αὐτό, ὅπου μετὰ δύο σειρὰς λίθων καὶ μιᾶς πλίνθων, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον κανονικῶς συνεχιζομένων ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον, ὄχι μόνον παρατηρεῖται ἔλλειψις συστήματος καὶ ἀκαταστασία εἰς τὴν διάταξιν τῶν λίθων καὶ τῶν πλίνθων, ἀλλὰ καὶ ἀνωμαλία εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ τοίχου, ἥτις παρουσιάζεται κυματοειδῆς, ἀλλαχοῦ προεξέχουσα καὶ ἀλλαχοῦ κοίλουμένη, παρουσιάζουσα δ' ἐπὶ πλέον ἰχνη ἀδιόρατα τόξων (παρένθ. πίν. ΙΑ', πίν. 5β).

17. Δυτικὴ πρόσοψις (παρένθ. πίν. ΙΒ'): Ἡ κατάσταση αὐτῆς εἶναι ἐμφανεστέρα εἰς τὴν δυτικὴν πρόσοψιν, ἥτις δὲν ὑφίσταται τὰς καιρικὰς ἐπιδράσεις τῆς βορείας. Ἐδῶ ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ τοῦ ὑπὸ τὸ γείσον

συστήματος τοιχοδομίας και τῆς ὑπὲρ αὐτὸ ἀκαταστασίας εἶναι ἐντονωτέρω (παρένθ. πίν. IB' και πίν. 5γ), τριῶν ἰχνῶν τόξων διαγραφομένων σαφῶς εἰς τὸ ἀνώτερον μέρος αὐτῆς. Ἐκ τῶν ἰχνῶν τούτων τὸ μεσαῖον εὐρίσκεται ἐπὶ τοῦ ἄξονος τῆς ὑπὸ τὸ γείσον μεγάλης θύρας, ἣτις, ὡς ἀνεφέρθη, ἀνοίγεται ἐπὶ τοῦ μεγάλου ἄξονος τοῦ κτηρίου. Ἀνωμαλία τις παρατηρεῖται εἰς τὸ ἀμέσως ὑπὸ τὸ γείσον στρώμα ὀπτοπλίνθων, διότι, ἐνῶ πρὸς τὰ ἀριστερὰ τῆς κεντρικῆς θύρας ὑπάρχουν δύο σειραὶ και οὕτω συνεχίζονται και εἰς τὴν βορείαν πλευράν, πρὸς τὰ δεξιὰ ὑπάρχουν τρεῖς σειραὶ και οὕτω συνεχίζονται και εἰς τὴν νοτίαν πλευράν. Τὸ ὅλον πάχος τοῦ στρώματος μένει τὸ αὐτό, τῆς διαφορᾶς ἐξαγοραζομένης διὰ τοῦ κονιάματος. Ἐπίσης ὑπὲρ τὸ γείσον ἀντὶ δύο ὑπάρχει μία παχύτερα ζώνη λίθων.

Εἰς τ' ἀριστερὰ τῆς προσόψεως παρατηρεῖται ἄνοιγμα ἐντοιχισμένου πλάτους περίπου 1.50 μ., ἐξικνούμενον εἰς ὕψος μέχρι τοῦ πρώτου ἀπὸ τοῦ γείσου στρώματος, πλίνθων τεσσάρων ζωνῶν (πίν. 5γ και παρένθ. πίν. IB').

18. Νοτία πρόσοψις (παρένθ. πίν. II'): Ὅλος ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ πρόσοψις αὕτη καθ' ὅτι τὰ ἀμυδρῶς μόνον ὑπὲρ τὸ γείσον τῆς βορείας διαγραφόμενα ἰχνη τόξων ἐδῶ ἀναφαίνονται μετὰ τοσαύτης σαφηνείας, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸς ὁ καθορισμὸς τῆς θέσεως και τοῦ ρυθμοῦ ἐναλλαγῆς αὐτῶν. Οὕτως ἐν τῶν ἰχνῶν τούτων ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ὑπὸ τὸ γείσον παράθυρον, τὸ συμμετρικόν, τῆς βορείας πλευρᾶς (πίν. 6α).

Προχωροῦντες ἀπὸ τούτου πρὸς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς προσόψεως εὐρίσκομεν ἄλλα δύο ἰχνη τόξων (παρένθ. πίν. II'). Εἰς τὸν μεταξὺ τοῦ ὑπὲρ τὸ κεντρικὸν παράθυρον και τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς προσόψεως χώρον δὲν ὑπάρχουν ἰχνη τόξων, ἐπὶ πλεον δὲ τμήμα τοῦ γείσου, μήκους ἑνὸς περίπου μέτρου, ἐλλείπει ὑπὲρ τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ κεντρικοῦ παραθύρου. Ἡ ἀνωμαλία τῆς ἐπιφανείας τοῦ ὑπὲρ τὸ γείσον τοῖχου εἶναι ἐντονος, εἰς πολλὰ δὲ σημεῖα παρατηροῦνται ἐξέχοντες λίθοι και πλίνθοι. Ὑπὲρ τὸ γείσον ἐπίσης συνεχίζεται ἡ εἰς τὴν δυτικὴν πρόσοψιν παρατηρηθεῖσα μία ζώνη λίθων και μία πλίνθων, κανονικῶς ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον. Τὸ γείσον συνεχιζόμενον ἀπὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἄνευ διακοπῆς διακόπτεται, ὡς και εἰς τὴν βορείαν, 70 περίπου ἐκ. πρὸ τῆς ἀνατολικῆς. Τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς προσόψεως παρουσιάζει τὴν αὐτήν, ὡς και εἰς τὴν βορείαν πλευράν, ἀνώμαλον κατασκευὴν τὴν δεικνύουσαν ὅτι ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος ἐσυνεχιζέτο και πέραν τῆς προσόψεως ταύτης (πίν. 6β).

Ὑπὸ τὸ γείσον αἱ ζῶναι τῶν λίθων εἶναι πάντοτε πέντε και τῶν πλίνθων τέσσαρες, ἐκτὸς τῶν ἀπτομένων τοῦ γείσου, αἵτινες, ὡς ἀνωτέρω ἀνεφέρθη, εἶναι τρεῖς (πίν. 6γ).

Ἐκτὸς τοῦ πρὸς Δυσμὰς τυφλοῦ τόξου καὶ τοῦ περὶ τὸ μέσον περι-
που αὐτῆς μεγάλου παραθύρου, ἡ πρόσοψις αὕτη φέρει, πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ
παραθύρου τούτου, μικρὰν τοξωτὴν κόγχην 74 ἐκ. πλάτους καὶ 43 βάρθους
ἀνατολικῶς δὲ ταύτης ἐντοιχισμένην σήμερον θύραν ἐνὸς μέτρου πλάτους
(παρένθ. πίν. ΙΓ', πίν. 6γ).

19. Ἀνατολικὴ πρόσοψις (παρένθ. πίν. ΙΒ'): Καὶ τὰ δύο ἄκρα
τῆς προσόψεως ταύτης εἶναι τελείως ἀκανόνιστα, δεικνύοντα, διὰ χαρακτη-
ριστικῶς ἐξεχόντων λίθων, ὅτι αὕτη ἐσυνεχίζετο πέραν τῶν σημερινῶν τῆς
ὀρίων. Τὸ λοξότμητον γείσον ἐδῶ δὲν ὑπάρχει (πίν. 7α). Τὸ μέσον τῆς
προσόψεως καταλαμβάνει ἡ μεγάλη ἐπτάπλευρος ἀψίς, ἣτις ἐξικνεῖται μέ-
χρι τῆς σημερινῆς στέγης. Ἀπὸ τοῦ τετάρτου λίθου, μετὰ τὸ πρῶτον ἐκ
τῶν κάτω ἐκ τεσσάρων πλίνθων συγκειμένου στρώματος, ἄρχεται τὸ κατα-
λαμβάνον τὰς τρεῖς σχεδὸν πλευρὰς αὐτῆς ἀνοιγμᾶ, ὅπερ ἐπίσης συνεχί-
ζεται μέχρι τῆς σημερινῆς στέγης. Ὅτι τὸ ἀνοιγμᾶ τοῦτο δὲν ἔχει διευρυνθῆ
ἐκ τῶν ὑστέρων καταφαίνεται ἐκ τῆς καταλλήλου λαξεύσεως τῶν ὀριζόν-
των αὐτὸ λίθων, ἵνα ἀποτελεσθῶσι συγκλίνοντα ἐπίπεδα (πίν. 7β).

Αἱ ἐκατέρωθεν τῶν μεγάλων μικρὰι πεντάπλευροι ἀψίδες φέρουν εἰς
τὴν κεντρικὴν αὐτῶν πλευρὰν ἀνὰ ἓν στενὸν τοξωτὸν παράθυρον (πίν. 7γ)
ὀλικοῦ ὕψους 1,65 μέτρων, πλάτους δὲ μόλις 45 ἐκ. Τὰ παράθυρα ταῦτα
εἶναι σήμερον ἐντοιχισμένα. Ἐκ τῶν μικρῶν ἀψίδων ἡ μία καλύπτεται ὑπὸ
λιθίνου τεταρτοσφαιρίου (πίν. 8α), ἐνῶ τῆς ἄλλης τὸ ἀνώτατον τμήμα φαί-
νεται ὡς ἀποκοπὴν καὶ καλυφθὲν προχείρως διὰ πλίνθων ἀποτελούντων
κεκλιμένον ἐπίπεδον (πίν. 7γ).

Τὸ σύστημα ἐναλλαγῆς λίθων καὶ πλίνθων εἶναι τὸ αὐτὸ ὡς καὶ εἰς
τὰς ἄλλας πλευρὰς, ἥτοι πέντε ζῶναι λίθων καὶ τέσσαρες πλίνθων, μὲ τὴν
διαφορὰν ὅτι εἰς τὴν στάθμην τοῦ γείσου ὑπάρχουν τέσσαρες πλίνθοι, αἵ-
τινες γίνονται πέντε εἰς τὸ μεταξὺ τῶν ἐξωτερικῶν ἄκρων τῶν μικρῶν ἀψί-
δων διάστημα. Ὑπὲρ τὸ στῶμα τοῦτο τῶν πλίνθων ὑπάρχουν δύο ζῶναι
λίθων ἀκολουθούμεναι ὑπὸ δύο πλίνθων, αἵτινες δὲν ὑπάρχουν ἐπὶ τῶν
μικρῶν ἀψίδων, ὑπὲρ ταύτας δὲ ὑπάρχουν πάλιν δύο ζῶναι λίθων καὶ δύο
πλίνθων, ταύτην τὴν φορὰν ὅμως μόνον ἐπὶ τῆς μεγάλης ἀψίδος.

20. Αἱ ἀνασκαφαί: Ὡς ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς παρουσίης μελέτης ἀνε-
φέρθη, τὸ κτήριον μέχρι πρὸ ὀλίγων μηνῶν ἦτο τέμενος ἐν ἐνεργείᾳ, ὅτε
ἤρξαντο ἀπαλλοτριώσεις διὰ τὴν κατασκευὴν μεγάλης λεωφόρου, ἣτις θὰ
ἦγωνε τὴν πόλιν πρὸς τὸν ἔξω τῶν τειχῶν κατασκευασθέντα ἤδη διεθνή
αὐτοκινητόδρομον «τοῦ Λονδίνου». Ἡ νεωστὶ χαραχθεῖσα λεωφόρος ἐφά-

πτεται τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ κτηρίου, τὸ ὁποῖον καταλαμβάνει μέρος τοῦ πεζοδρομίου αὐτῆς, καί, ἐκκενωθέν, ἀποτελεῖ πλέον μνημεῖον ἀρχαιο-λογικῆς σημασίας, ἀνατεθείσης τῆς φροντίδος διατηρήσεως αὐτοῦ εἰς τὴν διεύθυνσιν τοῦ παρ' αὐτὸ μεγάλου σταθμοῦ αυτοκινήτων (garage) τῆς ὑπηρεσίας Τροχιοδρόμων καὶ Λεωφορείων.

Κατὰ τὴν κατασκευὴν τῆς Λεωφόρου ἐκσκαφῆ γενομένη παρὰ τὴν βᾶσιν τῆς βορείας πλευρᾶς καὶ καθ' ὅλον τὸ μῆκος αὐτῆς ἔφερον εἰς φῶς, εἰς βάθος ἀπὸ τοῦ πρώτου ἐκ τῶν κάτω στρώματος πλίνθων 1.60 μ. περίπου, ἴχνος θολωτοῦ ὀχετοῦ (πίν. 8β), ὃ ὁποῖος, ὡς ἐκ τῆς καμπυλότητος τοῦ τόξου τοῦ ἠδυνήθην νὰ συναγάγω, ὄφειλε νὰ εἶναι ἀκτίνος 60 ἐκ. περίπου. Ὁ ὀχετὸς οὗτος περίπου κατὰ τὸ 1/5 αὐτοῦ εὐρίσκετο ὑπὸ τὸν τοίχον τῆς βορείας πλευρᾶς (παρένθ. πίν. Θ'). Δυστυχῶς δὲν ἠδυνήθην νὰ ἀνεύρω εἰμὴ ἄμορφα ὑπολείμματα τοῦ τοίχου, τοῦ ἀποτελοῦντος τὴν ἄλλην πλευρὰν τοῦ ὀχετοῦ, εἰς τρόπον ὅστε νὰ μὴν εἶναι δυνατὴ ἡ καταμέτρησις αὐτῶν. Εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τῆς βορείας πλευρᾶς ἀνεφάνη ἡ τομὴ ἄλλου ὀχετοῦ (πίν. 8γ) καθέτου διευθύνσεως πρὸς τὸν πρῶτον, ἀκτίνος 75 περίπου ἐκ., ὀριζομένον ὑπὸ τοίχου 90 περίπου ἐκ. Εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τῆς βορείας πλευρᾶς ἀνεφάνη ἡ τομὴ τοῦ θεμελίου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, πλατύς 1.10 μ., ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐδράζονται αἱ τρεῖς ἀψίδες.

Ὅταν ὠρίσθη τελειωτικῶς ἡ στάθμη τῆς νέας λεωφόρου, τὸ ἡμέτερον κτήριον εὐρέθη περιβαλλόμενον κατὰ τὴν ἀνατολικήν, τὴν νοτιάν καὶ τὴν δυτικὴν αὐτοῦ πλευρὰν ὑπὸ ὑψώματος 2.50 περίπου μέτρων, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἦτο ἐκτισμένος ὁ οἰκίσκος τοῦ τέως ἱμάμη αὐτοῦ. Πέραν τοῦ ὑψώματος τούτου καὶ νοτιοανατολικῶς αὐτοῦ ἐξετείνετο ἡ πλατεία, ἐφ' ἧς εὐρίσκεται ὁ σταθμὸς αυτοκινήτων καὶ ἤτις ἦτο σχεδὸν τῆς αὐτῆς μετὰ τῆς λεωφόρου στάθμης. Ἀνέλαβεν ὄθεν, κατόπιν ἐντολῆς, ἡ διεύθυνσις τοῦ σταθμοῦ, ὅπως ἀπαλλοτριώσῃ τὸν οἰκίσκον καὶ ἀφαιρέσῃ ὀλόκληρον τὸ περὶ τὸ κτήριον ὕψωμα. Κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν ταύτην ἤλθον εἰς φῶς τὰ ἑξῆς:

1) Τεμάχιον μαρμαρίνου κίονος, μέσης διαμέτρου 35 ἐκ. καὶ μήκους 77 (πίν. 9α).

2) Ἔτερον τεμάχιον κίονος 34 ἐκ. καὶ μήκους 42 (πίν. 9β).

3) Τρίτον τεμάχιον τεθραυσμένου κίονος ἀκτίνος 37 καὶ μήκους 27 ἐκ. (πίν. 9γ).

4) Τραπεζοειδὲς κιονόκρανον ἢ ἐπίθημα (πίν. 10α), φέρον ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς κυκλικὴν στεφάνην, ἡ ἐντὸς τῆς ὁποίας περιλαμβανομένη ἐπιφάνεια ἔχει ἀποξεσθῆ (σχ. 20, α), χρησιμοποιοῦμενον ὡς στόμιον φρέατος.

5) Τεμάχιον ἐνεπιγράφου πλακός (πίν. 10β), ἐπιπέδου ἔμπροσθεν καὶ παρουσιαζούσης κοιλοκύρτους ἐπιφανείας ὀπισθεν (σχ. 20,β). Ἡ ἐπ' αὐτῆς ἐπιγραφή, κάτωθεν προχειρῶς χαραχθέντος σταυροῦ, ἔχει ὡς παραπλεύρως:

ΕΝΘΑΔ
ΕΚΑΤΑ
ΚΙΤΕΙΩ
ΑΝΥΣΠΙΣ
ΤΟΣΓΑ
ΕΛΕΩΙ

6) Ἐτέρα ἀνεπίγραφος πλάξ¹ τοῦ αὐτοῦ περιῖπου μεγέθους.

7) Διάφορα ὁστᾶ ἀνθρωπίνων σκελετῶν.

Ὁ εἰς τὴν βορείαν πλευρᾶν, κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τῆς λεωφόρου, ἀναφανεῖς ὀχετὸς ἔχει τὸν ὁμοίον του καὶ εἰς τὴν νοτίαν πλευρᾶν, ὡς ἀπεδείχθη κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν χωμάτων τοῦ ὑψώματος, ὅπου φαίνεται σαφέστερον καὶ ἐπὶ πλεον φέρων, εἷς τι σημεῖον αὐτοῦ, σημαντικὸν ὑπόλειμμα τοῦ ὀρίζοντος τὴν ἐξωτερικὴν αὐτοῦ πλευρᾶν τοίχου 90 ἐκ. (πίν. 6γ, 10γ καὶ 11α). Ἐπίσης εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς νοτίας πλευρᾶς ἦλθον εἰς φῶς ὑπολείμματα δαπέδου λιθοστρώτου, ἐκ μεγάλων πλακῶν πάχους 17 ἐκ. καὶ μεγέθους, κατὰ μέσον ὄρον, 100 × 90 ἐκ. (πίν. 11β). Τοῦ αὐτοῦ μεγέθους πλάκες ἀνεφάνησαν καὶ ἐπὶ τοῦ θεμελίου τοίχου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐδράζονται αἱ ἀψίδες (πίν. 7α, 11γ).

Ἡ ἀφαίρεσις τῶν χωμάτων ἐξ ἄλλου ἀπέδειξεν ὅτι τὰ εἰς τὴν βορείαν καὶ τὴν νοτίαν πλευρᾶν μεγάλα παράθυρα ἦσαν θύραι, καθότι τὰ κατακόρυφα ὅρια αὐτῶν συνεχίζονται μέχρι τῆς στάθμης τῶν μεγάλων λιθίνων πλακῶν, αἵτινες ἦλθον εἰς φῶς εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς προσόψεως. Ἐπίσης εἰς τὴν νοτίαν πλευρᾶν ἀνεφάνη τὸ μαρμαρίνον κατώφλιον τῆς θύρας ταύτης (πίν. 12α), ἀποτελούμενον ἐκ μονολίθου πλακὸς ἴσης πρὸς τὸ πλάτος τῆς θύρας, ἥτοι 1.30 μ. καὶ πάχους 13 ἐκ. Δεξιᾶ τῆς θύρας ταύτης καὶ εἰς ἀπόστασιν 19 ἐκ. ἀνεφάνη ἵχνος τοίχου καθέτου πρὸς τὴν νοτίαν πλευρᾶν, πάχους 70 ἐκ., ὅστις ἄπτεται τῆς ἀριστερᾶς ἀκμῆς τῆς παραπλεύρως κόγχης. Τὸ ἵχνος τοῦτο σύγκειται ἐκ δύο λίθων εἰσχωρούντων εἰς τὸν τοῖχον τῆς προσόψεως (πίν. 12α), τοποθετημένων ὅμως ὑπὸ κλίσιν ὡς ν' ἀπετέλουν τὴν ἀπαρχὴν τῶν τῶν, ἰδέα ἣτις ἐνισχύεται καὶ ὑπὸ τῶν κανονικῶς συνεχιζομένων, ὑπὸ τοὺς ἐξέχοντας, λίθων. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῶν ἐξέχόντων λίθων ἀπέχει τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ μαρμαρίνου κατωφλίου τῆς θύρας κατὰ 30 περίπου ἑκατοστά. Ἡ κατάστασις τοῦ τοίχου μεταξὺ θύρας καὶ κόγχης, ὑπὲρ τοῦ ἐξέχοντος λίθου, ἢ διακοπή, εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο,

¹ Τὴν πλάκα ταύτην εἶδον μὲν μετὰ τὴν φωτογράφησιν τῆς πρώτης, δὲν ἐπανεῦρον ὅμως, μετὰ δύο ἡμέρας, ὅτε ἐξήγησα ὅπως ἐξετάσω αὐτήν, διότι δυστυχῶς μετεφέρθησαν ἀμφοτέραι, κατὰ λάθος, μετὰ τῶν χωμάτων τῆς ἐκσκαφῆς.

τοῦ ἔξωτερικοῦ γείσου τοῦ κτηρίου καὶ οἱ ὑπὲρ αὐτὸ ἐξέχοντες λίθου (πίν. 6α. γ), ἐντείνουσι τὴν ἐντύπωσιν ὑπάρξεως εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τοίχου ἐπὶ τόξου ἐδραζομένου.

Τυχῶν τέλος σχετικῆς ἀδείας διενήργησα αὐτοπροσώπως, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν σανίδων τοῦ ξυλίνου πατώματος, ἐσκαφὴν χώματος, ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὰς βάσεις τῶν κίωνων τοῦ μεταξὺ τῶν δύο ἐσωτερικῶν χώρων τοῦ κτηρίου τριβήλου ἀνοίγματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸ τοῦ κεντρικοῦ παραθύρου τοῦ μεγάλου χώρου. Ἀπεκαλύφθησαν οὕτως αἱ βάσεις τῶν κίωνων (πίν. 12β), καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.10 μ. ἀπὸ τοῦ νοτίου τοίχου μέγα θεμελίον, πλάτους ἑνὸς μέτρου (πίν. 12γ), ὅπερ διήκει ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου μῆχρι τοῦ θεμελίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζονται οἱ κίονες τοῦ τριβήλου, ὅπερ ἐπίσης ἔχει πλάτος ἑνὸς μέτρου. Ἡ ἀφαίρεσις μεγάλου μέρους τοῦ ξυλίνου πατώματος ἔδειξεν ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ὑπὸ τῶν ἐξαγωνικῶν πηλίνων πλακῶν κεκαλυμμένου δαπέδου ἔχει ὑποστῆ καθίζησιν, κοιλανθεῖσα κατὰ τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ κτηρίου καὶ παρουσιάζουσα κυρτότητα ἐκεῖ ὅπου ὑποκάτω εὐρίσκεται ὁ ἀνακαλυφθεὶς τοίχος καὶ ὁ συμμετρικὸς αὐτοῦ πρὸς τὴν βορείαν πλευράν. Ἐπὶ τῶν θεμελίων τούτων ἦλθον εἰς φῶς ἀνεπαφοὶ αἱ ἀπαρχαὶ πλινθοκτίστων τοίχων πλάτους 70 ἐκ., ἐκτενόμεναι εἰς μῆκος 1.80 μ. ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (πίν. 13α) καὶ ἐπὶ τῶν ἀξόνων τῶν μεταξὺ τῶν μικρῶν καὶ τῆς μεγάλης ἀψίδος τοίχων, οὔτινες ἐπίσης παρουσιάζουν ἀνώμαλον ἐπιφάνειαν (πίν. 13β).

Ἐκτὸς τῶν ἀνασκαφῶν τούτων, τῶν ὁποίων ἡμῖν αὐτόπτης μάρτυς¹, πρέπει νὰ ἀναφερθῶσι καὶ τὰ ἐξῆς: Κατὰ τὴν κατασκευὴν μεγάλης ὑπογείου δεξαμενῆς βενζίνης, πλησίον τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν κτηρίου, ἀνεφάνη τοίχος πλάτους 2.00 μέτρων. Τὸ ὕψος του εἰς τὸ ἐν ἄκρον τοῦ ἐκ 12.50 μέτρων τμήματός του, ὅπερ ἦλθεν εἰς φῶς, ἦτο 1.70 μ. ἐνῶ εἰς τὸ ἄλλο 70 ἐκ. Τὸ θεμέλιον τοῦτο εἶχε διεύθυνσιν παράλληλον πρὸς τὴν τοῦ ἡμετέρου κτηρίου (σχ. 21), διήρχετο δὲ διὰ τῆς μάζης αὐτοῦ καὶ κατὰ διεύθυνσιν κάθετον πρὸς τὴν τοῦ τοίχου, ὀχετὸς ὕδατος ἀποτελούμενος ἐκ πηλίνων σωλήνων, ἔξωτροικῆς διαμέτρου 25 καὶ μήκους 38 ἐκ. (πίν. 13γ καὶ σχ. 21)².

¹ Ἐδῶ θεωρῶ καθήκόν μου, ὅπως δημοσίᾳ ἐκφράσω τὴν εὐγνωμοσύνην μου πρὸς τὸν διευθυντὴν τοῦ σταθμοῦ Λεωφορείων κ. Nezili Ozden καὶ τὸν βοηθὸν αὐτοῦ κ. Kerim Aygün διὰ τὰς παρασχεθείσας μοι εὐκολίας πρὸς παρακολούθησιν τῆς ἐσκαφῆς τῶν χωμάτων. Τὸ ἐπιδειχθὲν ἀπὸ μέρους τῶν ἐκλεκτῶν τούτων δημοσίων ὑπαλλήλων ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν ὑπῆρξεν ὁμολογουμένως ἄξιον πάσης ἐξάρσεως.

² Τὰς πληροφορίας ταύτας ἔλαβον, ἀφ' ἑνὸς μὲν παρὰ τοῦ διευθυντοῦ τοῦ σταθμοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ παρὰ τῶν διὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς δεξαμενῆς ἐργαζομένων κτιστῶν, οὔτινες καὶ μοι ὑπέδειξαν μετ' ἀκριβείας ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς μὴ καλυφθείσης εἰσέτι, κατὰ τὴν ἐπίσκεψίν μου, δεξαμενῆς τὰ σημεῖα ἀρχῆς καὶ τέλους τοῦ τοίχου καὶ τοῦ ὀχετοῦ, εἰς καταμέτρησιν τῶν ἀποστάσεων τοῦ ὁποίου προέβην ἰδιοχείρως.

Κατὰ τὴν διαρρῦθμισιν τῆς περὶ τὸν σταθμὸν λεωφορείων πλατείας ἀνεκαλύφθησαν τέσσαρα μεγάλα φρέατα (σχ. 22), ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο (α καὶ γ εἰς τὸ σχεδιογράφημα) εἶχον διάμετρον 3.00 μ., τὸ ἐν «δ» 2.00 μ. καὶ τὸ ἔτερον «β» 1.60 μ., περιεῖχε δὲ τὸ φρέαρ τοῦτο ὕδωρ μέχρις ὕψους 4 μέτρων.¹ Ἐχρησιμοποιήθη ἠλεκτροκίνητος ἀντλία διὰ τὴν ἐκκένωσιν τοῦ ὕδατος τούτου, ἀλλὰ κατέστη ἀδύνατον νὰ κατέλθῃ ἡ στάθμη του κάτω τῶν 80 ἐκ. ὑπὲρ τὸν πυθμένα. Τότε κατῆλθον ἄνθρωποι ἐν αὐτῷ διαπιστώσαντες ὅτι τὸ φρέαρ τοῦτο συνεδέετο μετὰ τῶν ἄλλων «β» διὰ σήραγγος καλυπτομένης δι' ἡμικυκλικῆς τόξου «ἐντὸς τῆς ὁποίας εἰσῆλθον δύο ἄνδρες, ὄρθιοι, ὁ εἰς παρὰ τὸν ἄλλον». Τὸ φρέαρ τοῦτο ἐκαλύφθη διὰ πλακόδης ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροκονιάματος, ἐν μέρει δὲ ἔμεινεν ὑπὸ τὸ κτισθὲν ἐκεῖ ἐστιατόριον τοῦ σταθμοῦ, ἐνῶ τὰ ἄλλα τρία φρέατα ἐπληρώθησαν¹.

Ἐπίσης παρὰ τὸ φρέαρ δ ἀνεφάνησαν ὁστὰ ἄνευ σαροκοφάγων ὡς καὶ ὀλόκληρος σκελετός.

Δυτικῶς τοῦ κτηρίου καὶ εἰς μικρὰν ἀπ' αὐτοῦ ἀπόστασιν (σχ. 22) ἤλθεν ἐπίσης εἰς φῶς ὑπόγειος θόλος, τοῦ ὁποίου ἡ τομὴ (πίν. 14α) κατέστη ὄρατή.

21. Ὑλικὰ οἰκοδομῆς: Τὸ κτήριο δὲν διατηρεῖ εἰ μὴ μόνον τὰ οἰκοδομικά του ὕλικά, ἤτοι τὸν εἰς τὰ κτήρια τῆς πρωτεύουσας χρησιμοποιοῦμενον ὑπόλευκον λαξευτὸν λίθον², τὰς ὀπτοπλίνθους καὶ τὸ κονίαμα. Εἰς ταῦτα δέον νὰ προστεθῇ τὸ λευκὸν μάρμαρον τῶν κορμῶν καὶ τῶν κιονοκράνων τῶν κίωνων καὶ τοῦ καταφλίου τῆς θύρας, τῆς νοτίας πλευρᾶς καὶ ὁ παρόλιθος τοῦ λοξομήτου γείσου.

α) Λίθοι: Οἱ χρησιμοπονηθέντες λίθοι εἶναι κατὰ κανόνα ἐπιμήκεις ὀριζοντίως τοποθετημένοι (πίν. 14β) καὶ οὐχὶ πολὺ κανονικοί, τῶν ὁποίων τὸ μέγεθος ποικίλλει³, ἀναλογίας κατὰ μέσον ὄρον (1:3) ἐν πρὸς τρία. Εἰς τὰς ἀψίδας εἶναι ὁμοιογενέστεροι καὶ κανονικώτερον λελαξευμένοι, τῶν ἀμβλειῶν γωνιῶν τῶν ἀψίδων δημιουργουμένων διὰ καταλλήλου καὶ ἐπιμεμελημένης λαξεύσεως τῶν λίθων. Μεγαλύτεροι λίθοι, ὡς ἀνωτέρω

¹ Γενικῶς περὶ τῆς ὑπάρξεως τῶν φρεάτων τούτων μαρτυροῦν ὁ διευθυντὴς τοῦ σταθμοῦ καὶ οἱ περὶ αὐτὸν. Λεπτομερεῖας περὶ τῆς ἀκριβοῦς θέσεώς των, τοῦ μεγέθους των καὶ τῆς συνδεούσης αὐτὰ σήραγγος μοὶ παρέσχεν ὁ ἀρχιεργάτης τεχνικῆς ἐπιβλέψεως τῶν κτηρίων τοῦ σταθμοῦ Λεωφορείων Fiat Cirit, αὐτόπτης μάρτυς καὶ εἰς ἐκ τῶν κατελθόντων εἰς τὸν πυθμένα τοῦ φρεάτος. Εἰς τὴν κρίσιν τούτου ὑπέβαλλον τὸ δημοσιευόμενον σχεδιογράφημα (σχ. 22), τὸ ὁποῖον καὶ ἐπεκύρωσεν ὡς ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὴν ἀλήθειαν.

² Σχετικὰ πρὸς τὴν σύστασιν του βλέπε εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἀνὰ χεῖρας μελέτης, σ. 5 κ.ε.

³ Μεγέθη λίθων εἰς ἑκατοστόμετρα: 30 × 10, 40 × 14 33 × 16, 40 × 12 κλπ.

ἀνεφέρθη, ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὰ ὑπὸ τὸ λοξόμητον γείσον στρώματα τῆς βορείας πλευρᾶς, ὅπου διὰ τὸ αὐτὸ ὕψος ἀντὶ πέντε ὑπάρχουν τέσσαρες λίθοι. Ἐπίσης λίθοι ἐξαιρετικοῦ μεγέθους ἐν εἶδει παχεῶν πλακῶν, ὡς εἶδομεν, ὑπάρχουν εἰς τὴν δυτικὴν γωνίαν τῆς νοτίας πλευρᾶς καὶ εἰς τὴν βᾶσιν τῶν ἀψίδων.

β) Πλίνθοι: Καὶ αἱ πλίνθοι εἰς τὸ κτήριο τοῦτο δὲν παρουσιάζουν ὁμοιομορφίαν. Ἄν καὶ γενικῶς δύνανται ἀπὸ ἀπόψεως μεγέθους νὰ χωρισθῶσιν εἰς τρεῖς ομάδας, τῆς πρώτης περιλαμβανοῦσης πλίνθους περίπου $35 \times 35 \times 4$, τῆς δευτέρας $25 \times 25 \times 3,5$ καὶ τῆς τρίτης $15 \times 15 \times 3$, οὐχ ἦττον ὅμως οἱ τῆς πρώτης κυμαίνονται μεταξύ 36 καὶ 30 ἐκ. καὶ τῆς δευτέρας μεταξύ 26 καὶ 22 ἐκ. Αἱ πλίνθοι τῆς πρώτης ομάδος εἶναι αἱ γενικῶς εἰς τὸ κτήριο χρησιμοποιηθεῖσαι τόσον εἰς τὰ ὀριζόντια στρώματα ὅσον καὶ εἰς τὰ μεγάλα τόξα, αἱ τῆς δευτέρας ἐχρησιμοποιοῦνται εἰς τὰ τόξα τῆς παρὰ τὸ παραθύρον τῆς νοτίας πλευρᾶς κόγχης καὶ τῆς παραπλεύρως αὐτῆς θύρας, ἐνῶ αἱ τῆς τρίτης ομάδος εἰς τὰ μικροσκοπικὰ τόξα τῶν παραθύρων τῶν μικρῶν ἀψίδων.

γ) Κονίαμα: Τὸ κονίαμα ὑπέρυθρον κουρασάνι, εἰς ὅλον ἀνεξαίρετως τὸ κτήριο, τόσον εἰς τὰ ὀριζόντια στρώματα ὅσον καὶ εἰς τὰ τόξα παρουσιάζει εἰς τὴν ὄρατὴν αὐτοῦ ἐπιφάνειαν κλίσιν, ἢ ἀναλογικὴ σχέσις του δὲ πρὸς τὰς πλίνθους εἶναι 1:1,5 (πίν. 14β).

22. Τοιχοδομία: Ἄν καὶ εἰς τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας τοῦ κτηρίου παρατηρεῖται σαφῆς διάταξις, ἀποτελουμένη ἐξ ἐναλλαγῆς πέντε ζωνῶν λίθων καὶ τεσσάρων πλίνθων (πίν. 14β), οὐχ ἦττον ὅμως ἡ γενικὴ ἐντύπωσις τοῦ ἐξετάζοντος αὐτὸ εἶναι ὅτι τοῦτο στερεῖται τῆς χαρακτηριζούσης ἄλλα κτήρια τῆς πρωτεύουσας σταθερότητος καὶ τάξεως¹. Τὸ ἀκανόνιστον τῶν λίθων, οἵτινες, ἂν καὶ λαξευτοί, παρουσιάζουν ἀνομοιογένειαν μεγέθους, ἡ ποικιλία τῶν διὰ τὸν αὐτὸν σκοπὸν χρησιμοποιηθεισῶν πλίνθων, τῶν ὁποίων οἱ κατακόρυφοι ἄρμοί, ἴσως λόγῳ τῶν διαφόρων μεγεθῶν των, συννεοῦνται δημιουργοῦντες συνεχεῖς ζώνας, ἡ παρεμβολὴ ἄνευ ἀποχωρῶντος λόγου τῶν τεσσάρων ζωνῶν μεγαλυτέρων λίθων εἰς τὴν βορείαν πλευράν, ἡ ἀπὸ τριπλῆς εἰς διπλὴν σειρὰν μετατροπὴ τῶν ὑπὸ τὸ γείσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς πλίνθων, ἐπίσης ἄνευ ἀποχωρῶντος λόγου, ἀκόμη καὶ ἡ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον πρόχειρος κατασκευὴ τῶν εἰς τὸ τρίβηλον κίωνων, ὅπου τὰ κιονόκρανα εἶναι ἀκανόνιστα, ἡ δὲ σπεῖρα τῆς βάσεως τοῦ

¹ Ὅπως π.χ. συμβαίνει εἰς τὸ ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ ἐξεταζόμενον δεύτερον κτήριο, τὸ γνωστὸν ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Σαντζακτάρ μεστζηδί.

δεξιού κίονος ἔχει ἀφειθῆ ἀκαμπύλωτος, ὑπερβαίνουνσι τὰ ὄρια τῆς ἀδιαφορίας πρὸς ἀκριβολογίαν τῶν βυζαντινῶν οἰκοδόμων¹, μαρτυροῦντα οὐχὶ περὶ προθέσεως γραφικῆς, ἀλλὰ μᾶλλον περὶ «λαϊκῆς» οἰκοδομῆς, μὲ περιορισμένα μέσα, ἐγγιζούσης ἐνίοτε τὰ ὄρια τῆς κακοτεχνίας.

Παρὰ ταῦτα ὁμως τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας, διὰ τῆς αὐστηρᾶς ἐν-αλλαγῆς τῶν ἐκ πέντε λίθων καὶ τεσσάρων πλίνθων στρωμάτων, καθ' ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ κτηρίου, ἐντάσσει τοῦτο σαφῶς εἰς τὴν παράδοσιν τῆς Σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἣτις, ὡς εἶδομεν εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς μελέτης ταύτης (σ. 11), ἐφαρμόζει τὸ σύστημα τοῦτο ἤδη ἀπὸ τῆς προ-ἰουστινιανείου ἐποχῆς, δυνάμεθα δὲ νὰ παρακολουθήσωμεν τοῦτο κατὰ τοὺς μετέπειτα αἰῶνας εἰς πλεῖστα ὅσα κτήρια τῆς Πρωτευούσης. Οὕτω: κατὰ τὸν 6^{ον} αἰῶνα ἀνευρίσκομεν τοῦτο

- α) Εἰς τὴν νοτιάν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου (EBERSOLT-THIERS, *Les églises de Con/ple*, 1913, σ. 36)
- β) Εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Εἰρήνης (GEORGE, *St Eirene*, σ. 63, πίν. 8,10)

Κατὰ τὸν 11^{ον} καὶ τὸν 12^{ον} αἰῶνα

- α) Εἰς τὰς μονὰς Παντελόπου καὶ Παντοκράτορος (EBERSOLT-THIERS, ἔ.ἀ. σ. 180, 202)
- β) Εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἁγίων Θεοδώρων (Κιλισὲ τζαμί) (Αὐτόθι σ. 158)
- γ) Εἰς τὰς ἐπισκευὰς τῆς μονῆς τοῦ Μυρελαίου (Αὐτόθι σ. 63, 142)

Κατὰ τὴν παλαιολόγειον ἐποχὴν

- α) Εἰς τὴν μονὴν τῆς Παμμακαρίστου (Αὐτόθι σ. 239)
- β) Εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ νάρθηκος τῆς μονῆς τῆς Χώρας (SCHMIDT, *Kahriye djami*, πίν. LXXIV)
- γ) Εἰς Τεκφούρ — σαράϊ (VAN MILLINGEN, *Byz. Ch. of Con/ple*, σ. 109, 114)

23. Κίονες, κιονόκρανα (παρένθ. πίν. ΙΔ' καὶ πίν. 12β, 14γ, 15β, 15γ): Οἱ εἰς τὸ μεταξὺ τῶν δύο ἐσωτερικῶν χώρων τριβήλον μαρμάρινοι κίονες εἶναι ὀλικοῦ ὕψους, συμπεριλαμβανομένων βάσεων καὶ κιονοκράνων, 2.56 μ., μέσης δὲ διαμέτρου 33 ἑκατοστομέτρων.

Τὸ κιονόκρανον σχήματος ἀνεστραμμένης κολούρου πυραμίδος (πίν. 14γ)

¹ Π. ΜΙΧΕΛΗ, *Αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς Βυζαντινῆς τέχνης*, σ. 41, 44.

μετ' ἐλαφρῶς καμπυλωμένον ἐδρῶν ἔχει ὕψος 37 ἐκ., στρογγυλοῦται εἰς τὸ κάτω αὐτοῦ μέρος, ὅπου προσαρμόζεται ἐπὶ τοῦ κορμοῦ, ἐνῶ ἡ ἄνω ἐπιφάνεια αὐτοῦ εἶναι τετραγώνον πλευρᾶς 50 ἐκ. Ἐκάστη ἔδρα του φέρει ἐγγάρακτον πλαίσιοι, ἐντὸς τοῦ ὁποίου, εἰς μὲν τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν δυτικὴν ὄψιν ἔχει λαξευθῆ φύλλον ἀμπέλου τυποποιημένον, εἰς τὴν νοτίαν τοῦ δεξιοῦ καὶ τὴν βορείαν τοῦ ἀριστεροῦ κιονοκράνου ὁ χαρακτηριστικὸς βυζαντινὸς σταυρὸς ἐπὶ μικροῦ κυκλικῷ δίσκου (κόσμου), εἰς δὲ τὰς ἄλλας δύο ἔδρας, τὰς ἐναντι ἀλλήλων κειμένας, σταυρὸς «ἐλληνικοῦ» τύπου ἐντὸς στεφάνης κυκλικῆς. Ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου ὑπάρχει, ἐν εἴδει ἐπιθήματος, πλάξ ἐκ πορολίθου λοξότμητος κατὰ τὸ ἐκ 10 ἐκ. πάχος της, ἐπὶ τῆς ὁποίας καταλήγουν τὰ τόξα.

Ὁ κορμὸς ἔχει διάμετρον εἰς τὸ ἀνώτερον αὐτοῦ ἄκρον 31 ἐκ., εἰς δὲ τὸ κατώτερον 35. Εἰς ἀπόστασιν 11 ἐκ. ἀπὸ τοῦ κιονοκράνου φέρει ἐγγάρακτον κοιλόκυρτον στεφάνην, ἐνῶ εἰς τὸ κατώτερον αὐτοῦ ἄκρον καταλήγει εἰς ταινίαν 7 ἐκ. πλάτους.

Αἱ βάσεις τῶν κίωνων (πίν. 12β) ἀποτελοῦνται ἐκ τετραγώνων πλίνθων πλευρᾶς 56 ἐκ. καὶ πάχους 12, σπείρας εἰς τέταρτον κύκλου πάχους 8 ἐκ. καὶ ταινίας ὕψους 7 ἐκ., προεξεχούσης κατὰ τι τῆς εἰς τὸ ἄκρον τοῦ κορμοῦ ταινίας, ἣτις ἐπικάθεται ἐπ' αὐτῆς. Εἰς τὸν βόρειον κίονα ἐπὶ τῆς ταινίας ταύτης εἶναι λελαξευμένον τὸ γράμμα Μ καὶ παρ' αὐτῷ σταυρὸς (πίν. 12β). Εἰς τὸν νότιον κίονα ἡ ταινία τοῦ κορμοῦ ἔχει ὕψος 15 ἐκ. (πίν. 15γ), ἡ δὲ σπείρα τῆς βάσεως ἔχει μείνει ἀλάξευτος, δηλ. παρουσιάζει ὄψιν κυλίνδρου ἐνῶ εἷς τι μόνον σημεῖον αὐτῆς ἔχει καμπυλωθῆ, ὡς νὰ διεκόπη ἡ ἐργασία τῆς λαξεύσεως ἐν τῇ ἀρχῇ της.

24. Τὸ ἀρχικὸν δάπεδον: Ἡ ἀποκάλυψις, διὰ τῆς ἐκσκαφῆς τοῦ χώματος ὑπὸ τὸ ξύλινον δάπεδον, ὀλοκλήρων τῶν βάσεων τῶν κίωνων, καθώρισε τὴν ἀρχικὴν στάθμην τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἣτις συμπίπτει πρὸς τὴν τοῦ δαπέδου τοῦ ὀριζομένου διὰ τῶν εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀναφανέντων μεγάλων λίθων, ὡς καὶ πρὸς τὴν στάθμην τοῦ κατοφλίου τῆς νοτίας θύρας. Οὕτω τὸ ἀρχικὸν δάπεδον καθορίζεται ὅτι εὐρίσκετο 66 ἐκ. βαθύτερον τοῦ ξυλίνου καὶ 31 τοῦ ἐξ ἐξαγωνικῶν κεραμίνων πλακῶν δαπέδου.

Ὑπολείμματα τοῦ καλύπτοντος τὸ ἀρχικὸν δάπεδον ὕλικου δὲν ἀνεφάνησαν οὔτε κατὰ τὴν παρὰ τὸν κίονα διενεργηθεῖσαν ἐκσκαφήν, οὔτε κατὰ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ πρὸ τοῦ κεντρικοῦ παραθύρου θεμελίου.

ΣΧΕΔΙΑ, ΠΕΡΙΓΡΑΦΑΙ ΚΑΙ ΓΝΩΜΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ

Εἰς τὸ ἔργον τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ¹ εὐρίσκομεν διὰ πρώτην φοράν ἀπεικόνισιν τοῦ κτηρίου, ὅπου τοῦτο παρίσταται προοπτικῶς ἐκ τῆς νοτιοδυτικῆς του γωνίας (πίν. 15α). Ἐπὶ τοῦ σχεδίου τούτου ὑπάρχουσι διαφωτιστικάι τινες ἐνδείξεις. Οὕτω: ἢ εἰς τὴν δυτικὴν πρόσοψιν θύρα φαίνεται μετατραπέισα εἰς παράθυρον διὰ λιθίνου πλαισίου καὶ κυκλιδώματος χαρακτηριστικοῦ τῆς Ὀθωμανικῆς περιόδου, τὴν αὐτὴν ὄψιν δὲ παρουσιάζει καὶ ἡ νοτιὰ θύρα. Ἡ εἴσοδος εἰς τὸ κτήριο γίνεται διὰ χαμηλῆς θύρας, εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἐκ τῶν ὑστέρων ἀνοιγεῖσα, ἐξηγουμένου οὕτω τοῦ ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ ἀναφερθέντος ἐντειχισμένου ἀνοίγματος πρὸς τ' ἀριστερὰ τῆς κυρίας εἰσόδου. Τὰ ὑπὲρ τὸ λοξόμητον γείσον ἴχνη τόξων σημειοῦνται σαφῶς, τοῦ ὑπὲρ τὴν δυτικὴν θύραν τονισθέντος δι' ἰχνογραφῆσεως κανονικῶν πλίνθων, μᾶλλον αὐθαιρέτως, διότι εἶναι ὅλως ἀπίθανον νὰ ἀφηρέθησαν αὐταὶ δι' ἐπὶ τοῦτο προσπαθείας εἰς τοὺς μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ χρόνους. Εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τῆς νοτίας πλευρᾶς, ἀμέσως ἀπὸ τοῦ παραθύρου τῆς ἀρχόμενον, φαίνεται πρόσκτισμα, φέρον, εἰς τὴν θέσιν ἀκριβῶς ὅπου κατὰ τὴν ἐσκαφὴν τῶν χωμάτων ἀνεφάνησαν οἱ κεκλιμένοι λίθοι οἱ ὑποτυποῦντες τὴν ἀπαρχὴν τόξου, πλινθοκτίστου, κατὰ τὸν τρόπον ἰχνογραφῆσεώς του. Ὁλόκληρος κορμὸς κίονος ἔχει σχεδιασθῆ καίμενος καταγῆς, τεμάχια δὲ τινε ἄλλων φαίνονται ἐμπεπηγμένα εἰς αὐτήν, ἅτινα πιθανὸν νὰ εἶναι τὰ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν ἐξαχθέντα. Μουσουλμανικαὶ ἐπιτύμβιοι πλάκες φαίνονται πρὸ τῆς νοτίας πλευρᾶς, ἐξ οὗ δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι τὰ κατὰ τὴν ἐσκαφὴν τῶν πρὸ τῆς προσόψεως ταύτης χωμάτων ἀνευρεθέντα ὅσα ἀνήκουσιν εἰς τοὺς τάφους τούτους.

Εἰς τὴν σύντομον περιγραφὴν τοῦ κτηρίου ὁ συγγραφεὺς λέγει ὅτι τὸ πλάτος του εἶναι 6.50 καὶ τὸ μῆκος του 8.30 μ., ἀριθμοὶ οἱ ὅποιοι δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς τὸ πραγματικὸν μέγεθος τοῦ κτηρίου (7.75 × 11.00). Πιθανὸν νὰ ἐννοῇ τὸν ἐσωτερικὸν μέγαν χώρον του (6.20 × 7.25), πρὸς τὸ μέγεθος τοῦ ὁποίου πλησιάζουν οἱ προτεινόμενοι ἀριθμοί, τοὺς ὁποίους φαίνεται καθώρισε κατὰ προσέγγισιν, παρατηρῶν ἐκ τοῦ παραθύρου, διότι, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς περιγραφῆς του, δὲν εἰσῆλθεν ἐντὸς τοῦ κτηρίου. Ἐξετάζων τὸ

¹ Γ. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, Βυζαντιναὶ μελέται, σ. 376.

ἑσωτερικὸν ἐκ τοῦ «παραθύρου τοῦ νάρθηκος»¹ εἶδε τοὺς δύο μαρμαρίνους κίονας τοῦ τριβήλου ἀνοίγματος, ὑποθέσας αὐτοὺς «ὑποκρατοῦντας τὰ κατηχούμενα» ἐπ' αὐτῶν δὲ «γεγλυμμένα κοσμήματα ἀκαλέστατα», ἄδικος διαπίστωσης, προελθοῦσα, φαίνεται, ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐκ τοῦ παραθύρου δὲν ἠδυνήθη νὰ ἴδῃ καλῶς τοὺς σταυροὺς, τῶν ὁποίων τὰ ὀριζόντια μέλη ἔχουν ἀποξεσθῆ, θεωρήσας τούτους ἀκατανόητα «κοσμήματα».

Σημασίαν ἔχει ἡ μαρτυρία του ὅτι «ὁ νάρθηξ ἐπὶ βυζαντίων ἐκοσμεῖτο διὰ δύο κίονων μαρμαρίνων, τῶν ὁποίων ὁ εἷς κεῖται καταγῆς».

Ἐφ' ὅσον ὁμιλεῖ περὶ παραθύρου τοῦ νάρθηκος, κίονων ὑποβασταζόντων κατηχούμενα, οἵτινες ἴστανται εὐθύς μετὰ τὴν εἴσοδον», εἶναι πιθανὸν νὰ ἐννοῆ, ὅτι ὁ νάρθηξ ἐξωτερικῶς ἐκοσμεῖτο διὰ δύο κίονων ἐν εἴδει προπύλου. Φαίνεται δὲ ὅτι ἕξῃ τούτου εἶδεν ἀσφαλῶς διὰ νὰ ἀποφαίνεται τόσον κατηγορηματικῶς. Ἐπίσης σπουδαία εἶναι ἡ μαρτυρία περὶ «ἀμυδρῶν χρωμάτων βυζαντινῶν εἰκόνων» ἐπὶ τῆς νοτίας προσόψεως, ἅτινα ἄφινον νὰ διαφαίνονται «κεφαλαιὶ ἀγίων»². Τὰ χρώματα ταῦτα, λέγει, «εἶδε ὑπὸ τὸ γείσωμα τοῦ δεξιῦ τοίχου». Ἐννοεῖ ἄρα γε τὸ γείσωμα τῆς στέγης ἢ τὸ εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς προσόψεως ταύτης λοξόμητον γεῖσον; Πρόκειται μᾶλλον περὶ τῆς πρώτης ἐκδοχῆς, διότι ὑπὸ τὸ γείσωμα τῆς στέγης ὑπάρχουν τὰ ἕξῃ τῶν τόξων, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἐπιφανείας καταλληλοτέρας καὶ ἀπὸ ἀπόψεως καθωρισμένον ἐπιφανειῶν καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ρυθμικῆς ἐναλλαγῆς διὰ ζωγραφικὴν διακόσμησιν.

Κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ τὸ κτήριον ἦτο ἐγκαταλελειμμένον, τὸ δὲ «δάπεδον εἰς τινὰ μέρη ἀνεσκαμμένον», πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐξηγεῖ τὴν μὴ ἀνεύρεσιν κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τοῦ χώματος εἰς τὰς βάσεις τῶν κίονων καὶ πρὸ τοῦ μεγάλου παραθύρου, τοῦ καλύπτοντος τὸ ἀρχικὸν δάπεδον ὕλικου, τὸ ὁποῖον, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἀπετελεῖτο ἐκ μαρμαρίνων πλακῶν, ἀφαιρεθειῶν ἤδη πρὸ τῆς ἐπισκέψεως τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ.

Ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον τοῦ κτηρίου εὐρίσκομεν εἰς τὸ περὶ τῶν βυζαντινῶν ναῶν τῆς πόλεως πραγματευόμενον ἔργον τοῦ VAN MILLINGEN³ (σχ. 23) δυστυχῶς ὅμως πλήρες ἀνακριβειῶν. Αἱ ἀψίδες ἐξωτερικῶς ἐσχεδιάσθησαν ἢ μὲν μεγάλη ὡς πεντάπλευρος, αἱ δὲ μικραὶ ὡς τρίπλευροι, ἐνῶ, ὡς ἐλέχθη ἐν τῇ περιγραφῇ, ἡ μεγάλη εἶναι ἐπτάπλευρος, αἱ δὲ μικραὶ πεντάπλευροι. Πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ παραθύρου τῆς νοτίας πλευρᾶς ὑπάρχουν εἰς τὸ σχέδιον τρεῖς ἑσοχαί, ἐν εἴδει κογχῶν, ἐνῶ θύρα ἴσου πλάτους πρὸς τὸ τοῦ

¹ Δηλ. ἐκ τῆς σημερινῆς δυτικῆς πύλης.

² Γ. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 376.

³ A. VAN MILLINGEN, *Byzantine Churches in Conple*, σ. 261.

μικροῦ χώρου ἀνοίγεται εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς αὐτῆς πλευρᾶς.

Αἱ ἀνακρίβειαι ἐπαναλαμβάνονται εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ κτηρίου¹, ὅπου λέγεται ὅτι μικραὶ ἀψίδες show three sides on the exterior, ἡ δὲ κεντρικὴ projects six sides! Ἐπίσης ἐπὶ τῶν κιονοκράνων λέγεται ὅτι εἶναι λελαξευμένα ἐπὶ μὲν τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῶν φύλλα, ἐπὶ δὲ τῆς βορείας καὶ τῆς νοτίας σταυροὺς ἐγγεγραμμένους εἰς κύκλον, ἐνῶ, ὡς εἶδομεν ἐν τῇ περιγραφῇ, οἱ σταυροὶ εὐρίσκονται μόνον εἰς τὴν μίαν ὄψιν τῶν κιονοκράνων. Διὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν λέγονται τὰ ἐξῆς: Along the exterior of the south wall are traces of a string-course, of a cloister, and of a door leading to the western compartment, ἐξ οὗ καταφαίνεται ὅτι διεπιστώθη μὲν κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ κτηρίου ἡ ὑπαρξίς μιᾶς θύρας εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν, ἐλησμονήθη ὅμως κατόπιν ἡ θέσις τῆς θύρας ταύτης, ἥτις ὑπάρχει πράγματι πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ παραθύρου (πίν. 13 καὶ σχ. 18) καὶ, λόγῳ τοῦ εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἄκρον ὑπάρχοντος τυφλοῦ τόξου, ἐνομίσθη ὅτι ἐκεῖ θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετηθῇ αὕτη.

Σπουδαιότητα ἐνέχει ἡ μαρτυρία καθ' ἣν the western entrance stands between two pilasters and it is an upright shaft buried for the most part in the ground, probably the vestige of a narthex, ὥστε κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ VAN MILLINGEN ἐσώζοντο ὑπολείμματα in situ τῶν δύο κίωνων, τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ὁ ΠΑΣΠΑΤΗΣ.

Προσεκτικωτέρα εἶναι ἡ σύντομος περιγραφὴ τοῦ J. EBERSOLT εἰς τὸ ἔργον του Les Églises de Constantinople (σ. 262), ὅπου πολὺ ὀρθῶς λέγει ὅτι absides à cinq et sept pans se rencontrent aussi à Monastir-Djami un petit édifice situé non loin de Top-Karou. Il est précédé d'un Narthex qui s'ouvre sur la nef par une triple arcade soutenue par deux colonnes en marbre. Τὰ αὐτὰ ἐπίσης ἀναφέρει εἰς μίαν τῶν ἐκθέσεών του².

Ὁ SCHNEIDER ἀναδημοσιεύει αὐτούσιον τὸ σχέδιον τοῦ VAN MILLINGEN³ ἄνευ τινὸς περιγραφῆς, ὃ δὲ JANIN⁴ περιορίζεται εἰς τὸ νὰ εἴπῃ μόνον, ὅτι εἶναι précédé d'un narthex à deux colonnes, dont les chapiteaux portent des monogrammes martelés, ἐνῶ, ὡς εἶδομεν, δὲν πρόκειται περὶ μονογραφήματων, ἀλλὰ περὶ φύλλων καὶ σταυρῶν.

Τὸ ζήτημα τῆς ταυτότητος τοῦ κτηρίου, ἐλλείψει περὶ αὐτοῦ ἐνδείξεων

¹ A. VAN MILLINGEN, σ. 264.

² J. EBERSOLT, Rapport sommaire sur une Mission à Con/ple, 1911, σ. 13.

³ A. M. SCHNEIDER, Byzanz, σ. 63, σχ. 20.

⁴ R. JANIN, La Géogr. Ecclésiastique de L'Emp. Byz., 1 partie, tome III, σ. 559.

εις τούς βυζαντινούς χρονογράφους, αποτελεί πρόβλημα ἄλυτον, τῶν ἐρευνητῶν περιοριζομένων εἰς τὸ νὰ δείξουν τὸ ἀβάσιμον τῆς γνώμης τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ¹ ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου, τὸν ὁποῖον ἔκτισεν ὁ δομῆστικὸς Φωκᾶς Μαρούλης, ἐπὶ τῶν θεμελιῶν παλαιοτάτου ναοῦ ἀφιερωμένου εἰς τὰς ἁγίας Μηνοδώραν, Νυμφοδώραν καὶ Μητροδώραν.

Καὶ ἐνῶ ὁ ΠΑΣΠΑΤΗΣ παραδέχεται ὡς χρονολογίαν ἰδρύσεως τοῦ κτηρίου τὸν 14^{ον} αἰῶνα, ὁ SCHNEIDER, ἐκ τῆς κεκλιμένης ἐπιφανείας τοῦ κονιάματος, ἐξάγει τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ κτήριον πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀνήκον εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα², γνώμην τὴν ὁποίαν ἀσπάζεται καὶ ὁ JANIN³.

Προκειμένου περὶ τοῦ προσορισμοῦ καὶ τῆς μορφῆς τοῦ κτηρίου αἱ γνώμαι πάντων τῶν ἐρευνητῶν συμπίπτουν ὅτι πρόκειται περὶ ναοῦ καὶ δὴ α) κατὰ τὸν JANIN ὅτι τὸ κτήριον εἶναι «de forme allongée à un seul compartiment», β) κατὰ τὸν MILLINGEN «A small oblong hall roofed in wood»⁴, γ) ὁ EBERSOLT, ὅστις ἀποτελεῖ μοναδικὴν ἐξαίρεσιν λέγει, ὅτι «le monument a été mutilé, la grande abside a été détruite dans sa partie supérieure et la toiture encharpente est moderne; c'était peut être à l'époque Byzantine une église à croix grecque»⁵, δ) ὁ ΠΑΣΠΑΤΗΣ ὑποθέτει ἐπὶ πλέον ὅτι «ὁ νάρθηξ καὶ ἡ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ ναοῦ τούτου ἦσαν τὸ πάλαι περιστυλιὸν καὶ ἔνεκα τούτου διεσώθησαν αἱ μέχρι τοῦδε φαινόμενα κεφαλαὶ ἀγίων»⁶.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν Γ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΟΥ ΚΤΗΡΙΟΥ

25. Ἡ ἐξωτερικὴ στοά: Ὡς εἶδομεν ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ κτηρίου τὰ ἴχνη τῶν τόξων τὰ ὁποῖα διαγράφονται σαφῶς εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς βορείας, τῆς δυτικῆς καὶ τῆς νοτίας προσόψεως αὐτοῦ (παρένθ. πίν. ΙΑ', ΙΒ', ΙΓ'), τὸ εἰς τὰς τρεῖς ταύτας προσόψεις σωζόμενον καὶ καθορίζον τὰς ἀπαρχὰς τῶν ἰχνῶν λοξότμητον γείσον, οἱ χαρακτηριστικῶς πάντοτε μεταξὺ τῶν ἰχνῶν τῶν τόξων ἐξέχοντες λίθοι, ὡς καὶ τὰ ὑπολείμματα θεμελιῶν καὶ

¹ Ε. ἀ. σ. 377.

² SCHNEIDER, ἔ.ἀ. σ. 62.

³ JANIN, ἔ.ἀ. σ. 659.

⁴ VAN MILLINGEN, Byzantine Churches, σ. 264.

⁵ EBERSOLT, Les Églises de Constantinople, σ. 262.

⁶ ΠΑΣΠΑΤΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 376.

κίωνων, τὰ ὅποια ἤλθον εἰς φῶς κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τῶν περὶ τὸ κτήριο χωμάτων (ἀνωτ. σ. 64, καὶ πίν. 6γ, 10γ, 11α), εἶναι, ἐν ἀκόμῃ στοιχείον μαρτυροῦντα περὶ τῆς ὑπάρξεως ἄλλοτε, εἰς τὴν βορείαν, τὴν δυτικὴν καὶ τὴν νοτιάν πλευράν, στοᾶς, ἥτις κατέληγεν εἰς τὰς πρὸς Βορρᾶν καὶ πρὸς Νότον προεκτάσεις τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ποῖα ὅμως τὰ ὄρια καὶ ἡ γενικὴ διάταξις τῆς στοᾶς ταύτης; Τοῦτο θὰ ἐπιχειρήσωμεν νὰ καθορίσωμεν ἐν τοῖς κατωτέρω καὶ ἐπὶ τῇ βάσει πάντοτε τῶν διασωζομένων στοιχείων.

Π ρ ῶ τ ο ν: Τὸ κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ πρὸς Νότον τοῦ κτηρίου ὑψώματος ἀναφανέν ὑπόλειμμα τοίχου (σχ. 24 Α: **αβγδ**) παρουσιάζει (πίν. 10γ) κανονικὴν πρόσοψιν «**αβ**», πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δεικνύει ὅτι τὸ πλάτος τῆς νοτίας στοᾶς εἶναι ἡ ἀπόστασις τοῦ ἐπιπέδου τούτου «**αβ**» ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τῆς νοτίας προσόψεως τοῦ κτηρίου. Ἐφ' ὅσον δὲ ὁ ὑπὸ τοῦ τοίχου τούτου ὀριζόμενος «ὄχετος» ἤλθεν εἰς φῶς καὶ εἰς τὴν βορείαν πλευράν (παρένθ. πίν. Θ' καὶ πίν. 8β) καὶ εἶναι τῶν αὐτῶν διαστάσεων μετὰ τοῦ νοτίου, ἔπεται ὅτι καὶ τὸ εἰς τὴν βορείαν πλευράν πλάτος τῆς στοᾶς ὄφειλε νὰ εἶναι ἴσον πρὸς τὸ τῆς νοτίας, ὡς καὶ ἡ συμμετρία τοῦ κτηρίου θὰ ἀπῆτει. Ἐπειδὴ ἐξ ἄλλου κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ πρὸς Νότον ὑψώματος οὐδὲν ἴχνος θεμελίου ἀνεφάνη, ὅπερ νὰ δικαιολογῇ τὴν ἰδέαν συνεχίσεως τῆς πρὸς Νότον προεκτάσεως τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου πέραν τοῦ ἐπιπέδου «**αβ**,» λογικὸν εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι αἱ προεκτάσεις (Ε', Ε') τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου εἶχον μῆκος ἴσον πρὸς τὸ πλάτος τῶν στοᾶν.

Δ ε ὑ τ ε ρ ο ν: Τὸ πλάτος τῆς δυτικῆς στοᾶς καθορίζεται ἐκ τοῦ πλάτους τοῦ ὑπ' αὐτὴν «ὄχετου» (1.50 μ. σ. 62), τοῦ ὁποίου ἡ διατομὴ ἤλθεν εἰς φῶς κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς (πίν. 8γ) καὶ ἐκ τοῦ πλάτους τοῦ ὀριζήσαντος αὐτὸν τοίχου πρὸς Δυσμᾶς (περίπου 90 ἐκ. σ. 62).

Ἔχομεν οὕτω τὸ ὀρθογώνιον ΑΒΓΔ (σχ. 24Α) τοῦ βάρθρου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑψοῦντο οἱ κίονες τῶν περιβαλλουσῶν τὸ κτήριο στοᾶν, βάρθρον τὸ ὁποῖον, ὡς εἶδομεν (σ. 62), ἐκαλύπτετο ὑπὸ μεγάλων λιθίνων πλακῶν, ὑπολείμματα τῶν ὁποίων σάζονται ἐπὶ τόπου (λ).

Τ ρ ῖ τ ο ν: Πρὸς καθορισμὸν τῆς θέσεως τῶν κίωνων τῶν στοᾶν θὰ ὀδηγηθῶμεν βεβαίως ἀπὸ τὰ ἴχνη τῶν τόξων. Ὁ ἄξων τοῦ ἐνὸς ἐξ αὐτῶν (παρένθ. πίν. ΠΓ' καὶ πίν. 6α) συμπίπτει μετὰ τοῦ ἄξονος τοῦ εἰς τὴν βορείαν καὶ τὴν νοτιάν πλευράν σημερινοῦ παραθύρου. Οὕτως, ἐὰν τὴν μεταξὺ τῶν ἀξόνων Χ καὶ Ψ (σχ. 24Β) τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ τοῦ τοίχου τοῦ φέροντος τὸ τρίβηλον ἀπόστασιν χωρίσωμεν εἰς τέσσαρα ἴσα μέρη, εὐρίσκομεν τὰ μετακίονια 1, 2, 3 καὶ 4, τοῦ ἄξονος, τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 3 μετακιονίου συμπίπτοντος μετὰ τοῦ ἄξονος τοῦ ὑπ' αὐτὸ παραθύρου, ὡς ὄφειλε. Τὸ μῆκος ἐκάστης τῶν μα-

κρῶν πλευρῶν, ὡς καὶ τὸ ἐπὶ τῆς νοτίας ὑφιστάμενον ἴχνος, ἐπιτρέπει τὴν ἐπανάληψιν ἑνὸς μετακιονίου πρὸς Δυσμάς, ὁπότε καθορίζεται τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 5 μετακιόνιον.

Τέταρτον: Ἡ ὑπαρξὶς τριῶν ἰχνῶν εἰς τὴν δυτικὴν πρόσοψιν (παρένθ. πίν. ΙΒ' καὶ πίν. 5γ), ἑνὸς ὑπὲρ τὴν ἐκεῖσε θύραν καὶ δύο ἐκατέρωθεν, καθιστᾷ εὐκόλον τὸν καθορισμὸν τῶν τριῶν μετακιονίων τῆς πλευρᾶς ταύτης (σχ. 25 AB: 1,2,3). Μένει νὰ καθορισθῇ ὁ τρόπος συνδέσεως τῶν στοῶν εἰς τὰς γωνίας (Α,Β). Πρὸς τοῦτο παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς: Προσθήκη ἑνὸς ἀκόμη μετακιονίου (ἀριθ. 6 εἰς τὸ σχ. 25 Α) πρὸς Δυσμάς τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 5, θὰ ἀπῆτει προέκτασιν τοῦ τοίχου ΕΗ πρὸς Δυσμάς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποκλείεται, διότι καὶ ἡ γωνία τοῦ τοίχου δὲν παρουσιάζει φθορὰν καὶ τὸ λοξόμητον γείσον συνεχίζεται ἀπὸ τῆς βορείας καὶ τῆς νοτίας πρὸς τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἄνευ διακοπῆς (πίν. 5γ). Ἀνάγκη λοιπὸν ὅπως δεχθῶμεν τὴν ὑπαρξὶν πεσοῦ (σχ. 25 Β: οπρξ) στηρίζοντος ἡμικυλινδρικὸν θόλον «ρξσζ» πρὸς συμπλήρωσιν τῶν μακρῶν στοῶν¹. Πρὸς κάλυψιν τοῦ ἐναπομένου χώρου (σχ. 25 Β) «ΑτΖπ» δύο πιθανότητες ὑπάρχουν: ἢ νὰ συνεχισθῇ ἡ διεύθυνσις ΔΑ τῆς στοᾶς, ὁπότε ἡ γωνία θὰ καλυφθῇ διὰ σταυροθολίου ὀρθογωνίου ὀριζοντίας προβολῆς (σχ. 25Δ: Σ1), ἢ νὰ προστεθῇ εἰς τὰ ἄκρα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνὰ ἓν ἀκόμη κανονικὸν σταυροθόλιον (σχ. 25Ε: Σ2), ὁπότε ὁ πεσοὸς Π1 (σχ. 25Δ) θὰ λάβῃ τὸ σχῆμα τοῦ Π2 (σχ. 25Ε).

Τασσόμεθα ἀνεπιφυλάκτως ὑπὲρ τῆς δευτέρας λύσεως, ὡς φυσικωτέρα καὶ αἰσθητικῶς ἀρτιωτέρας.

Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς γενικῆς διατάξεως τῆς στοᾶς ἔχομεν ἀκόμη νὰ παρατηρήσωμεν καὶ τὰ ἑξῆς: Ὡς ἐν τῇ περιγραφῇ ἀναφέρεται (σ. 60, πίν. 6γ, καὶ παρένθ. πίν. ΙΓ'), εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς νοτίας πλευρᾶς ὑπάρχει μικρὰ τοξωτὴ κόγχη καὶ παρ' αὐτὴν θύρα ἐντειχισμένη σήμερον.

¹ Ἐπὶ πλέον κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν χωμάτων ἀπεκαλύφθησαν, ὡς εἶδομεν, παρὰ τὴν μικρὰν κόγχην (σ. 64) ἴχνη τοίχου καθέτου τῇ νοτίᾳ πλευρᾷ ἐδραζομένου ἐπὶ τόξου² σημειομένου καὶ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ, ὅπου ἀπεικονίζεται πρόσκιμα. Ἐπὶ πλέον τὸ μεταξὺ τοξωτῆς κόγχης καὶ σημερινοῦ παραθύρου τμήμα τοίχου παρουσιάζει ἀνωμαλίαν (πίν. 6α) ἐξικνουμένην πέραν τοῦ λοξομήτου γείσου, ὅπερ εἶναι κατεστραμμένον εἰς τὸ σημεῖον τοῦ-

¹ Θὰ ἦτο ἐνδεχόμενον νὰ προταθῇ ἡ εἰς τὸ σχ. 25Γ λύσις, διὰ τῆς παραδοχῆς τοίχου σχήματος Γ(Αμν). Ἡ λύσις ὁμως αὕτη εἶναι ἀπαράδεκτος, πρῶτον διότι ὑπὸ τὸ τοξύλιον φ ἡ διόδος εἶναι μικροτάτη καὶ δεύτερον διότι τοιοῦτου εἴδους γωνία κτηρίου εἰς οὐδὲν βυζαντινὸν κτήριο παρατηρεῖται.

² Πρὸς ἀνακούφισιν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τοῦ ὑπ' αὐτὸν «ὄχετου».

το. Πάντα ταῦτα πείθουσι περὶ τῆς ὑπάρξεως εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς νοτίας πλευρᾶς κλειστοῦ χώρου (σχ. 26A) συγκοινωνοῦντος πρὸς τὸν κύριον χώρον τοῦ κτηρίου διὰ τῆς ἐντειχισμένης θύρας, τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς νοτίας πλευρᾶς. Ὁ κλειστός οὗτος χώρος ἀντιστοιχεῖ πρὸς δύο μετακίονια, πρέπει δὲ νὰ δεχθῶμεν μᾶλλον ὅτι ἐκαλύπτετο ὑπὸ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου, ἐφ' ὅσον δὲν παρατηροῦνται ἴχνη τόξων ὑπὲρ τὸ λοξότιμητον γείσον εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην (πίν. 6α. γ).

26. Ἡ ἐσωτερικὴ διάταξις. Μετὰ τὸν καθορισμὸν τῆς διατάξεως τῶν περὶ τὸ κτήριο ἐξωτερικῶν στοῶν ἅς προσπαθῆσωμεν νὰ καθορίσωμεν τὴν ἐσωτερικὴν του διάταξιν:

Ἡ ὑπαρξίς τοῦ λοξοτήτου γείσου εἰς ἐντελῶς ἀδικαιολόγητον θέσιν τῶν σημερινῶν τοίχων τοῦ μεγαλυτέρου τῶν ἐσωτερικῶν χώρων, ἢ εἰς τὸν μικρὸν χώρον καί, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, εἰς τὴν περιβάλλουσαν τὸ κτήριο στοῶν χαρακτηριστικῆς θέσεως τοῦ γείσου τούτου εἰς τὰς γενέσεις θόλων, κυρίως δὲ ἡ ὑπαρξίς τῶν ἀπὸ τοῦ τριβήλου ἀνοίγματος μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου διηκόντων δύο παραλλήλων ἰσχυρῶν θεμελιῶν (πίν. 12γ) μαρτυροῦν ὅτι καὶ ὁ χώρος οὗτος ἦτο θολοσκεπῆς φέρων ἐνδιάμεσα στηρίγματα.

Τούτου τεθέντος ἡ παρατήρησις τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου καθορίζει τὰ ἐξῆς: Τὰ ἐπὶ τῶν παραλλήλων πρὸς τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ κτηρίου ἐκτεινομένων θεμελιῶν (σχ. 26 A : A - B) σωζόμενα ὑπολείμματα τῶν διαχωριστικῶν τοίχων Β Γ, ὡς καὶ τὸ ἀνώμαλον τῶν εἰς τὸ Γ ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων, πείθουν περὶ τῆς τριπλῆς τυπικῆς διατάξεως (Πρόθεσις — Βῆμα — Διακονικὸν) τοῦ πρὸ τῶν ἀψίδων χώρου ὡς Ἱεροῦ Βήματος, μὴ ἐπιτροπομένης ἀμφιβολίας περὶ τοῦ εἶδους τοῦ κτηρίου, ὡς ναοῦ, φέροντος νάρθηκα καὶ ἔχοντος τὸ Ἱερὸν Βῆμα διηρθρωμένον κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 6^{ου} αἰῶνος¹ ἐπικρατήσαν ἀξίν. Μένει νὰ καθορισθῇ ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ θέσις τῶν ἐπὶ τῶν ἀνακαλυφθέντων θεμελιῶν ἐδραζομένων κίωνων τοῦ κυρίως ναοῦ: Ἐπέκτασις τῶν μεταξονίων τῆς ἐξωτερικῆς κιονοστοιχίας (σχ. 26B) καθορίζει τὴν θέσιν δύο ἐσωτερικῶν κίωνων (α καὶ β), τῶν ὁποίων οἱ ἄξονες ἀπέχουσιν ἴσον ἀπὸ τοῦ τοίχου τοῦ χωρίζοντος τὸν νάρθηκα ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ τοίχου τοῦ χωρίζοντος τὴν πρόθεσιν (καὶ τὸ διακονικὸν) ἀπὸ τοῦ κυρίως Βήματος. Τοιαύτη διάταξις συμφωνεῖ πλήρως πρὸς τὸν τύπον θολοσκεποῦς τρικλίτου βασιλικῆς. Ἐὰν ὁμως μετακινήσωμεν τὸ πρὸς Ἀνατολὰς ζευγὸς τῶν κίωνων πρὸς τὸ Ἱερὸν Βῆμα καὶ τὸ πρὸς Δυσμὰς πρὸς τὸν νάρθηκα, εἰς τρόπον ὥστε ὁ μεταξὺ τῶν δύο ζευγῶν χώρος νὰ καταστῇ τετράγωνος, δυνάμεθα νὰ ὑποθέ-

¹ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. καὶ Βυζ. Ἀρχ., σ. 199.

σωμεν ὅτι ὁ ναὸς ἦτο τύπου ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς μετὰ τρούλλου (σχ. 26Γ).

Ὡς πρὸς τὴν μορφήν, ἐπομένως, τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν κτηρίου εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθοῦν δύο ἀπόψεις: ἢ ὅτι ὁ ναὸς ἦτο τύπου θολοσκεποῦς βασιλικῆς ἢ τύπου ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς μετὰ τρούλλου. Καίτοι ἡμεῖς τασσόμεθα ἀνεπιφυλάκτως ὑπὲρ τῆς πρώτης ἀπόψεως, διὰ τοὺς ἀναλυθησομένους ἐν τοῖς ἐφεξῆς λόγους, οὐχ ἦτρον, ἐκρίναμεν σκόπιμον — καὶ τοῦτο ἀφ' ἐνὸς μὲν πρὸς ἀντικειμενικωτέραν διερεύνησιν τοῦ βασικοῦ τούτου ζητήματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἵνα ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν δύο τύπων ἐξαχθῶσι θετικώτερα συμπεράσματα — νὰ προβῶμεν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπαρχόντων στοιχείων, εἰς ὅσον τὸ δυνατόν ἀκριβεστέρων ἀποκατάστασιν τοῦ ναοῦ καὶ κατὰ τοὺς δύο τύπους (πίν. IΕ' - KΖ') λαβόντες ἐν τούτῳ ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ ἐπόμενα σημεία:

α. — Οἱ κίονες τῆς στοᾶς: Ἡ μέση διάμετρος τῶν κίωνων τοῦ τριβήλου ἀνοίγματος εἶναι, ὡς εἶδομεν (σχ. 37), 33 ἐκ. τὰ δὲ κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ἀνακαλυφθέντα τεμάχια κίωνων εἶναι μέσης διαμέτρου 34 - 37 ἐκ. (σχ. 34). Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ κίονες τῶν ἐξωτερικῶν στοῶν ἐξικνοῦντο μέχρι τοῦ λοξοτήτου γείσου καὶ συνεπῶς ἦσαν ὑψηλότεροι τῶν κίωνων τοῦ τριβήλου, εἶναι λογικὸν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι τὰ ἀνευρεθέντα τεμάχια ἀνήκουν εἰς τοὺς κίονας τῶν στοῶν, τοὺς ὁποίους θὰ ἀναπαραστήσωμεν ὡς μέσης διαμέτρου 35 ἐκ. καὶ ὡς φέροντας κιονόκρανα ἀναλόγου μορφῆς πρὸς τὰ τῶν κίωνων τοῦ τριβήλου.

β. — Οἱ ἐσωτερικοὶ κίονες: Εἴτε τύπου βασιλικῆς ἦτο τὸ ἡμέτερον κτήριο εἴτε τύπου ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, ὁ ἀριθμὸς τῶν κίωνων τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι πάντοτε 4 (σχ. 26B, Γ). Τούτου τεθέντος δύναται τις νὰ διερωτηθῆ μήπως τέσσαρες ἰσομεγέθεις κίονες, τοποθετημένοι πρὸ τῆς κυρίας προσόψεως μικροῦ ὀθωμανικῆς κατασκευῆς τεμένους, ὀλίγον ἀπέχοντος τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν κτηρίου (σχ. 22 B καὶ πίν. 16α) καὶ φέροντες Θεοδοσιανὰ κιονόκρανα, εἶναι οἱ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ κτηρίου ἡμῶν εὐρισκόμενοι ἄλλοτε τέσσαρες κίονες. Πρώτη καὶ βασικὴ ἔρευνα πρὸς ἐπαλήθευσιν μιᾶς τοιαύτης ὑποθέσεως εἶναι βεβαίως ὁ καθορισμὸς τοῦ κατὰ πόσον τὸ μέγεθος τῶν κίωνων τούτων ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ ἀπαιτούμενον μέγεθος τῶν ἐν τῷ κτηρίῳ κίωνων. Πρὸς τοῦτο παρατηροῦμεν τὰ ἐξῆς: ἀφ' ἐνὸς τὸ ἐπὶ τῶν τοίχων γείσον καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸ διὰ τῶν βάσεων τῶν κίωνων τοῦ τριβήλου καθορισθὲν δάπεδον παρέχει εἰς ἡμᾶς τὸ ὀλικὸν ὕψος τοῦ ἄξονος τῶν κίωνων, τὸ ὁποῖον εἶναι 3.70 μ. Τὸ ὕψος τοῦ κορμοῦ τῶν ἐν τῷ γειτονικῷ τεμένει κίωνων εἶναι 2.85 μ., τὸ ὕψος τῶν ἐπ' αὐτῶν κιονοκράνων 0.50 μ., ἐνῶ αἱ βάσεις των, αἵτινες ἐλλείπουσι μὲν, δυνάμεθα ὅμως νὰ δεχθῶμεν αὐτὰς ὁμοίας πρὸς

τὰς βάσεις τῶν κίωνων τοῦ τριβήλου, πρέπει νὰ ἔχουν ὕψος 0.35 μ. Τὸ ἄθροισμα τῶν τριῶν τούτων ἀριθμῶν δίδει πράγματι 3.70 μ. Ἡ μέση διάμετρος των εἶναι 50 ἐκ., ἐνῶ ἡ μέση διάμετρος τῶν ἐν τῷ τριβήλῳ κίωνων καὶ τῶν ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν ἐλθόντων εἰς φῶς τεμαχίων κυμαίνεται, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, μεταξὺ 33 μ. καὶ 37 ἐκ. Ἡ διαφορὰ ὁμως αὕτη ἐπιβάλλεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ κίονες τοῦ ἐσωτερικοῦ ἦσαν περισσότερον φορτισμένοι τῶν κίωνων τῆς στοᾶς, τὰ μετακίονιά των δὲ καὶ τὸ ὕψος των μεγαλύτερον τῶν κίωνων τοῦ τριβήλου καὶ συνεπῶς ἔπρεπε νὰ εἶναι παχύτεροι τῶν ἄλλων.

Λαμβανομένου ὅθεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ χρησιμοποίησις κίωνων ἐκ παλαιότερων κτηρίων εἶναι ἀρχαιότατον ἔθιμον, ἐπιτρέπεται, νομιζομεν, ἐφ' ὅσον καὶ τὰ μεγέθη συμφωνοῦν, νὰ δεχθῶμεν κατὰ τὴν ἀναπαράστασιν, ὅτι οἱ ἐν λόγῳ κίονες ἀνήκουν εἰς τὸ ἡμέτερον κτήριο, τοσοῦτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον, ὡς εἶδομεν (σ. 70), ἡ ὅλη κατασκευὴ τοῦ κτηρίου δεικνύει, ὅτι τοῦτο ἀνήκει εἰς ἀρχιτεκτονικὴν «λαϊκοῦ» χαρακτῆρος πρόσφορον πρὸς τοιαύτας ἐξοικονομήσεις.

γ. — Αἱ ἄψιδες: Αἱ μικραὶ ἄψιδες τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς εἶναι κεκαλυμμένα διαφοροτρόπως (παρ. ἐνθ. πίν. IB', καὶ πίν. 7α): Καὶ ἡ μὲν ἄψις τοῦ διακονικοῦ δὲν ἐπιτρέπει ἀμφιβολίαν περὶ τοῦ ὅτι ἔχει κρημισθῆ τὸ ἄνω μέρος αὐτῆς καὶ καλυφθῆ προχειρῶς διὰ πλίνθων ἀποτελουσῶν κεκλιμένον ἐπίπεδον (πίν. 10α). Ἡ ἄψις ὁμως τῆς προθέσεως, ἣτις φαίνεται ὅτι διατηρεῖ τὴν ἀρχικὴν τῆς μορφήν, παρουσιάζει ἰδιόρρυθμον κάλυψιν διὰ συμπαγοῦς λιθίνου τεταρτοσφαιρίου (πίν. 8α) ἀσυνήθους εἰς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν. Ἐὰν ὁμως ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι αἱ μικραὶ αὗται ἄψιδες δὲν ἐξέχουν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου εἰ μὴ μόνον κατὰ 45 ἐκ., ἐνῶ τὸ πάχος τοῦ τοίχου εἶναι 70 ἐκ. (σχ. 27), καθίσταται φανερόν ὅτι ἡ κάλυψις αὕτη, εἰς τὴν περιπτώσιν ταύτην, εἶναι κατασκευαστικῶς πολὺ λογικὴ, ἐφ' ὅσον συνεχίζει τὸν τοῖχον δι' ὀριζοντίων ἀρμῶν, ὡς θὰ συνέβαινεν ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ παραστάδος ἐξεχούσης κατὰ 45 ἐκ. Διατηροῦμεν ὅθεν εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τὸ πρωτότυπον τοῦτο σύστημα, ἀποκλείοντες καὶ τὴν διὰ μολυβδίνων πλακῶν κάλυψιν τῶν σφαιρικῶν ἐπιφανειῶν, ἐφ' ὅσον δὲν πρόκειται περὶ ἐξ ὀπτοπλίνθων θόλου. Διὰ τὴν κεντρικὴν ἄψίδα ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἑξῆς: Ἐφ' ὅσον τὸ σημερινὸν αὐτῆς εὐρὸν ἀνοίγμα ὑπερβαίνει κατὰ πολὺ τὸ πλάτος τῆς κεντρικῆς τῆς πλευρᾶς καὶ ἐφ' ὅσον, ὡς εἶδομεν, ἐν τῇ περιγραφῇ (σ. 61), οἱ ὀρίζοντες τὸ ἀνοίγμα τοῦτο λίθοι εἶναι ἐπὶ τούτῳ λαξευμένοι, ὥστε νὰ ἀποκλείηται οἰαδήποτε ὑποψία περὶ μεταγενεστέρως διευρύνσεως αὐτοῦ, ἔπεται ὅτι αἱ δύο διὰ τοῦ ἀνοίγματος διακοπεῖσαι ἀκμαὶ πρέπει νὰ συνεχισθοῦν διὰ πεσίσκων ὀρθογωνίου διατομῆς, οἵτινες ἐστήριζον τὸ ἐλλείπον σήμερον ἄνω

τιμήμα τῆς ἀψίδος, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ βυζαντινὴ παράδοσις (Παμμακάριστος, Παντοκράτωρ, Κίλισε κλπ.).

Ἡ ὑπαρξίς ἐξ ἄλλου μετὰ τὸ πενταπλοῦν στρωῖμα πλίνθων, τὸ εφραπτόμενον τῶν τοξυλλίων τῶν παραθύρων τῶν μικρῶν ἀψίδων, τριῶν στρωμάτων ἐκ δύο λίθων καταλλήλως λαξευμένων, ὡς ὀρίων τοῦ ἀνοίγματος, καὶ δύο στρωμάτων ἐκ δύο πλίνθων, ὀδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ κεντρικὴ ἀψὶς διατηρεῖται ἀνέπαφος τοῦλάχιστον μέχρι τῆς σημερινῆς στέγης.

δ.— Ἡ κάλυψις τοῦ νάρθηκος: Ἐκ τὰς εἰς τὸ σχ. 28 I, II, III, παριστανόμενας δυνατὰς λύσεις προκρίνομεν διὰ τὴν ἀναπαράστασιν τὴν τοῦ σχ. III ὡς πρακτικωτέραν ἀπὸ ἀπόψεως ἀποχετεύσεως ὀμβρίων ὑδάτων, ὡς αἰσθητικωτέραν καὶ συμφωνοτέραν πρὸς τὴν παράδοσιν.

ε.— Ἡ ἐκλέπτυνσις τῶν ἐγκαρσίων τοίχων τοῦ νάρθηκος: Σημεῖον διεγείρον τὴν περιέργειαν τοῦ ἐξετάζοντος τὴν κάτοψιν τοῦ κτηρίου (παρένθ. πίν. Η') εἶναι ἡ ἐκλέπτυνσις, τῇ βοηθείᾳ τυφλῶν τόξων (παρένθ. πίν. Ι') τῶν ἐγκαρσίων τοίχων τοῦ νάρθηκος. Καὶ ἐὰν μὲν τὸ φαινόμενον περιωρίζετο εἰς τοὺς δύο τούτους τοίχους μόνον, θὰ ἠδύνατο τις νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ἀπέβλεπεν εἰς κέρδος χώρου διὰ τῆς διευρύνσεως τοῦ νάρθηκος. Πρὸς τί ὅμως αἱ ἀπὸ τῶν ἐκλεπτυνθέντων τοίχων ἀρχόμεναι ἐσοχαὶ 10 ἑκατοστῶν βάθους καὶ 65 περιῖπου πλάτους τῶν ἄκρων τοῦ φέροντος τὸ τρίβηλον τοίχου; Ἐν τῷ ἑξ ἄλλου γεννᾶται εἰς τὸν παρατηροῦντα τὸ σημεῖον τοῦτο τοῦ νάρθηκος ἡ ἐντύπωσις ὅτι τοῦτο ἐγένετο διὰ νὰ τοποθετηθῇ τι ἐκεῖ, τοῦ ὁποίου τὸ μῆκος ἦτο κατὰ τι μεγαλύτερον τοῦ πλάτους τοῦ νάρθηκος, διὸ καὶ προέκυψεν ἡ ἀνάγκη ὅπως ἐσκαφῇ ὀλίγον ὁ φέρων τὸ τρίβηλον τοίχος. Τί ἦτο ἄρα γε τοῦτο; Δύσκολον βεβαίως νὰ τὸ συμπεράνῃ τις ἄνευ οἰασθήποτε ἐνδείξεως. Δὲν δυνάμεθα, παρὰ ταῦτα, νὰ μὴ ἀναφέρωμεν ἐν προκειμένῳ τὸ ἐξῆς: Ὅταν ἐκτίξετο μία πανεπιστημιακὴ κλινικὴ, οὐχὶ πολὺ μακρὰν τοῦ ἐξεταζομένου κτηρίου, ἀνεσκάψαμεν, εἰς βάθος τεσσάρων μέτρων, δύο χριστιανικὰς σαρκοφάγους, τῶν ὁποίων ἡ ἰδιάζουσα μορφή φαίνεται εἰς τὸ παρατιθέμενον σχέδιον (σχ. 29 καὶ πίν. 16β). Νὰ ριψοκινδυνεύσῃ τις ἄρα γε προβαίνων εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι εἰς τὰ ἄκρα τοῦ νάρθηκος ἦσαν τοποθετημένοι δύο σαρκοφάγοι τοιοῦτου τύπου; Θὰ ἦτο ἴσως λίαν τολμηρόν. Πάντως, ἐλλεῖψει ἄλλης τινὸς ἐνδείξεως, καὶ ἐφ' ὅσον αἱ ἀναλογικαὶ σχέσεις τῶν διαστάσεων τῆς θέσεως ὅπου θὰ ἔπρεπε νὰ ἦσαν τοποθετημένοι δὲν ἀφίστανται πολὺ τῶν σαρκοφάγων, ἐσχεδιάσθησαν αὐταὶ εἰς τὰς ἀναπαραστάσεις.

στ.— Ὁ φωτισμός: Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι τὰ εἰς τὰς δύο μα-

κράς πλευράς τοῦ κτηρίου σημερινὰ παράθυρα ἦσαν θύραι (σ. 64) καὶ ὅτι ἐπὶ πλεον τὸ κτήριο περιεβάλλετο ὑπὸ στοῶν, αἵτινες ἐλαττώνουσι τὸν φωτισμόν, ὁ ἐσωτερικὸς χῶρος τοῦ ναοῦ δὲν φωτίζεται εἰμὴ μόνον ἐκ τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδος.

Καὶ ἐὰν μὲν τὸ κτήριον ἦτο τύπου ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς ὁ φωτισμὸς ἐξασφαλίζεται ἐκ τῶν παραθύρων τοῦ τρούλλου. Ἐὰν ὁμως πρόκειται περὶ βασιλικῆς, τότε πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ κεντρικόν της κλίτος ἦτο ὑπερυψωμένον πρὸς φωτισμόν ἐκ τῶν ἄνω.

Ἄπτην ἔνδειξιν ὅτι οὕτω θὰ συνέβαινεν ἐὰν τὸ κτήριον ἦτο τοῦ τύπου τούτου, ἔχομεν εἰς τὴν κεντρικὴν ἀψίδα ὅπου τὸ μέγα αὐτῆς ἀνοιγμα ἐξικνούμενον, ὡς ἄνωτέρω εἶδομεν, εἰς τὴν ἀρχικὴν του μορφὴν μέχρι τῆς στάθμης τῆς σημερινῆς στέγης δὲν ἐπιτρέπει κάλυψιν τοῦ κεντρικοῦ κλίτους διὰ χαμηλοῦ θόλου.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν Δ'

Η ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΚΤΗΡΙΟΥ

Ὡς ἐλέχθη καὶ ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ, ἐν σχέσει πρὸς τὴν μορφὴν τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν κτηρίου θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὑποστηριχθοῦν δύο ἀπόψεις: ἢ ὅτι ὁ ναὸς ἦτο τύπου τρικλίτου θολοσκεποῦς βασιλικῆς ἢ ὅτι ἦτο τύπου ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς μετὰ τρούλλου. Καίπερ δὲ προβάντες, ἐκ λόγων ἀντικειμενικότητος, εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ ναοῦ καὶ κατὰ τοὺς δύο τύπους (παρένθ. πίν. ΙΕ'—ΚΖ), οὐχ ἦττον ὁμως φρονοῦμεν ὅτι ὁ τύπος τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς μετὰ τρούλλου πρέπει ν' ἀποκλεισθῇ διὰ τοὺς ἀκολούθους λόγους:

1) Οἱ πρὸς Δυσμὰς δύο κίονες πλησιάζουν κατὰ τρόπον «ἐνοχλητικόν» εἰς τὰ ἀνοίγματα τοῦ τριβήλου.

2) Τὰ εἰς τὰς γωνίας σταυροθόλια ὀργανούμενα ἐπὶ ὀρθογωνίου ὀριζοντίας προβολῆς (ἀναλογίας 1:1,5) ἀντὶ τετραγώνου, ὡς συνήθως συμβαίνει εἰς τοὺς σταυροειδεῖς τῆς πρωτεύουσας¹, σχηματίζονται δι' ἀλληλοτομίας ἐνὸς κυλινδρικοῦ καὶ ἐνὸς ἑλλειπτικοῦ θόλου ἀντὶ δύο κυλινδρῶν.

3) Οὐδεμία ἀλλαγὴ τῆς καταστάσεως τόσον τῶν πρὸς Ἀνατολὰς ἄκρων τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ὅσον καὶ τῶν ἐπὶ τῶν θεμελίων ἀνακαλυφθε-

¹ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.δ. σ. 396.

σῶν ἀπαρχῶν τῶν διαχωριστικῶν τοίχων τοῦ Ἱεροῦ Βήματος δὲν δικαιολογοῦν διαφοροποιοῦν τῶν θόλων τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἀπὸ τοὺς θόλους τοῦ κυρίως ναοῦ. Ὁ ναὸς ἐπομένως παρουσιάζεται μᾶλλον ὡς ἡμισυνθέτου τετρακονίου τύπου, ὅστις εἶναι ξένος πρὸς τὴν «Σχολὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως» ὅπου, ὡς γνωστὸν, ἐφαρμόζεται ὁ ὠλοκληρωμένος *σύνθετος τετρακόνιος*¹ εἰς τὸν ὁποῖον τὸ Ἱερὸν Βῆμα εἶναι τελείως ἀνεξάρτητον τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ.

4) Τὰ συνήθως εἰς τὰ τύμπανα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ἀνοιγόμενα τρίλοβα παράθυρα (Μονὴ Παντοκράτορος) ἐδῶ δὲν εὐσταθοῦν ἀπὸ ἀπόψεως κλίμακος, καὶ

5) Τὸ καὶ σπουδαιότερον: Ἡ ὑπαρξίς εἰς τὸν μεταξὺ τοῦ νάρθηκος καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ τοῖχον τοῦ τριβήλου ἀνοιγματος, εἰς τὴν τελείαν αὐτοῦ μορφολογικὴν διάπλασιν, ἦτοι «ὡς μικρὰ τοξοστοιχία φέρουσα δύο κίονας»².

Εἰς τὰ ὡς ἄνω δέον νὰ προστεθῇ καὶ ὁ ἀκόλουθος λόγος, ὅστις καίπερ μὴ ἀπορρέων ἐκ τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως ἔχει ὅμως, καθ' ἡμᾶς, ἰδιάζουσαν σημασίαν, ἐφ' ὅσον καὶ οὗτος ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενον ὅτι ὁ ναὸς ἦτο τοῦ τύπου ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς μετὰ τρούλλου:

Ἡ λειτουργικὴ διαφορὰ μεταξὺ χριστιανικῆς καὶ μουσουλμανικῆς θρησκείας ἠνάγκασε πολλάκις τοὺς μετατρέποντας μικρῶν διαστάσεων χριστιανικοὺς ναοὺς εἰς τεμένη μουσουλμάνους νὰ «ἐλευθερώουν» τὸν ἐσωτερικὸν χώρον τῶν κτηρίων τούτων ἀπὸ «ἐνοχλητικὰ» στηρίγματα, ἐμποδίζοντα τὴν εὐχερῆ ἐξάσκησιν τῆς ὁμαδικῆς προσευχῆς (Ναμάζ).

Τοιοῦτόν τι ἀναμφιβόλως συνέβη καὶ μετὰ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριο: Ἐὰν δηλ. ἡ ἀνωδομή τοῦ κτηρίου—κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς μετατροπῆς του εἰς τέμενος ἢ ἀργότερον—παρουσίαζε τὴν ἀνάγκην ἐπισκευῆς, προϋτιμήθη ν' ἀφαιρεθῇ αὕτη ἐξ ὀλοκλήρου καὶ ν' ἀντικατασταθῇ διὰ ξυλίνης στέγης, ἀπαλλασσομένου οὕτως ἅπασι διὰ παντὸς τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τῶν πληρουμένων αὐτὸν στηριγμάτων καὶ δημιουργουμένης εὐρείας αἰθούσης, καταλλήλου διὰ τὴν ἐξάσκησιν τῆς ὁμαδικῆς προσευχῆς. Οὐδέποτε ὅμως μουσουλμᾶνοι—ὀθωμανοὶ θ' ἂν προέβαινον εἰς τὴν κατακρήμνισιν ταύτην τῆς

¹ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 396.

² Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 150. Ὑπὸ τὴν μορφήν ταύτην τὸ τρίβηλον ἀπαντᾷ, ὡς γνωστὸν (ΟΡΑΝΔΟΣ, ἔ.ἀ.), συχνότατα εἰς τὰς πρωτοχριστιανικὰς βασιλικὰς ὡς ἄνοιγμα συγχωνοῦσας μεταξὺ νάρθηκος καὶ μεσαίου κλίτους. Εἰς τὸν «περίστροφον» ναόν, ὁ ὁποῖος διαδέχεται ὡς τύπος τὴν βασιλικὴν («Πρωτοβυζαντινὴ περίστροφος» κατὰ τὸν ΣΩΤΗΡΙΟΥ), τὸ τρίβηλον ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται μεταξὺ νάρθηκος καὶ κυρίως ναοῦ (παράδειγμα ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου ἐν τῇ Κρίσει). Ἐδῶ τρίβηλα ἐνώνουν ἐπὶ πλεόν καὶ τὰ πλάγια «κλίτη» (στοάς) μετὰ τοῦ κεντρικοῦ. Ἐν βῆμα ὑπερότερον, εἰς τὸν ἔχοντα τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα χωρισμένα διὰ τοίχου «πρωτόγονον» σταυροειδῆ ναὸν τοῦ Περιβλέπτου, τὸ τρίβηλον, ἐξακολουθεῖ μὲν νὰ ὑφίσταται, δὲν ἐνώνει ὅμως πλεόν

άνωδομῆς τοῦ κτηρίου, ἐὰν τοῦτο ἔφερε τρουλλόν. Καὶ τοῦτο διότι ἡ σημασία τοῦ τρουλλοῦ παρὰ τοῖς Ὀθωμανοῖς ἦτο μείσιση τόσον ἀπὸ οἰκοδομικῆς¹, ὅσον καὶ ἀπὸ ψυχολογικῆς πλευρᾶς². Ἡ παρουσία ἐπομένως τεμένους φέροντος τρουλλοῦ, εἰς τινα συνοικίαν, ἦτο πάντοτε—καὶ εἶναι μέχρι σήμερα—πηγὴ ὑπερφανείας διὰ τοὺς κατοίκους τῆς συνοικίας ἐκείνης, δι' ὃ καὶ φροντίζουσιν νὰ διαφυλάττωσιν αὐτὸ ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ.

Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα μικρῶν διαστάσεων σταυροειδοῦς μετὰ τρουλλοῦ ναοῦ, τοῦ ὁποῖου «διηρῦνθη» μὲν ἡ αἴθουσα διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τῶν στηριγμάτων τῆς ἀνωδομῆς, διετηρήθη δὲ ἡ τελευταία ἀνέπαφος τῇ βοήθειᾳ τεραστίων ξυλίνων δοκῶν, ἔχομεν τὸν Ἅγιον Ἰωάννην ἐν τῷ Τρούλλῳ (πίν. 16γ), ἐνῶ εἰς τὴν Ἀχειροποίητον (Ἑσκι-Τζουμά) τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου οἱ τέσσαρες κίονες ἦσαν τοποθετημένοι πλησιέστερα πρὸς τοὺς τοίχους, ἡ φέρουσα τὸν τρουλλοῦ ἀνωδομὴ ἐστηρίχθη ἐπὶ διαγωνίως κτισθέντων τῶν³, ὅταν ἀφηρέθησαν οἱ κίονες.

νάρθηκα καὶ κυρίως ναὸν, ἀλλὰ μόνον ὀδηγεῖ εἰς πλαγίας στοάς. Μετὰ ταῦτα διαμορφοῦται πλέον ὁ σταυροειδῆς τετρακίονος τύπος, ὅπου ἡ ἔνωσις νάρθηκος καὶ κυρίας ναοῦ γίνεται διὰ μίας ἢ τριῶν ἀνεξαρτήτων ἀπ' ἀλλήλων θυρῶν, οὐδέποτε ὁμοῦς διὰ τριβήλου. Ὅταν ὁ τετρακίονος ναὸς περιβάλλεται ὑπὸ στοάς (ὅπως τὸ Κιλισέ-τζαμί), τότε δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ τρίβηλος εἰς τὰ πλάγια. Εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπου ἡ βασιλικὴ ἐπίση ἐπὶ περισσότερον χρονικὸν διάστημα κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. καὶ Βυζ. Ἀρχ.), τὸ τρίβηλον συναντᾶται κατ' ἐξαιρέσειν (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 48) εἰς τινας ναοὺς σταυροειδοῦς τύπου. (Ὡς παράδειγμα τοιοῦτων ναῶν ἔχομεν ν' ἀναφέρωμεν τὰ ἑξῆς: Ναὸς Ἰάσονος καὶ Σωσιπάτρου, Κερκύρας, 12^{ου} αἰ.' δικιόνος τύπος, ΣΩΤΗΡΙΟΥ, 418. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Βασ., 150.—Ναὸς Μεταμορφώσεως παρὰ τὸ Κορωπί, 10^{ου} (;) αἰ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Βασ., 150 καὶ Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁ Ταξίαρχος τῶν Καλυβίων παρὰ τὴν Κάροστον, σ. 37, σημ. 67/2.—Καθολικὴ Γαστούνης, 12^{ου} αἰ.' δικιόνος, φέρων δίβηλον ἀντὶ τριβήλου, ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Βασ., 150.—Ναὸς Ἁγίου Πέτρου Καλυβίων Κουβαρᾶ τετρακίονος μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς, ἐκτισμένος ὁμοῦς ἐπὶ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀθηνᾶ 35, 1923, σ. 174, εἰκ. 6.)

¹ Ἡ οἰκειώσις τῶν μουσουλμάνων γενικῶς πρὸς τὸν τρουλλοῦ ἀνάγεται εἰς τὰ πρῶτα βήματα τοῦ Ἰσλάμ (Κ. CREWELL, A Short Account of Early Muslim Architecture, σ. 36, 195). Εἰς τοὺς Ὀθωμανοὺς Τούρκους καθίσταται τὸ κατ' ἐξοχὴν σύστημα καλύψεως χώρων εἰς τὸν ὅσον ὥστε καὶ ἐκεῖ ὅπου φυσικωτέρα θὰ ἦτο ἡ κάλυψις δι' ἡμικυλινδρικών θόλων ἢ σταυροθόλων—ὅπως εἰς τὰ πλάγια κλίτη τῶν τεμενῶν ἢ εἰς τὰς περὶ τὰ αἰθρία τῶν στοάς (DJELAL ESAT ARSEVEN, L'art Turc, σ. 190, 191, σχ. 354a, b)—χρησιμοποιῶνται κατὰ προτίμησιν σειραὶ τρουλλῶν (βλ. καὶ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χρ. Ἀρχαιολ., σ. 495).

² Ψυχολογικῶς διὰ τὸν Ὀθωμανὸν ὁ τρουλλοῦ κατέστη σύμβολον ἰσχύος καὶ μεγαλοπρεπείας, καθὼτ ἐπικάθηται κυρίαρχος ἐπὶ τῆς δι' ἐπ' ἀλλήλων, δευτερευούσης σημασίας τρουλλῶν πυρογενῆς στέγης τῶν ἐπιβλητικῶν σουλτανικῶν τεμενῶν καὶ καλύπτει τὰ δημόσια κτήρια. Περιβόητος εἶναι π.χ., εἰς τὴν ὀθωμανικὴν ἱστορίαν, ἡ εἰς τὸ ἀνάκτορον τοῦ Τοπ-καπού αἰθουσα συνεδριάσεων τῶν Βεζύριδων, τῶν ἀποτελούντων εἶδος Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ἣτις ἔφερε τὴν ἐπωνυμίαν Κουμπέ-άλτί (ὑπὸ τὸν τρουλλοῦ), διότι ἐκαλύπτετο ὑπὸ τρουλλοῦ (BEHCET ÜNSAL, Turkish Islamic Architecture, σ. 66).

³ DIEHL, LE TOURNEAU, SALADIN, Les Mon. Chrét. de Salonique, σ. 185, Αἱ στηρίζουσαι τὴν ἀνωδομὴν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου δοκοὶ εὐρίσκοντο ἐπὶ τόπου μέχρι τοῦ ἔτους 1960, ὅτε ἀνεστηλώθη ὁ ναὸς ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν καὶ ἐποποθετήθησαν ἐκ νέου μαρμάρειοι κίονες.

Τὸ ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων συμπέρασμα εἶναι ὅτι, ἐξ οἰασδῆποτε ἀπόψεως καὶ ἂν ἐξετασθῇ τὸ ζήτημα τῆς ὡς «σταυροειδοῦς μετὰ τρούλλου» ἀποκαταστάσεως τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ κτηρίου, παρουσιάζει οὐσιώδη τρωτὰ σημεῖα, ὀδηγοῦντα φυσικῶς εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ μορφή αὕτη εἶναι ἀπαράδεκτος, ἐνῶ ἀπ' ἐναντίας ἢ ὡς τρικλίτου μικρᾶς θολοσκεποῦς βασιλικῆς ἀποκατάστασις οὐδεμίαν βασικὴν ἀνωμαλίαν παρουσιάζει.

Ποία ἡ θέσις τοῦ τύπου τούτου ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς πρωτευούσης; Εἰς ποίαν «οἰκογένειαν» ἀνήκει; Πόθεν πηγάζει; Εἰς ποίαν ἐποχὴν ἀνήκει;

Ἀπάντησιν εἰς τὰ ἐρωτήματα ταῦτα θὰ ἀναζητήσωμεν εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ ΤΟΥ ΚΤΗΡΙΟΥ ΚΑΙ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΕΩΣ ΑΥΤΟΥ

Συνοψίζοντες τὰ ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ ἐκτεθέντα, βλέπομεν ὅτι εὐρισκόμεθα πρὸ τρικλίτου βασιλικῆς καλυπτομένης ὑπὸ θόλων, μὲ ὑπερψωμένον τὸ κεντρικὸν κλίτος καὶ τῆς ὁποίας ὁ νὰρθηξ συγκοινωνεῖ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν διὰ τριβήλου ἀνοίγματος.

Καὶ οἱ μὲν θόλοι χαρακτηρίζουν ἀναλόγους βασιλικὰς τῆς Ἀνατολῆς¹, ἐνῶ τὸ ὑπερψωμένον κλίτος καὶ, τὸ τριβήλον ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ βασιλικῶν «ἐλληνιστικοῦ» τύπου². Ὁ συνδυασμὸς τῶν ἑτεροκλίτων τούτων στοιχείων πρὸς³ δημιουργίαν «ἀναμείκτου» τύπου ὀδηγεῖ τὴν σκέψιν τοῦ ἐρευνητοῦ πρὸς τὴν ἑλλαδικὴν σχολήν, ὅπου ἡ συγχώνευσις αὕτη συνετελέσθη κατὰ διαφόρους τρόπους³. Ἡ κατάστασις τοῦ ἀνοίγματος τῆς κεντρικῆς ἀψίδος τοῦ ἡμετέρου κτηρίου, ἀποκλείουσα τὴν ὑπαρξίν καμάρας ἐπὶ μὴ ὑπερψωμένον κλίτους, ἀποκλείει κατὰ συνέπειαν τὸν φωτισμὸν τοῦ τελευταίου διὰ τρούλλου, κατὰ τὸν τύπον ναοῦ «ἡμιβασιλικῶν τύπου» ὡς εἶναι οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι Λεονταρίου Ἀρκαδίας, ἐνῶ αἱ μικραὶ διαστάσεις καὶ τὸ ὑπερψωμένον κλίτος πλησιάζει τοῦτο πρὸς τοὺς «ιδιάζοντα τύπον» παρουσιάζοντας ναοὺς τῆς Καστορίας⁴, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριον τὰ ἐλληνιστικὰ στοιχεῖα ἔχουν περισσοτέραν βαρύτητα.

¹ RAMSEY BELL, 1001 Churches, σ. 117, σ. 216, σ. 233 κ.ά.

² Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. καὶ Βυζ. Ἀρχ., σ. 463.

³ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ ἐν Σαλαμῖνι Μονὴ τῆς Φανερωμένης ἐν Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. τεύχ. Α', 1924, σ. 111.

⁴ Ἅγιοι Ἀνάργυροι, Ταξίαρχοι, Ἅγ. Στέφανος (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ά. σ. 463. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ.Δ'.

Ἀπλῆ σύγκρισις τῆς κατόψεως τοῦ τελευταίου πρὸς τὰς κατόψεις τῶν τριῶν τούτων ναῶν καθιστᾷ φανεράν τὴν ἀναλογικὴν σχέσιν ἀνατολικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν στοιχείων εἰς τὰς δύο περιπτώσεις (σχ. 30): Τὸ σταυροθόλιον τῆς ἑλληνιστικῆς παραδόσεως¹ ὑπάρχει εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριο, ἐνῶ εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Καστορίας ἐλλείπει, ὑπαρχούσης ἀντ' αὐτοῦ μόνον τῆς ἀνατολικῆς προελεύσεως καμάρας. Ἡ βαρεῖα ἐπίσης, ἀνατολικῆς προελεύσεως, ἐσωτερικὴ πεσοστοιχία ἢ ὑφισταμένη εἰς τὸν Ἅγιον Στέφανον μετατρέπεται εἰς κιονοστοιχίαν εἰς τὸν Ταξιάρχην, διατηρεῖται ὅμως πρὸς Ἀνατολὰς καὶ πρὸς Δυσμὰς ὑπὸ μορφὴν προεξοχῶν τοίχων, αἵτινες εἰς τὸ ἡμέτερον κτήριο ὑπάρχουν μόνον πρὸς Ἀνατολὰς, ὅπου εἶναι ἀπαραίτητοι διὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ τριπλοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Ὁ νάρθηξ εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Καστορίας συγκοινωνεῖ πρὸς τὰ κλίτη διὰ τριῶν χωριστῶν πυλῶν, χαρακτηριστικοῦ τῶν ἀνατολικῶν βασιλικῶν², ἐνῶ εἰς τὸ ὑπὸ μελέτην κτήριο διὰ τοῦ σπουδαιότερου χαρακτηριστικοῦ τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλικῶν, τοῦ τριβήλου ἀνοίγματος, τὸ ὁποῖον ἐπέζησεν εἰς τὰς βασιλικὰς καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴν περιόδον³. Ἐπίσης χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπλότης καὶ ἡ λιτὴ διαμόρφωσις τῶν ἀψίδων εἰς Καστορίαν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν χαρακτηρίζουσαν τὴν Κωνσταντινούπολιν⁴ πολυπλευρον διαμόρφωσιν τῶν ἀψίδων τοῦ ἡμετέρου κτηρίου. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν περιβάλλουσαν τὰς τρεῖς προσόψεις τοῦ κτηρίου στοάν, ἑλληνιστικὸν καὶ τοῦτο στοιχεῖον⁵, αὕτη ἀποτελεῖ τὴν σφραγίδα τῆς Κωνσταντινουπολιτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς παραδόσεως⁶ ἐπὶ τοῦ κτηρίου.

Ὁ τύπος κατὰ ταῦτα τῆς ἀναμείκτου (ἐξ ἀνατολικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν στοιχείων) βασιλικῆς «χαρακτηριστικὸς διὰ τὰς βυζαντινὰς βασιλικὰς τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος, ἀπαντῶμενος εἰς σειρὰν μνημείων τῆς Μακεδονίας καὶ ἐν γένει τῆς Βορείου ὡς καὶ τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος»⁷, φαίνεται ὅτι διεμορφώθη ἐν αὐτῇ τῇ Πρωτευούσῃ θὰ ἠδύνατο δέ τις νὰ θεωρήσῃ τὰ εἰς τὰς προσόψεις τῶν ναῶν τῆς Καστορίας τυφλὰ ἀψιδώματα ὡς στοιχεῖον ἐμπνευσθὲν ὑπὸ τῶν πραγματικῶν ἀψίδων τῆς εἰς κτήρια, ὡς τὸ ἡμέτερον, ὑπαρχούσης στοᾶς τοσοῦτω μᾶλλον, ἐφ' ὅσον ἡ ἐπίδρασις τῆς πρωτευούσης ἐπὶ τῶν κτηρίων τῆς Καστορίας ἔχει ἤδη ἀποδειχθῆ⁸.

¹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἹΑρχεῖον Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος, τ. Δ', σ. 193 - 194.

² Αὐτόθι.

³ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Βυζ. Μνημ. τῆς Θεσσαλίας ἐν Ἑπετ. Βυζ. Σπουδ. 1929, σ. 267.

⁴ MILLET, L'École grecque dans l'arch. byz., σ. 267.

⁵ Αὐτόθι σ. 132.

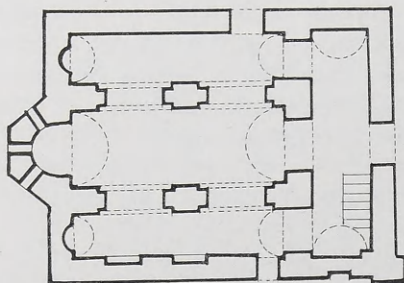
⁶ Αὐτόθι σ. 292.

⁷ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Βυζ. Μνημ. Θεσσαλίας ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰῶνος ἐν Ἑπετ. Βυζ. Σπ. 1929, σ. 298.

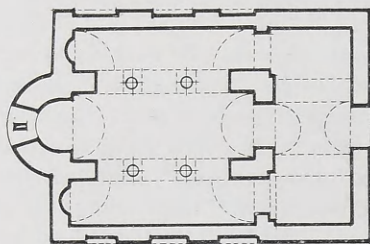
⁸ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἹΑρχεῖον Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ.Δ', σ. 194.

"ΜΑΝΑΣΤΗΡ"

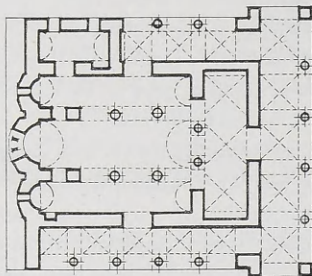
CX: 30

ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ

ΤΑΞΙΔΡΟΧΗΣ

ΜΑΝΑΣΤΗΡ

Handwritten signature

Ὁ τύπος τοῦ κτηρίου παρουσιάζει ἐπίσης ἐνδιαφέρον διὰ τὴν μελέτην τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς πρωτευούσης: Ἡ ἐλληνιστικὴ παράδοσις ἐξακολουθεῖ, ὡς γνωστόν¹, εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἣτις καθίσταται κέντρον ἀξιολόγου «Σχολῆς», τῆς ὁποίας ἡ ἀκτινοβολία γίνεται αἰσθητὴ ἐκτὸς καὶ μακρὰν αὐτῆς, εἰς περιοχὰς ὅπως ἡ Χίος, ὁ Μυστράς, ὁ Ἄθως, ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ Σερβία κ.τ.λ. Εἰς τὴν παράδοσιν ταύτην ἀντιτίθεται ἡ «ἀνατολικὴ» παράδοσις², στοιχεῖα τῆς ὁποίας—ὡς ἡ θολωτὴ βασιλικὴ—ἀπέρριψεν ἡ σχολὴ Κωνσταντινουπόλεως. Τὰ συμπεράσματα τῆς παρούσης μελέτης ὁμως ἐπιβάλλουν ὅπως μὴ θεωρηθῇ ἀπόλυτος ἡ τελευταία αὕτη ἄποψις, ἀλλ' ὅτι παραλλήλως πρὸς τὴν «ἐπίσημον» ἀρχιτεκτονικὴν παράδοσιν τῆς πρωτευούσης, ὅπου τὸ ἐλληνιστικὸν πνεῦμα ἐκυριαρχεῖ ἔντονον, ὑπῆρχε καὶ «μία λαϊκὴ» ἀρχιτεκτονικὴ, ἐκδηλουμένη εἰς μετριώτερα ἔργα, ἣτις δὲν ἤμποδίζετο νὰ ζητήσῃ πηγὰς τῆς ἐμπνεύσεώς της καὶ ἐκτὸς τῆς ἐπισήμου σχολῆς, τοσούτω μᾶλλον ἐφ' ὅσον τὸ ἡμέτερον κτήριο δὲν ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸν παράδειγμα τοῦ τύπου τὸ ὁποῖον ἀντιπροσωπεύει³. Εἶναι βεβαίως πολὺ φυσικὸν ἡ ἰσχυρὰ ἐλληνιστικὴ παράδοσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως νὰ ἔχη ἐπιρρᾶσαι σημαντικῶς καὶ τὴν λαϊκὴν ταύτην ἀρχιτεκτονικὴν, πράγμα τὸ ὁποῖον καταφαίνεται ποικιλοτρόπως εἰς τὸ ἔξετασθὲν κτήριο, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει πολὺ περισσότερα ἐλληνιστικὰ⁴ παρὰ ἀνατολικὰ⁵ στοιχεῖα.

Χρονολογήσεις: Ἐλλείψει οἰασδῆποτε ἐπιγραφῆς ἢ μαρτυρίας πηγῶν ἀνάγκη νὰ περιορισθῶμεν εἰς μίαν προσαρθεῖαν χρονολογήσεως τοῦ κτηρίου ἐξ ἐνδείξεων κατασκευαστικῶν ἢ μορφολογικῶν:

Πρώτη σαφῆς ἐνδειξις εἶναι ἡ προαναφερθεῖσα (σ. 69) κλίσις τῆς ὁρατῆς ἐπιφανείας τοῦ κωνιάματος εἰς δλόκληρον τὴν τοιχοδομίαν τοῦ κτηρίου. Τὸ σύστημα τοῦτο, ὡς εἶδομεν εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς μελέτης ταύτης

¹ MILLER, ἔ.ἀ. σ. 291.

² Αὐτόθι σ. 294.

³ Ὁμοίωτα πρὸς τὸ ἡμέτερον κτήριο π.χ. παρουσίαζε τὸ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Sekban bachi mesdjidi γνωστὸν βυζαντινὸν κτήριο (Kyra Martha, Essai de topographie byzantine, Échos d'Orient 1939, σ. 307, 310), κατὰ τὴν κατεδάφισιν τοῦ ὁποίου ἤλθον εἰς φῶς ἀνάλογα πρὸς τὰ τοῦ ἡμετέρου ἐσωτερικὰ θεμέλια (βλέπε κάτωθιν εἰς περιοδικόν: Fatih ve Istanbul 1954. Ἄρθρ. S. EYİCİK, σ. 7-12).

⁴ Ὅπως τὸ ὑπερυψωμένον κλίτος, τὸ τρίβηλον τοῦ νάρθηκος, ἡ στοά.

⁵ Τὰ ὁποῖα ἀνευρίσκονται μόνον εἰς τὴν διὰ θόλων κάλυψιν τῶν κλιτῶν καὶ τοῦ ἐνωματωμένου εἰς τὸν ὄγκον τοῦ κτηρίου νάρθηκος.

(σ. 46), κατά τὸν SCHNEIDER ἀναφαίνεται κατὰ τὸν 9^{ον} αἰῶνα καὶ ἐξακολουθεῖ κατὰ τὸν 10^{ον} καὶ τὸν 11^{ον}¹.

Δευτέρα: Ὡς γνωστόν², τὸ πολὺπλευρον τῶν ἀψίδων εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν (1081–1203) καὶ τῶν Παλαιολόγων (1260–1453). Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ τριπλευρος ἐξωτερικῶς ἀπὸς τῆς πρώτης περιόδου (βασιλικὴ Μονὴ Στουδίου, Ἁγίας Σοφίας, Ναὸς Σεργίου καὶ Βάχχου) διατηρεῖται εἰς τὴν βασιλεύουσαν μέχρι τοῦ 11^{ου} ἢ καὶ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος (Ναὸς Κοιμήσεως Νικαίας, Ἁτικ Μουσταφᾶ, Ναὸς Μυρτελαίου, Τοκλοῦ ντεντέ κ.ἄ.). Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς ὁμοῦ τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων αἱ πλευραὶ τῶν ἀψίδων πολλαπλασιάζονται. Καὶ ἄλλοτε μὲν ἔχομεν πέντε εἰς τὴν μεγάλην ἀψίδα, ὅτε ὑπάρχουν τρεῖς εἰς τὰς μικρὰς (Ἁγιοι Θεόδωροι, Παντεπόπτης, Μονὴ τῆς Χώρας, νότιος ναὸς τῆς Μονῆς τοῦ Παντοκράτορος, Παμμακάριστος κ.ἄ.), ἄλλοτε δὲ ἐπτά (Παντοκράτωρ, ἁγία Θεοδοσία κ.ἄ.), ὅτε ὑπάρχουν πέντε εἰς τὰς μικρὰς, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τὸ ἡμέτερον κτήριον³.

Τρίτη: Ὁ «ἀνάμεικτος» τύπος τοῦ κτηρίου ὅστις, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, διεμορφώθη κατὰ τὴν δευτέραν χιλιετηρίδα.

Ἐκ τῶν ὡς ἄνω τριῶν ἐνδείξεων, ἡ δευτέρα καὶ ἡ τρίτη τοποθετοῦν χρονολογικῶς τὸ ὑπὸ μελέτην κτήριον μεταξὺ τοῦ 11^{ου} (ἀρχὴ δυναστείας Κομνηνῶν) καὶ 15^{ου} (τέλος δυναστείας Παλαιολόγων) αἰῶνος.

Ἐπειδὴ ὁμοῦ ἡ «λαϊκὴ» κατασκευὴ τοῦ κτηρίου ἀποκλείει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τοῦτο ἦτο βασιλικὸν κτίσμα, ἡ δὲ ἴδρυσις Μονῆς ὑπὸ ἀπλοῦ ιδιώτου περιορισμένων οικονομικῶν δυνατοτήτων οὔτε κατὰ τὴν λατινοκρατίαν οὔτε κατὰ τὴν Παλαιολόγειον ἐποχὴν, καθ' ἣν τὸ κράτος ἦτο ἐξουθενωμένον, φαίνεται πιθανή, εἶναι ἀνάγκη ὅπως περιορισθῶμεν μᾶλλον εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Κομνηνῶν. Ἐὰν τώρα ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ἡ πρώτη ἐνδειξις, ἦτοι ἡ κλίσις τῆς ὀρατῆς ἐπιφανείας τοῦ κωνιάματος εἰς ὀλόκληρον τὴν τοιχοδομίαν τοῦ κτηρίου, σύστημα ὅπερ, κατὰ τὸν SCHNEIDER, ἀναφαίνεται κατὰ τὸν 9^{ον} καὶ ἐξακολουθεῖ μέχρι τοῦ 10^{ου} καὶ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ γεγονός ὅτι τὸ κτήριον διατηρεῖ γενικῶς αὐστηρὰν μᾶλλον γεωμετρικὴν διάταξιν, ἀνάγκη, νομίζομεν, ὅπως τοῦτο καταταχθῆ χρονολογικῶς τὸ πολὺ εἰς τὸ τέλος τοῦ 11^{ου} αἰῶνος⁴.

¹ SCHNEIDER, Byzanz, σ. 13. Ἁγιος Κλήμης Ἀγῶρας: 9^{ος} αἰών, Καλεντέρ: μετὰ τὸ 850, Κίλισέ: 10^{ος}, 11^{ος} αἰών, ὡς καὶ τὰ μῆματα τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Σοφίας ἐν Νικαίᾳ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 11^{ου} αἰῶνος.

² MILLET, ἔ. ἄ. σ. 180, 182.

³ Ἀὐτόθι σ. 182.

⁴ Τὴν χρονολόγησιν τοῦ κτηρίου κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα παραδέχεται, ὡς εἶδομεν, τὸσον ὁ SCHNEIDER ὅσον καὶ ὁ JANIN, ἐνφ' ὃ ΠΑΣΠΑΤΗΣ τοποθετεῖ τοῦτο εἰς τὸν 14^{ον}, πρᾶγμα ἀπίθανον, δι' οὗς ἐξεθέσαμεν λόγους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΤΑΥΤΙΣΕΩΣ ΤΟΥ ΚΤΗΡΙΟΥ

Ἡ χαρακτηριστικὴ ἐπωνυμία, τὴν ὁποίαν φέρει τὸ κτήριον σήμερον (Manastir mesçidi: Τέμενος τοῦ Μοναστηρίου), εἶναι ἡ μόνη ἔνδειξις ὅτι ὁ μικρὸς οὗτος ναὸς ἀνήκειν εἰς Μοναστήριον, τὰ δὲ ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ τοῦ δευτέρου μέρους τῆς παρούσης μελέτης ἀναφερθέντα ὑπολείμματα κατεσπαρμένα περὶ τὸ κτήριον δύνανται ν' ἀποτελέσουν ἔνδειξιν ὅτι μοναστηριακὸν συγκρότημα ὑπῆρχε πράγματι εἰς τὴν θέσιν ταύτην.

Περὶ ποίου μοναστηρίου πρόκειται; Δυστυχῶς τὸ ἐρώτημα τοῦτο θὰ μείνῃ ἀναπάντητον, διότι τίποτε τὸ σχετικὸν δὲν ὑπάρχει εἰς τοὺς γνωστοὺς Βυζαντινοὺς χρονολογούς. Ὁ ΠΑΣΠΑΤΗΣ βασιθεὶς ἐπὶ μιᾶς συνοδικῆς ἀποφάσεως τοῦ 1341 ἐπὶ πατριάρχου Ἰωάννου 14^{ου} τοῦ Καλέκα, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ «περὶ τὴν γειτονίαν τῆς πόρτης τοῦ Ἁγίου μάρτυρος Ρωμανοῦ» ναὸς τῆς Θεοτόκου, ὁ ἰδρυθεὶς ὑπὸ τοῦ Φωκᾶ Μαρούλη, δομειστικῶς, ἐπὶ τῶν ὑπολειμμάτων ἀρχαιοτέρου ναοῦ ἀφιερωμένου εἰς μνήμην τῶν ἁγίων μαρτύρων Μητροδώρας, Νυμφοδώρας καὶ Μηνοδώρας, ὄφειλε νὰ ἐξακολουθήσῃ ἀνήκων εἰς τὴν παρ' αὐτῷ γυναικεῖαν μονήν, ἣν ἴδρυσεν ὁ Φωκᾶς καὶ τὴν ὁποίαν μετὰ τὸν θάνατόν του ἤθελε νὰ μεταβάλλῃ εἰς ἀνδρῶν ὁ υἱὸς του Ἰωάννης Συνοδικός, ἀπεφάνθη ὅτι τὸν ναὸν τοῦτον τῆς Θεοτόκου πρέπει νὰ ταυτίσωμεν πρὸς τὸ παρὰ τὴν πύλην τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ κτήριον τὸ φέρον τὴν ἐπωνυμίαν Μαναστήρ Μεστζηδί.

Τὸ ἀβάσιμον μιᾶς τοιαύτης ὑποθέσεως ὅλοι οἱ μετὰ τὸν ΠΑΣΠΑΤΗ ἐρευνηταί, ὡς εἶδομεν, προσεπάθησαν ν' ἀποδείξουν, ἂν καί, μὴ ὑπαρχούσης οὐδεμιᾶς ἄλλης σχετικῆς ἐνδείξεως, ἢ ἐπὶ τῆς ἀσαφοῦς μαρτυρίας περὶ τῆς γειτνιασεως τῆς πόρτης τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ βασιζομένη αὕτη ὑπόθεσις εἶναι σήμερον ἀνεκτὴ.

ὑπὸ τὸ φῶς τῶν παρατηρήσεων τῆς παρούσης μελέτης ἡ ὑπόθεσις τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ ἀποδεικνύεται μὴ εὐσταθοῦσα διότι: α) Κατὰ τὴν περὶ καὶ ἐντὸς τοῦ κτηρίου ἐκσκαφῆν τῶν χωμάτων οὐδὲν ὑπόλειμμα τοίχου μὴ ἑναρμονιζόμενον πρὸς τὰς κατευθύνσεις τοῦ κτηρίου ἢ εἰς ἀδικαιολόγητον θέσιν ἀνεφάνη, ὥστε νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀνήκων εἰς τὸν ἀρχαιότατον ναὸν τῶν ἁγίων Μητροδώρας, Νυμφοδώρας καὶ Μηνοδώρας, ἐπὶ τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ ὁποίου διατείνεται ὁ ΠΑΣΠΑΤΗΣ ὅτι ὁ Μαρούλης ἔκτισε τὸν εἰς τὸ σημερινὸν κτήριον σωζόμενον ναὸν τῆς Θεοτόκου. β) Διὰ τοὺς λόγους, οἱ ὁποῖοι ἐξετέθησαν ἀνωτέρω, εἶναι ἀδύνατος ἡ κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα χρονολόγησις τοῦ κτηρίου.

Μίαν ἄλλην υπόθεσιν διετύπωσε τελευταίως ὁ Τοῦρκος καθηγητῆς SEMAVI EYICE¹, ὅστις, ἐκκινῶν ἐκ τῆς παραδοχῆς ὑπὸ τινων ἐρευνητῶν² τῆς ταυτίσεως τοῦ παρὰ τὸ ὕδραγωγεῖον τοῦ Οὐάλεντος εὐρισκομένου ἄλλοτε μικροῦ βυζαντινοῦ κτηρίου, τοῦ γνωστοῦ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Sekbanbachi mesdjidi, τῆς ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν χρονολογῶν ἀναφερομένης Μονῆς τῆς Κυρὰ Μάρθας, νομίζει ὅτι πρέπει ἡ Μονὴ αὕτη νὰ ἀναζητηθῆ οὐχὶ εἰς τὴν μεταξὺ τοῦ Τεμένους τοῦ Φατίχ (Ναοῦ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων) καὶ τοῦ τεμένους Φενάρι Ἰσᾶ (μονῆς τοῦ Λιβός) κατωφύρειαν, ὅπως διατείνονται οἱ ἐν λόγῳ ἐρευνηταί, ἀλλὰ ἐπὶ τοῦ ἀντιπέραν λόφου, ἥτοι μεταξὺ τοῦ τεμένους Κοτζᾶ – Μουσαφαῖ Πασᾶ (Ἅγιος Ἀνδρέας ἐν τῇ Κρίσει) καὶ τοῦ Φενάρι Ἰσᾶ. Ἐπειδὴ δὲ τὸ μόνον βυζαντινὸν κτήριο, τὸ ὁποῖον σώζεται εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην εἶναι τὸ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Μαναστήρ Μεσιζηδὶ γνωστὸν κτήριο, ὑπάρχει πιθανότης τοῦτο νὰ εἶναι ἡ Μονὴ τῆς Κυρὰ Μάρθας (σχ. 1).

Τὰ βασικὰ ἐπιχειρήματα τοῦ συγγραφέως εἶναι δύο: α) Αἱ μαρτυρίαι τῶν Ρώσων προσκνητῶν, κατὰ τὰς ὁποίας³ ἄλλοι μὲν ἐξ αὐτῶν, ἐρχόμενοι ἐκ τῆς Μονῆς τοῦ Στουδίου, ἐπεσκέφθησαν μετὰ τὴν Μονὴν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου ἐν τῇ Κρίσει, τὴν Μονὴν τῆς Κυρὰ Μάρθας, εὐρισκομένην ἐπὶ ὑψώματος καὶ μετὰ διηυθύνθησαν πρὸς τὸν ναὸν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ἀνερχόμενοι ἐκ δευτέρου εἰς ὑψωμα, ἄλλοι δὲ ἐξ ἀντιθέτου ἐρχόμενοι, ἀφοῦ ἐπεσκέφθησαν τὴν Μονὴν τοῦ Λιβός, διήλθον διὰ τῆς Μονῆς τῆς Κυρὰ Μάρθας κατευθυνόμενοι πρὸς τὸ Ἐπταπύργιον⁴, β) ἡ εἰς τὰς διαφόρους ἀντιγραφὰς τοῦ περιλήμου σχεδίου τοῦ Buondelmonti⁵ παραστάσις, ὀλίγον ὑπεράνω τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου ἐν τῇ Κρίσει, μονῆς, ἥτις εἰς τὸ σχέδιον φέρει τὴν ἐπιγραφὴν Kyra Martha.

Δυστυχῶς καὶ ἡ υπόθεσις αὕτη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ, διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: α) Αἱ περιγραφαὶ τῶν προσκνητῶν δὲν εἶναι τόσο σαφεῖς. β) Μεταξὺ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου ἐν τῇ Κρίσει καὶ τῆς Μονῆς τοῦ Λιβός, ὑπάρχει τόσο μεγάλη ἀπόστασις (σχ. 1), ὥστε νὰ καθίσταται προβληματικὸς ὁ καθορισμὸς τῆς ἀκριβοῦς θέσεως τῆς ὑπὸ τῶν προσκνητῶν ἀναφερομένης καὶ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Buondelmonti σημειουμένης Μονῆς

¹ S. EYICE, La mosquée Sekbanbachi Ibrahim agha et le problème de la localisation du monastère de Kyra Martha (1954). Ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ περιοδικοῦ: Fatih ve Istanbul.

² H. DELAHAYE, Deux Typica byzantins de l'époque des Paléologues, Bruxelles 1921, 156. V. LORENT, Kyra Martha, Essai de topographie byzantine, Échos d'Orient 38, 1939, σ. 296 - 320.

³ Βλ. εἰς τὸ σχ. 1 τὰς θέσεις τῶν ἀναφερομένων κτηρίων.

⁴ MADAME de KHITROWO, Itinéraires Russes en Orient, σ. 122, 163, 205, 234.

⁵ G. GEROLA, Le vedute di Constantinopoli di Christophoro Buondelmonti, Studi bizantini et neoellenici III, Roma 1931, σ. 249.

τῆς Κυρᾶ Μάρθας, τοῦ Manastir ὄντος τοῦ ἀκροτάτου σημείου μέχρι τοῦ ὁποίου ἐξικνεῖται ἡ πιθανὴ περιοχὴ, ἢ περιλαμβάνουσα τὴν ἐν λόγῳ μονήν.

γ) Ἡ γυναικεία Μονὴ τῆς Κυρᾶ Μάρθας, χρονολογούμενη ἀπὸ τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 13^{ου} αἰῶνος¹ ἔχει ὡς ἰδρυτρίαν Μαρίαν τὴν ἀδελφὴν Μιχαὴλ Η΄ τοῦ Παλαιολόγου, ἣτις ἔγινε μοναχὴ λαβοῦσα τὸ ὄνομα Μάρθα, «ἐθεωρεῖτο δὲ κατὰ τινα τρόπον ἰδιοκτησίᾳ τῆς οἰκογενείας τῶν Παλαιολόγων, τῆς ὁποίας μέλη τινὰ εἶχον ταφῆ ἐκεῖ». Κατὰ τὸ 1355 διὰ τῆς εἰσόδου εἰς τὴν Μονὴν ὡς μοναχῆς τῆς συζύγου τοῦ Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ τὸ μοναστήριον περιήλθεν εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῶν Καντακουζηνῶν. Ἡ Μονὴ κατὰ τὸ 1440 ἐδέχθη τὸ σκῆνος τῆς περιγικίσεως Ζωῆς, ἐπὶ πλέον δὲ διέθετε σπουδαῖα λείψανα. Ὡς διεπιστώθη ὅμως κατὰ τὴν παρούσαν μελέτην, ὁ σωζόμενος ναὸς πόρρω ἀπέχει ἀπὸ τοῦ νὰ δίδῃ τὴν ἐντύπωσιν αὐτοκρατορικοῦ ἰδρύματος, ἔστω καὶ ἂν ἀκόμη πρόκειται περὶ παρεκκλησίου

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν Ζ΄

Σ Υ Μ Π Ε Ρ Α Σ Μ Α Τ Α

Τὰ ἐκ τῆς προηγηθείσης μελέτης προκύπτοντα συμπεράσματα δύναται νὰ συνοψισθοῦν ὡς ἑξῆς:

Α. Α ἱ σ τ ο α ἰ :

α. — Τὸ κτήριο περιεβάλλετο ὑπὸ στοᾶς κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρᾶς, τὴν βορείαν, τὴν δυτικὴν καὶ τὴν νοτίαν.

β. — Ἡ πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς στοὰ ἦτο πλατυτέρα τῶν δύο ἄλλων.

γ. — Ἐκάστη στοὰ ἀπετελεῖτο ἐκ πέντε μετακινίων, τοῦ μεσαίου ἀντιστοιχοῦντος πρὸς τὴν θύραν ἐκάστης πλευρᾶς.

δ. — Τὰ πρὸς Ἀνατολὰς δύο μετακίονια τῆς νοτίας στοᾶς ἀπετέλουν κλειστὸν γῶρον συγκοινωνοῦντα διὰ θύρας μετὰ τοῦ κυρίου χώρου τοῦ κτηρίου.

ε. — Ἡ κάλυψις τῶν στοῶν ἐξησφαλίζετο διὰ σταυροθολίων, ἐνῶ τοῦ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς νοτίας στοᾶς χώρου διὰ καμάρας. Ἐπίσης δύο τμήματα ἡμικυλινδρικοῦ θόλου ὑπῆρχον εἰς τὰ σημεῖα ἐνώσεως τῶν δύο πλαγιῶν στοῶν πρὸς τὴν δυτικὴν.

στ. — Οἱ κίονες τῶν στοῶν εἶχον μέσσην διάμετρον 35 ἐκ., ἐστηρίζοντο δὲ ἐπὶ βάθρου κεκαλυμμένου διὰ μεγάλων λιθίνων πλακῶν.

¹ JANIN, ἔ.ἀ. σ. 336.

Β. Αί άψίδες:

α. — Αί μικραί άψίδες, ελάχιστα εξέχουσαι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἐν εἶδει πολυγωνικῶν παραστάδων, κατέληγον εἰς τὸ ἀνώτατον αὐτῶν ἄκρον εἰς σφαιροειδῆ ἰδιάζουσαν ἀπόληξιν.

β. — Ἡ μεγάλη άψίς, διατηροῦσα ἀνέπαφα τὰ στρώματα τῶν λίθων καὶ τῶν πλίνθων αὐτῆς μέχρι τῆς στάθμης τῆς σημερινῆς στέγης, ἔφερε τρίλοβον παράθυρον.

Γ. Ὁ μικρὸς χώρος:

Ἡ ἐκλέπτυνσις, τῇ βοηθειᾷ ἀνακουφιστικῶν τόξων, τῶν ἐγκαρσίων τοίχων τοῦ μικροῦ χώρου καὶ ἡ ἐλαφρὰ ἐκβάθυνσις τῶν ἄκρων τοῦ φέροντος τρίβηλον τοίχου ὀφείλεται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὴν τοποθέτησιν ἐκεῖ σαρκοφάγων ὠριμένου τύπου, τῶν ὁποίων τὸ μήκος ἦτο κατὰ τι μεγαλύτερον τοῦ πλάτους τοῦ νάρθηκος.

Δ. Ὁ μέγας χώρος:

α. — Ὁ πρὸς ἐν μετακλίονιον τῆς στοᾶς ἀντιστοιχῶν χώρος πρὸ τῶν άψίδων ἐχωρίζετο εἰς τρία μέρη, τὰ ὁποῖα ἀσφαλῶς ἀπετέλουν Πρόθεσιν, Κυρίως Βῆμα καὶ Διακονικόν, συγκοινωνοῦν πρὸς τὸν εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς νοτίας πλευρᾶς κλειστὸν χώρον, ὅστις οὕτω καθορίζεται ὡς ἱματιοφυλάκιον.

β. — Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἔπεται ὅτι τὸ κτήριον ἦτο ναὸς φέρων νάρθηκα καὶ τριπλοῦν Ἱερὸν Βῆμα.

γ. — Ὁ προσανατολισμὸς τοῦ κτηρίου εἶναι σύμφωνος πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ προορισμοῦ τοῦ κτηρίου ὡς ναοῦ.

δ. — Ὅπως ὁ νάρθηξ οὕτω καὶ ὁ κυρίως ναὸς καὶ τὸ Ἱερὸν Βῆμα ἐκαλύπτοντο ὑπὸ θόλων.

ε. — Ἡ κάλυψις αὕτη ἦτο κατὰ τὸ σύστημα τρικλίτου καμαροσκεποῦς βασιλικῆς ἐχούσης τὸ κεντρικὸν κλίτος ὑπερυψωμένον, ἀποκλειομένης τῆς διὰ τοῦ συστήματος ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς μετὰ τροῦλλον καλύψεως.

στ. — Οἱ ἐν τῷ κυρίως ναῷ τέσσαρες κίονες εἶναι πιθανῶς οἱ πρὸ τῆς κυρίας προσόψεως μικροῦ γειτονικοῦ ὀθωμανικοῦ τεμένους ἰστάμενοι.

Ε. Ὁ τύπος:

α. — Ὁ τύπος τοῦ ναοῦ συνδυάζων ἀνατολικά καὶ ἐλληνιστικά στοιχεῖα εἶναι «μεικτός».

β. — Παραουσιάζει ἀναλογίαν πρὸς τὰς μικρὰς βασιλικὰς τῆς Καστορίας, ἀπὸ τὰς ὁποίας διαφέρει κατὰ τὸ ὅτι ἐκεῖ ὑπερτεροῦν τὰ ἀνατολικά τῶν ἐλληνιστικῶν στοιχείων, ἐνῶ ἐδῶ συμβαίνει τὸ ἀντίθετον.

γ.—Ὁ «μεικτός» οὗτος τύπος, χαρακτηριστικὸς διὰ τὰς βυζαντινὰς βασιλικὰς τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος, ἀπαντῶμενος εἰς σειρὰν μνημείων τῆς Μακεδονίας καὶ ἐν γένει τῆς Βορείας ὡς καὶ τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος, φαίνεται ὅτι διεμορφώθη ἐν αὐτῇ τῇ πρωτευούσῃ.

δ.—Ὁ τύπος οὗτος κτηρίου παρουσιάζει μέγα ἐνδιαφέρον διὰ τὴν μελέτην τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς «Σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως», διότι καθιστᾷ φανερόν ὅτι παραλλήλως πρὸς τὴν «ἐπίσημον» ἀρχιτεκτονικὴν παράδοσιν τῆς πρωτευούσης, ὅπου τὸ ἐλληνιστικὸν πνεῦμα ἐκυριάρχει ἔντονον, ὑπῆρχε καὶ μία «λαϊκωτέρα» ἀρχιτεκτονικὴ, ὅπου ἀναφαίνονται καὶ ἀνατολικὰ στοιχεῖα.

ΣΤ. Χρονολογία:

α.—Ἐλλείπει οἰασδήποτε ἐπιγραφῆς ἢ μαρτυρίας πηγῶν μόνον κατασκευαστικαὶ ἢ μορφολογικαὶ ἐνδείξεις δύνανται νὰ βοηθήσουν εἰς τὴν χρονολόγησιν τοῦ κτηρίου.

β.—Αἱ ἐνδείξεις αὗται ὀδηγοῦν εἰς τὴν ἰδέαν τοποθετήσεως τῆς ἰδρύσεως τοῦ κτηρίου εἰς τὸ τέλος τοῦ 11^{ου} αἰῶνος.

Ζ. Ταύτισις:

α.—Ἡ μόνη ἐνδείξις διὰ τὴν ταύτισιν τοῦ κτηρίου εἶναι ἡ λέξις «μναστήρ» εἰς τὴν τουρκικὴν ὀνομασίαν του.

β.—Ὅτι ὁ ναὸς ἀνῆκε πράγματι εἰς μοναστήριον φαίνεται ἐκ τῶν περὶ τὸ κτήριο διαφόρων ὑπολειμμάτων, ἅτινα ἤλθον εἰς φῶς κατὰ διαφόρους ἀνασκαφικὰς ἐργασίας.

γ.—Ἡ παροῦσα μελέτη ἀποδεικνύει ἀβάσιμον τόσον τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ δομεστίκου Φωκᾶ Μαρούλη ἰδρυθέντος ναοῦ τῆς Θεοτόκου, ὅσον καὶ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ ΕΥΓΙΣΕ ὅτι πρόκειται περὶ τῆς Μονῆς τῆς Κυρᾶ Μάρθας.

ΓΑΛΛΙΚΗ ΠΕΡΙΛΗΨΙΣ

SUR DEUX MONUMENTS BYZANTINS
D' ISTANBUL DE NOM INCONNU

Parmi les monuments byzantins d'Istanbul il existe une série d'édifices, de dimensions plus réduites, mais d'une grande importance. Ils n'ont pas été examinés avec l'attention nécessaire par les savants, ce qui fut cause d'erreurs. Celles-ci, à leur tour, ont servi de base à des opinions et à des théories, ne correspondant pas à la réalité.

Le but de ce travail est d'essayer d'établir les formes initiales de deux de ces monuments, de les dater et, si possible, de les identifier. Nous nous baserons sur leur étude sérieuse, constructive et morphologique.

PREMIÈRE PARTIE

LE MONUMENT CONNU SOUS LE NOM
DE «SANDJACTAR MESDJIDI»

CHAP. I. *Description de l'édifice.*

L'un des monuments est celui connu sous son nom turc de «Sadjactar Mesdjidi», c'est à dire «La Mosquée du Porte-Étendard». Il se trouve dans la région moderne de Samatya (fig. 1), qui correspond à l'ancienne «Psamathos», au pied de la 7e colline, vers la Propontide.

L'édifice se présente extérieurement (planche : 1α) sous la forme d'un prisme octogonal coiffé d'une basse pyramide. Intérieurement (pl. A') c'est un espace central carré, couvert jadis par une coupole (pl. 2α). Il s'élargit par quatre surfaces rectangulaires, couvertes par des voûtes en berceau. L'extrémité vers le carré central de ces voûtes en berceau est surmontée par deux arcs, d'épaisseur différente (pl. B', Γ'), ce qui produit la différence de niveau nécessaire pour les pentes du toit pyramidal, entourant la coupole.

Une grande porte s'ouvre sur le côté O. (pl. E'), tandis que le côté E. est occupé par une abside ronde (pl. A', ΣΤ', fig. 2). Cette abside, séparée du corps de l'édifice par des fentes verticales (pl. 1β), porte une très large fenêtre trilobée. La structure du mur de l'abside est tout autre que la structure du mur de l'édifice (fig. 2), sauf au-dessus de la fenêtre trilobée où elle est la même. À ce niveau, et au-dessus des ouvertures, l'abside présente trois faces rectilignes, tandis que les parties des murs adjacents au corps de l'édifice continuent leur rondeur jusqu'à la corniche supérieure.

Le côté S. s'est écroulé aujourd'hui, mais il conserve sur sa partie inférieure existante, deux vestiges importants: 1) Le marche-pied et la partie inférieure d'une porte, de largeur égale à celle de la porte O. (pl. 1γ). 2) Des pierres en saillie, taillées dans le but de former avec le mur SE. un angle de 90 degrés (pl. A', fig. 11, 12).

CHAP. II. *Dessins, descriptions et opinions des auteurs.*

Une description sommaire et un dessin de l'édifice se trouvent dans le livre intitulé «Études Byzantines» de A. Paspatis. On trouve une description plus détaillée et un plan architectural, dans le livre «Byzantine Churches of Constantinople» de A. Van Millingen.

L'importance du dessin de Paspatis (pl. 3) réside en ce qu'il nous montre le côté S. écroulé aujourd'hui, mais l'abside se présente comme ayant trois pans, détail qui a influencé d'autres auteurs (Ebersolt, Millet) dans leur raisonnement.

Le plan de Van Millingen (fig. 5), entre autres incorrections secondaires, montre l'abside comme ayant cinq pans; c'est une erreur capitale. Elle a exercé une influence considérable sur d'autres auteurs (Schneider, Janin). Ils s'en sont servi comme base de leurs conclusions et ont même réédité le plan.

Datation de l'édifice: A l'exception de Paspatis, qui voit en lui une chapelle du «Monastère de Gastria», édifié par Ste Hélène, tous les auteurs pensent à des dates tardives (11e - 14e siècle).

CHAP. III. *Observations sur la construction de l'édifice.*

1) La situation de l'abside nous montre qu'elle est plus ancienne que l'édifice.

2) De la façon dont les pentes de toit pyramidal sont construites, on déduit que la coupole était sans tambour (fig. 6).

3) La situation exceptionnelle de la façade S., comme elle se présente sur le dessin de Paspatis, et les vestiges conservés sur sa partie inférieure, montrent que cette façade a été remaniée, après l'écroulement des parties qui la liaient avec un autre édifice (fig. 13, 14).

CHAP. IV. *Observations sur la forme de l'édifice.*

Le plan du monument ressemble, de prime abord, à celui des églises du type «en croix grecque inscrite», de petites dimensions, où l'espace in-

térieur se réduit à la croix centrale, et où les compartiments d'angle constituent les piliers qui supportent les voûtes. Malgré cette ressemblance, on ne peut pas accepter que notre édifice appartienne à ce type. Ce qui caractérise ce dernier, c'est l'apparition plastique de la croix au niveau des toitures et une coupole posée sur un tambour cylindrique. Notre coupole sans tambour et le toit pyramidal tout autour, excluent toute idée de parenté avec le type tardif de la croix grecque inscrite. Le monument étudié, au contraire, peut être inclu dans une lignée d'édifices à plan central, qui continue pendant la période byzantine et que l'on peut trouver dès la période paléochrétienne, et même romaine.

CHAP. V. *Datation du monument.*

D'une part la situation des parties existantes de l'édifice, d'autre part l'étude constructive et morphologique précédente, fournissent des preuves. Elles valent autant pour la datation du monument, que pour les phases par lesquelles il a passé, jusqu'au moment où il a pris sa forme définitive et indépendante. En se basant sur ces preuves, on peut formuler comme suit son évolution :

1) Pendant le 4e siècle — ou au plus tard au commencement du 5e — se construit l'édifice à qui appartient l'abside qui existe aujourd'hui.

2) Au 6e s. cet édifice est réédifié sous la forme qu'il présente aujourd'hui, en conservant l'abside ancienne, jusqu'au niveau des arcs de son ouverture trilobée.

3) En se basant sur la présente étude, on peut supposer que l'édifice du 6e s. était l'annexe d'un autre, hypothèse que l'on peut étendre aussi à l'édifice plus ancien, dont l'abside est conservée.

4) Au 9e s., ou plus tard (jusqu'au 11e), l'annexe est séparée de l'édifice auquel il était lié, par la démolition du corridor intermédiaire entre ces deux bâtiments. A ce moment la grande porte S. qui ne servait plus à rien a été transformée en fenêtre, et les grandes ouvertures de l'abside ont aussi été rétrécies, conformément à l'esprit de l'époque.

5) Quant à la forme de l'édifice, auquel était lié le nôtre, on peut supporter — évidemment avec circonspection, puisque seulement des fouilles pourraient nous en convaincre — qu'il était une grande basilique de type hellénistique, comme la basilique voisine du Monastère de Stoudion.

CHAP. VI. *De la destination du monument.*

Il faut être très prudent quand on essaie de faire coïncider un édifice

mentionné par les textes avec un édifice existant de nom inconnu. Mais il est évident que cette prudence ne doit pas être poussée jusqu'à l'exagération. Nous pouvons soutenir notre opinion, parce que la partie ancienne de l'abside de notre monument présente, comme nous l'avons vu, des éléments n'excluant pas l'hypothèse qu'elle peut appartenir à l'époque de Constantin. Il ne faut donc pas exclure catégoriquement, mais examiner avec l'attention nécessaire l'opinion de Paspatis. D'après cette opinion, que nous voulons adopter nous aussi, le monument étudié appartenait au monastère de Gastria, fondé par Ste Hélène, d'après certains auteurs byzantins, ou par la mère du roi iconoclaste Théophile, d'après d'autres. Il paraît que la différence d'opinion des auteurs byzantins est plus apparente que réelle. Il s'agit en effet de deux phases de l'évolution d'un même édifice: Le monastère de Bethléem, fondé par Ste Hélène. Celui-ci, après le retour de sa fondatrice de Jérusalem, a pris le nom de «Monastère de Gastria», à cause des pôtés de fleurs (*γαστρία*), ramassées sur la place où se trouvait la Ste Croix, dont Ste Hélène a fait cadeau au monastère. La mère de Théophile a réparé le monastère.

Quant à la fonction du monument, il y a des raisons qui peuvent appuyer l'hypothèse que c'était un baptistère (fig. 19).

DEUXIÈME PARTIE

LE MONUMENT SOUS LE NOM DE «MANASTIR MESDJIDI»

CHAP. I. *Description de l'édifice.*

Le second monument de la présente étude porte sur celui qui est connu par son nom turc de «Manastir Mesdjidi»; c'est à dire «La Mosquée du monastère». Il se trouve aux alentours de la porte de Top-Kapou, l'ancienne Porte de St. Romanos, sur le sommet de la 7e colline.

Sa forme extérieure est celle d'un prisme rectangulaire, coiffé d'un toit à quatre pentes (pl. 4a). Une porte arquée s'ouvre sur le côté O., tandis que le côté E. est occupé par une abside centrale à sept pans, flanquée de deux plus petites, à cinq pans (pl. 7a, 8a).

Quand on entre par la porte O. on se trouve, d'abord, dans une pièce rectangulaire étroite, posée en largeur (pl. H') et couverte par trois voûtes d'arête. Cette pièce communique par une grande ouverture trilobée (pl. 14γ), avec la pièce principale, de forme rectangulaire elle aussi, mais posée en profondeur et couverte d'un plafond en bois (pl. 4β). Une corniche, de se-

tion triangulaire, court le long des murs, tant dans la pièce servant de vestibule, que dans la pièce principale, au niveau de la naissance des voûtes d'arête de la première (pl. 4β, 14γ, 15β). Cette corniche se retrouve au même niveau sur les façades extérieures du monument (pl. 4α, 5γ, 6α), sauf sur la façade E.

Une alternance de cinq pierres et de quatre briques constitue les façades (pl. 5γ), jusqu'au niveau de la corniche mentionnée, au-dessus de laquelle une anomalie de la surface du mur se voit clairement (pl. 6α), ainsi que des traces d'arcs (pl. 5γ, 6α). En général la construction de l'édifice n'est pas très soignée, ce qui donne l'impression d'une architecture plutôt populaire.

Les fouilles: Pendant l'élargissement de la «Rue de la Nation» qui passe à proximité de l'édifice, un abaissement de niveau se produisit. Il fut la cause de l'apparition de quelques vestiges importants, énumérés ci-après: 1) Un mur de fondation, parallèle aux trois côtés N., S., O., qui était lié au corps de l'édifice par une voûte en berceau, sur laquelle étaient posées de grandes plaques de pierre formant une plate-forme autour de l'édifice (pl. 6γ).

2) Des fentes montrant que les fenêtres de la grande pièce étaient des portes dont les marche-pieds en marbre se trouvent in situ (pl. 12α).

3) A une distance de 30 m. environ, un mur parallèle au côté S. du monument est traversé par un tuyau de canalisation (fig. 21, pl. 13γ).

4) Quatre puits, communiquant par des galeries souterraines (fig. 22).

5) Des plaques funéraires (pl. 10β).

6) Des morceaux de colonnes (pl. 9α. β. γ).

7) Des ossements.

Des fouilles entreprises par nous-mêmes à l'intérieur de l'édifice, ont mis à jour: a) les bases des colonnes de l'ouverture trilobée (pl. 12β, 15γ), prouvant ainsi que le niveau du sol intérieur est le même que le niveau de la plate-forme extérieure et b) deux puissants murs de fondation en pierre, parallèles aux côtés longs de la pièce principale (pl. 12γ) et à l'extrémité E. de ces murs une couche d'un mur en briques des absides (pl. 13α καὶ Η').

CHAP. II. *Dessins, descriptions et opinions des auteurs.*

Pour cet édifice aussi nous disposons d'un dessin et d'une description sommaire de Paspatis, d'un plan architectural et d'une description plus détaillée de Van Millingen.

Le dessin du premier de ces auteurs montre le monument à peu près dans la situation où il se trouve aujourd'hui, avec une pièce annexe sur sa façade S., ce qui explique la présence d'une porte à présent murée sur l'extrémité E. de cette façade. Des morceaux de colonnes sont dessinés par terre (pl. 15a). Paspatis dans sa description prétend que les deux colonnes de l'ouverture trilobée portent une galerie, chose qui ne correspond pas à la réalité. Le fait d'affirmer avoir vu des traces de fresques sur les façades O. et S., est important.

En examinant cet édifice aussi, Van Millingen n'a pas pu éviter des erreurs. Ainsi: Il dessine et écrit que l'abside centrale a six pans et les absides latérales trois. Il parle d'une grande porte inexistante, sur la partie S. du vestibule, ainsi que de niches sur la façade S., qui n'existent non plus (fig. 23). Le plan de Van Millingen est réédité par Schneider.

Tous les auteurs acceptent que l'édifice est une église, mais ils s'opposent à l'opinion de Paspatis, qui pense qu'il s'agit de l'église dédiée à la Theotokos, appartenant à un monastère de femmes, fondé par le «Domestique Maroulis».

Quant à sa forme primitive, seul Ebersolt écrit que la forme ancienne ne correspond pas à celle d'aujourd'hui. Il pense qu'il s'agit d'une église en croix grecque inscrite, à coupole. Quant à sa datation les opinions oscillent entre le 11e et le 14e siècle.

CHAP. III. *Observations sur la construction de l'édifice.*

L'observation attentive des restes du monument et les données des fouilles, montrent que l'édifice était entouré, sur ces côtés N., O. et S. par un portique et que la pièce principale était aussi voûtée. Cette pièce constituait le «Naos» d'une église ayant un «Bema» tripartite, et un «Narthex» communiquant avec lui par une ouverture trilobée.

L'épure géométrique fixant les places des colonnes, d'après la disposition des traces des arcs sur les façades (fig. 24-26), montre que dans l'intérieur deux couples de colonnes portaient les voûtes. Le nombre quatre de ces colonnes peut indiquer soit une disposition basilicale, avec des voûtes en berceau, soit une disposition en croix grecque inscrite avec coupole centrale. La comparaison des plans de ces deux possibilités (pl. IE'-KZ'), nous oblige à écarter le second type, pour plusieurs raisons, et à conclure qu'il s'agit d'une basilique voûtée à nef centrale surhaussée.

CHAP. IV. *Observations morphologiques.*

Nous nous trouvons donc en présence d'une basilique qui montre un mélange de caractères anatoliens (voûtes) et hellénistiques (nef surhaussée, ouverture trilobée). Ce type hybride s'est développé surtout dans l'«École de Grèce», pendant le second millénaire, et nous pouvons trouver les analogies de forme entre notre édifice et les petites basiliques voûtées de Castoria (pl. 10β) sur lesquelles l'influence constantinopolitaine est contestée.

Le type de l'édifice présente un intérêt tout particulier, pour l'étude de l'architecture de la Capitale. Il montre en effet que parallèlement à la tradition architecturale «officielle» de Constantinople, où l'esprit hellénistique s'exprime vigoureusement, il existe aussi une architecture «populaire», manifestée dans des oeuvres plus modestes, qui ne voyait pas d'obstacle à la recherche de son inspiration en dehors de l'école officielle.

Pour la datation du monument nous n'avons à notre disposition que des indices constructifs ou morphologiques. Ces indices nous amènent à le dater à la fin du 11e siècle.

CHAP. V. *De l'identification de l'édifice.*

Malheureusement la seule indication concernant l'identification du monument est son nom turc qui fait allusion à un monastère. Les fouilles renforcent cette indication, mais, celle-ci mise à part, nous ne sommes en état de proposer aucune solution.